

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192847

UNIVERSAL
LIBRARY

विश्वसाहित्य : १६ :

बालपणींचा काळ सुखाचा

अनुवादक :

मंगेश पाडगांवकर

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबई ४

मूल्य २-५०

प्रकाशक .

ग. पा. परचुरे

ग. पा. परचुरे प्रकाशन मन्दिर Ch

गोरेगावकर चाल क्र २

गिरगाव, मुंबई ४

Marathi Translation of

PRAIRIE-TOWN BOY

by Carl Sandburg

Copyright 1952 1953 by Carl Sandburg

Copyright 1953

मुद्रक :

वि. पु. भागवत

मोज प्रिन्टिंग ब्यूरो

याववाडी, ग्व मुंबई ४

अनुक्रमणिका

गेत्सवर्गची गोष्ट	१
आसेष्ट मडळी	८
वेरीन स्त्रीटवरचे घर	१८
छोटा रिपब्लिकन	२९
ज्ञानाची भूक	३५
ग्वेळाचे दिवस	४५
जत्रा आणि सर्कस	५४
मित्रावरोवर भ्रमती	६१
वारा दोस्ताचे टोळकं	६८
पहिला पगार	७८
दुधान्या गाडीवर	८५
अन्नासाठी दाहीदिशा	९१
काम आणि गमत	१०२
वदा शिक्षण्यासाठी	१०८
पुन्हा एकदा दुधान्या वयात	११६
घरव्यावाहेर	१२०
लढाईवर	१३६

इतर कांहीं विश्वसाहित्य :

- धडधडते काळीज २-२५
- आरोपी २-५०
- एकटा २-५०
- अमेरिकन मस्कृति २
- अमा आहे रशिया २
- द्रुवाचा अस्त ५
- मी विजयी आहे २
- अखेरचा रामराम २-५०
- आशियांतील धर्म संग्राम १-५०
- बेन फ्रॅंकलिन १-५०
- जॉर्ज वॉशिंग्टन १-५०
- अखेरचे पान २-५०
- अब्राहम लिंकन १-५०
- स्वातंत्र्याची नवी क्षितिजे २
- हेलेनकेलर . एक व्यक्तीरेखा १-५०
- बालपणीचा काळ सुखाचा २-५०
- प्रेमळ घर २-५०
- स्वातंत्र्यवीर २-५०
- पांच भावाची गोष्ट १-५०

गेल्सबर्गची गोष्ट

इलिनॉय राज्यातल गेल्सबर्ग ह एक शहर. न्यू इंग्लंडमधून आलेले लोक आणि त्याची मुलवाळ याचीच बहुतांशी मालकी या शहरावर होती. चर्च, शाळा-कॉलेज, राजकारण—या सर्व व्यवहारावर याच लोकांचा ठसा होता. हे इंग्लिश आणि स्कॉच-आयरिश वंशाचे लोक थंट केटकी आणि टेनेसीपासून इथ आले होते. बऱ्याचशा स्वीडिश लोकानाहि मतदानाचा हक्क मिळालेला होता, त्यांनी व्यापारात आणि राजकारणात आपल बरच वर्चस्वहि प्रस्थापित केल होते. तुरळक जर्मन लोकहि होते. १८९० च्या प्रारंभी इटालियन लोकहि आले.

१८९० साली गेल्सबर्ग शहराची लोकसंख्या वीस हजाराच्या आसपास होती पन्नास वर्षांच्या कालावधीत जमा झालेले हे लोक होते. त्यापूर्वी गेल्सबर्ग शहराच्या जागी वाऱ्याच्या लाटाबरोबर हेलवणाऱ्या विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशाखेरीज दुसर काहीहि नव्हत! वसाहतीसाठी आलेले हे लोक जबर मेहनती होते, दुदैवाचे आघात झेलण्या-सोसण्याची त्यांची ताकदहि मोठी होती! या लोकानी तो गवताळ प्रदेश साफ करून वस्तीला अनुकूल केला. रस्ते आणवले. चर्च आणि शाळा बांधल्या ज्या गेल्सबर्ग शहरात मी जन्मलो आणि वाढलो त्या शहरात निश्चित रंगरूप असलेली परंपरा निर्माण केली. या जुन्या लोकांपैकी काहीना मी माझ्या बालपणी पाहिल्याच मला स्मरत. त्याच वय त्यावेळी ऐंशीच्या आसपास होत काळाच्या आघातांनी ते पार थकले वाकले होते, त्यांचे डोळे पैलनीरी लागले होते. माझ्या विमुक्त्या मनात मी त्यांच्या तरुण वयातल चित्र आणण्याचा प्रयत्न करीत असे जिथ भितीचा, छपराचा मागमूसहि नव्हता, रस्त्याच नावहि नव्हत, अशा त्या हेलवणाऱ्या गवताच्या लाटासमोर उभे असलेले ते मला दिसत! घर बांधण्यासाठी प्रथम कुठला भाग साफ करायचा, हमरस्त्या-वरचा चोक, चर्च, शाळा, लोहागच मेट, किराण्याच दुकान, तरुण पिढीला नव्या प्रकाशाच जणू केंद्रच झालेल कॉलेज हे सार कुठ कुठ उभारायच याचे आराखडे मनाशी बांधीत असलेल्या त्यांच्या मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर उभ्या

गत ! वान्ना रावमान डोडपट्या जाणाऱ्या त्या गवतातून, गाततेचा भग
कणाऱ्या जगली जनावराच्या भयद गर्जनावून नावारूपाळा आलेल गेत्सवर्ग ग्रह
त्याच्या डोळ्यापुढे तरळत असलेल मला स्पष्ट दिसे !

आपली बायला-मुल, ससाराची चीजवस्त घोड्याच्या गाड्यात घाटून ओढियो,
न्यू यॉर्क, टेनेसी, केटकी या द्रुद्रुच्या ठिकाणातून ते द्यवर आण्ट होते घोडे
पियाळीत त्यानी दाट जंगल तुटविली होती होटग्यातून किवा बाफेवर चाटणाऱ्या
तोड्या घोटीमधूनहि काही आले होते अनंत हालअपेष्टाना त्यानी ताड दिल
हेन. १८५४ साली नॉक्स तालुक्यात रेलगाडी आली, त्याप्रवाची ही गोष्ट आ

मी जन्मला त्या काळात पहिल्या वसाहतवाल्यांपैकी एक पुढारी मोठ्या
मानमानतेस चढला होता त्याच नाव जॉर्ज डब्ल्यू. ब्राउन मार्या जन्माच्या
वेळा तो गेत्सवर्गचा मेयर होता. न्यू यॉर्कमधील सागटोगा नावाच्या खेड्यातचा
ना एक शेतात काम करणारा मुलगा होता तो मुताकाम शिकला, आणि मोहोंक
पुर्थाळ पहिल्या रेल्वे रस्त्याच्या बांधणीच्या वेळा त्याने काम केल इतिहास
रच्यात चांगली जमीन स्वस्त मिळते आहे असे त्याच्या कुणातरा नातेवाइकाकडून
त्याला समजल, आणि १८३६ साली वयाच्या एकविसाव्या वर्षी बायकोला बरोबर
घेऊन तो द्य बायला निघाला विकट रानातली वाट ! पाऊस दो थो कोसळून
होता ! गाडीची चाक वाटेतल्या चिग्यात रतून बसत आणि ती बाहेर काढण्या
साठी त्याला अश्र्वश, तपश्र्वर्या करावी लागे ! अग्नेर जुलें महिन्यात तो मुक्कामाला
गेऊन पाहोचला आपल्याजवळचे घोडे विकून त्याने ऐशी एकर जमीन विकत
लेतली ! तो घरे बांधीत असे आणि त्यावेळी त्याची बायको शेतात काम करी !
आपल्या मिळकतीतून तो थोडी थोडी शिल्क टाकातच होता आणि त्याच वेळा
जान्याची पेरणी करण्यासाठी एक यंत्र तयार करण्याच्या उद्योगात तो गर्क झाला
हेना, त्याचे प्रयोग सुरूच होते !

१८५२ सालच्या वसंत ऋतूत या यंत्राच्या साहाय्याने त्याने आपल्या सोळा
एकर जमिनीची आणि आपल्या शेजाऱ्याच्या आठ एकराची पेरणी केली ! त्या
नंगे अशी दहा यंत्र तयार करण्याचा त्याचा सक्कप होता ! पण एकच यंत्र पूर्ण
होऊ शकल या यंत्राचे सर्व हक्क स्वाधीन ठेवण्यासाठी त्याने आपली सर्व
जनावर—अगदी शेवटच्या घोड्यापर्यंत—विकून टाकली. मोठ्या प्रमाणावर ही
यंत्र तयार करून विकायची अस त्याच स्वप्न होत. या नादापार्या त्याने आपल
जंत विकल, आणि दहा टक्के व्याजाच्या दगने कर्जहि काढल १८५६ साली

गेत्सवर्गमळे त्याचा कारखाना चालू झाला त्या वर्षी सहाजे आणि पुढच्या वर्षी एक हजार यंत्र त्याने तयार केली. १८६१ ते १८६५ या युद्धकालात त्याने तयार केलेली ही यंत्र मध्य व पश्चिम विभागात सर्वत्र वापरण्यात येऊ लागली. या यंत्रामुळे धान्याचे उत्पादन प्रवापेक्षा अनेक पटींनी वाढले. या युद्धात उत्तरेला जो विजय मिळाला त्याचे बरेचसे श्रेय या नव्या यंत्राकडेच जाते. धान्याचे उत्पादन वाढले नसत, तर उत्तर विभाग या युद्धात फार काळ तग बसू शकला असता असे वाटत नाही. ब्राउनचा हा यंत्र तयार करण्याचा कारखाना हळूहळू वाढत गेला दर वर्षी आठ हजार यंत्र या कारखान्यात तयार होऊ लागली या कारखान्यात दोनशे माणस काम करता असत. शहरातली एक सवय आळी त्याच्या कारखान्याने व्यापली. न्यू मेक्झिको चर्च आणि त्यामोर्नॉच आचार एवढ्याच काय तो याला अपवाद होता. ही जागा स्वतः ब्राउननेच चर्चसाठी म्हणून वेगळी राखून ठेवली होती. या चर्चचा तो एक सभासद होता. चर्चमळे तो निर्यातपणे जात असे.

नाक्सविल्ह गेड हा चार माडेचार मेटाचा रस्ता कांठी फांवर या गावाकडे जातो. युलीने मरलेल्या या रस्त्यावरून चालू लागले की वाटेत आयर्न गॅलियम घर लागते. इलिनॉय राज्यातल्या सगमोन तालुक्यात तो १८३० साली आला. १८३२ साली वयाच्या सतराव्या वर्षी 'ब्लॅक हॉक' युद्धात तो दाम्बल झाला, आणि कॅप्टन आब्राहम लिंकन याच्या हातावाली त्याने काम केले. १८५८ साली लिंकन आणि डग्लस यांचा गाजलेला वादविवाद गेत्सवर्ग येथे झाला. त्यासाठीच लिंकन नाक्सविल्ह येथून गेत्सवर्ग येथे गेलेला निघाला होता. वाटेत त्याला कोणीतरी आयर्न गॅलियम घर दाम्बल. आपली गाडी यावरून लिंकन खाली उतरल्या त्याची गाडी यात्रेचाच मार्ग असलेल्या गाड्याची रागच्या राग तशीच उभी राहिली. लिंकन थेट आयर्न गॅलियम घरात गेला. सगमोन कांठी येथील जुन्या दोस्तांनी त्याने थडगाव पाणी पीत पीत चार गप्पा केल्या.

डॅनियल ग्रीन ब्रॅनर याचे पाचशे सत्तचाळीस एकराचे शेते सेमिनरी रस्त्यावर होते. 'ब्लॅक हॉक' युद्धासाठी कुच करीत असताना आब्राहम लिंकनला या ग्रहस्थान पाहिले होते. त्याचा किणवा जिनसाचा व्यापार होता, आणि ज्या दुकानात गिन्हाइकाना माल देण्याचे काम लिंकन करीत असे, तेथे तो धन्याच्या निमित्ताने जात असे. पोगव्यातला तेव्हाचा लिंकन लोकार्जा कसा वागतो हे डॅनियल ब्रॅनरने पाहिले होते. गेत्सवर्ग येथील एका वृत्तपत्राच्या बातमीदाराला ब्रॅनरने एकदा

लिकनच्या काही आठवणी सांगितल्या होत्या. “मोठा गमत्या होता बर लिकन ! सदा विनोद करीत असायचा ! कधी स्वारीला लहर यायची आणि भितीला पाठ टेकून हात लाव पसरून उभा राहायचा. इतके लाबलचक हात मी दुसऱ्या कुणाचे पाहिल्याच मला आठवत नाही. लोकाना प्रसन्न वाटाव म्हणून तो खूप गमत करायचा. कुणाचहि मन विरसलेल असल की त्याने खुशाल लिकनकडे याव आणि मनमुराद हसून पग्त जाव ! लिकन मात्र आपली करमणूक करून घेण्यासाठी कधीहि कुणाकडे जात नसे ! एक वल्ली होती स्वारी ! ” बर्नरची ही स्मृतिचित्र ऐकत असताना मला सारंग वाटायच की, बर्नरच्या शेतावर मला काम करण्याची संधि मिळाली तर मोठ फक्कड होईल ! त्यामुळे त्याच्याजवळ राहून लिकनच्या आठवणी जिव्याची तृप्ति होईपर्यंत ऐकता येतील !

नॉक्स कॉलेज, लॉम्बगे कॉलेज, ब्राउनच व्यापारी कॉलेज याच्यामुळे गेल्सवर्ग हे ‘कॉलेजाच शहर’ याच टोपणनावान ओळखल जाऊ लागल. पुष्कळ वेळा दोन गॅलनभर दुधाच भाड खाद्यावर घेऊन नॉक्स कॉलेजजवळच्या रस्त्यावरून मी जात असे. वाटेत मला एक बुटकेला माणूस भेटायचा. एकहि शब्द न बोलता नुसतीच मान हलवून तो मला अभिवादन करी मी सुद्धा न बोलताच मान हलवून पुढ जात असे. गुडव्यापर्यंत लाव आणि अगाला घट्ट बसणारा काळ्या रंगाचा कोट त्या माणसाच्या अगात असायचा कोटाची बटण थेट त्याच्या हनुवटीपर्यंत गेलेली असायची. एकाद्या परत्यासारखी त्याची दाढी पसरलेली असायची, आणि त्यामुळे समोरून त्याच्या कोटाची कॉलर कधीच दिसायची नाही ! त्याची हनुवटी, ओठ या दाढीखाली पार झाकून गेलेली असत. एकदा मला कुणीतरी सांगितल की, हा माणूस अब्राहाम लिंकनला ओळखीत होता. नंतर मला कळल की, हा बुटकेला माणूस इलिनॉय राज्याच्या लोक-शिक्षण खात्याचा सुपरिंटेंडेंट होता, या पदावर सतत सात वेळा तो निवडल गेला होता, आणि या म्हात्यात त्याने चौदा वर्ष काम केल होत. स्प्रिंगफील्ड येथील राज्यगृहात त्याची खोली लिंकनच्या खोलीशेजारीच होती. लिंकनची आणि त्याची दोस्ती होती. दोघांच्या गप्पागोष्टीहि चालत असत !

या बुटकेल्या गृहस्थाच नाव होत न्यूटन ब्रॅटमन. नॉक्स कॉलेजचा तो अध्यक्ष होता. ‘छोटा न्यूट’ या नावानेच तो ओळखला जाई. “माझा हा ‘छोटा’ दोस्त इलिनॉय येथील शाळेतल्या एक ‘मोठा’ शिक्षक आहे बर ! ” अशी त्याची ओळख लिंकन करून देत असे अस तो सागत असे. एका तर लिंकनने

आपण हिहिलेल एक महत्वाच पत्र त्याच्याकडे आणून दिल आणि त्यातल्या व्याकरणान्या चुका सुधारून देण्याची त्याला विनंति केली ॥ “हे पाहा, व्याकरण न विषय माझा कधीच पक्का नव्हता ” अस लिहून त्याला सांगे ! जमतोपाच गाळ देशात निमाण होणार आहे याची लिहूनला जाणीव झाली होती विचाराच यमान डोक्यात मुरू झाल की लिहून जोरजोगत येरझाच्या घालू लागे अशा अस्वस्थ अवस्थेत येरझाच्या घालीत असताना न्यूटनने लिहूनला पाहिल तेत मध्येच अस्वस्थ होऊन लिहून ओरडत असे, “मी क पदार्थ आहे, पण मय मात्र मत्तच आहे, सत्य हच पग्रस जाते ” न्यूटनची लिहूनविषयाची अणखी एक आठवण मोठी गमतीची होती अव्यक्ष म्हणून लिहून निवडून आला होता तो आगगाडीने स्ट्रिंगफीटडहून वॉशिंग्टनला जायला निघाला होता स्ट्रिंगफीटडच्या स्टेशनवर खूप माणस जमली होती गाडी सुटायची वेळ झाली तेव्हा लिहूनशी हस्तादोलन करून त्याला ‘शुभास्ते पन्थान.’ म्हणणारी न्यूटन ही जेवटची व्यक्ति होती. कारण नंतर गाडी मुरूच झाली ॥

न्यूटन बॅटमनचा जन्म न्यू जर्सी येथे १८२२ साली झाला होता ! त्याचा बाप व्यवसायान विणकर होता. तो लाडा होता आपली बायको आणि पाच मुल याना घेऊन तो १८३३ साली इलिनॉय गज्यात आला ! जॅक्सन व्हिले गावाच्या जवळ ते आले तेव्हा कॉलन्याच्या साथीन त्यांना गाठल. या साथीला न्यूटनची आई बळी पडली. सगळेजण विलक्षण घाबरलेले होते. त्या मयानक मनःस्थितीत तिच प्रेत वाटेतच पुरून टाकून हे कुटुंब पुढे मजल दरमजल करीत निघाल. न्यूटनच्या आईच प्रेत नेमक कुठ पुगल याची काही खूणहि ठेवायला ते विसरले. बऱ्याच वर्षानंतर न्यूटनने आपल्या आईच थडग शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्याला यश आल नाही.

शिक्षण पुर करण्यासाठी न्यूटनने खूप हालअपेष्टा सहन केल्या. सुई, दोंग, टाचण्या, पिना अशा किरकोळ सामानाच बोचक पाठीवर घेऊन विक्रीसाठी तो वणवण हिडला. काही वेळा तर आठवड्याला फक्त अकरा सेट खर्च करून त्याला केवळ काजी आणि दूध यावर निर्वाह करावा लागला. प्रथम पाद्री होण्याची त्याची आकाक्षा होती. पण नंतर आपल व्येय बदलून तो शिक्षणक्षेत्राकडे वळला. जॅक्सन व्हिले येथील शाळेचा तो मुख्याध्यापक होता. राज्यातल्या शिक्षकांची त्याने सघटना निर्माण केली १८७५ ते १८९२ पर्यंत तो नॉक्स कॉलेजचा अध्यक्ष होता. अध्यक्षपदावर इतक्या दीर्घ मुदतीपर्यंत गहणारा हा एकमेव मनुष्य

होता. त्याच्या हाताग्यानी शिकून गेलेल्या पदवीधरानी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात नावलौकिक मिळवल्या न्यूटनचेरॉज दुसऱ्या कोणत्याहि अव्यक्ताला हे भाग्य लाभल नाही मला आठवत, एक माणूस एकदा मला म्हणाला होता की, न्यूटन हा चारित्र्यसंपन्न पुष्प होता त्याच्या नेजस्वी चारित्र्याचा स्पर्श प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या अंतःकरणाला होत असे वयाच्या सत्तरव्या वर्षी अभ्यक्षपदावरून न्यूटन निवृत्त झाला सेवानिवृत्त झाल्यावरहि काही काळ तो शिकवीत असे ज्ञान हस्टन फिनले न्यूटननंतर नोक्सचा अव्यक्ष झाला त्या वेळी फिनलेच वय अवयव सत्तावीस वर्षांच होत अमेरिकेतल्या कॉलेजच्या अव्यक्षात सवात तरुण अव्यक्ष म्हणून तो ओळखला जात असे लिमन आणि डग्लस याच्या सुप्रसिद्ध वादविवादाचा ७ आक्टोबर १८९६ हा दिवस फिनलेन सन्मरणीय करण्याच ठरविले या दिवसाच्या माहात्म्याशी नाक्स कॉलेजच नाव निगडित झाले पाहिजे असे त्याच्या मनाने घेतले. या दिवशी फिनले नॉक्समध्ये मोठा समारंभ घडवून आणित असे समारंभाच्या दिवशी वक्तृत्वाचे, वादविवादाचे फट गाजत समारंभाच्या ठिकाणी माणसाची ही गर्दी जमत असे या गर्दीत धक्कावुक्की करून वाट काढीत चेन्से डेयू याच भाषण ऐकल्याच मला आठवत चन्से डेयू त्या दिवशी जे बोलला त्यातल एक अव्यक्ष मला आज आठवत नाही परंतु मी मोठ्या अभिमानाने म्हणू शकतो की, न्यू न्यार्क सेट्रल रेव्हेन्पा या अव्यक्षाला, १८६४ मध्ये लिमनच्या अव्यक्षपदाच्या निवडणुकीसाठी प्रचाराची तुफान भाषण करणाऱ्या या माणसाला, मी पाहिले होत, त्याच एव भाषण मी ऐकले होत

त्याच दिवशी दुपारी आब्राहम लिंकनचा मुलगा रॉबर्ट लिंकन याच भाषण झाले होते ते भाषण मला सामान्य वाटले व्याख्यान गपव्यावर परत जाताना मनात घोळवारा असा एकहि विचार मला त्याच्या वक्तृत्वात आटळला नाही मी असे ऐकले होत की, रिपब्लिकन पक्षाच्या प्रत्येक अविवेचनात त्याला राष्ट्रव्यक्षाच्या जागसाठी उभे करण्याचा सूचना यायचा आणि त्याला फक्त एक मत मिळायचे

गवताळ प्रदेशातल्या त्या शहरात त्या काळी असे तुकड्यातुकड्यानी मला शिक्षण मिळत होते माझ्या जीवनशिक्षणाचा ते शिक्षण एक अपरिहाय असा भाग आहे याची मला त्या वेळी जाणीवाहि नव्हती. गल्मवर्ग शहरात मला अनेक माणस भेटली. त्यातला काही माणसाची व्यक्तित्व, त्याचे स्वभाव मला एकाद्या कोड्याप्रमाणे वाटत. पुढे जेव्हा मी डेक्सपिअर वाचला तेव्हा मला कळले की

नेमक्या याच माणसाच्या स्वभावाच कोड शेक्सपिअरच्याहि प्रतिभेला पडल होत गल्सबर्ग येथेच मी पशुपक्षी, झाडमुडप जवळून न्याहाळली. निसर्गाच्या राज्यातले अनेक चमत्कार मी इथेच आश्चर्यभरल्या डोळ्यांनी पाहिले. नंतर मोठेपणी माझ वाचन वाढल्यावर मला आढळून आल की थोरो, इमर्सन, वॉल्ट व्हिह्टमन यांचीहि मन निसर्गातले असेच चमत्कार पाहून मारावून गेली होती. या काळात अनेक धोककथा, लोकगीत मी ऐकली.

शाळा आणि पुस्तक याच्या व्यतिरिक्त जीवनात मी जे जे काही शिकले त्यात छोट्या छोट्या गोष्टींचा फार मोठा भाग होता.

आसेष्ट मंडळी

गेल्सवर्गमधल्या ज्या घरात मी जन्मलो ते घर आज मला सुळीच आठवत नाही. ६ जानेवारी १८७८ या दिवशी माझा जन्म झाला. तेव्हा मन्यरात्र उलटून मोठा वेळ झाला होता. भावडात सवात वडील माझी बहीण मेरी तिच्यानंतर तीन वर्षांनी मी जन्मलो. मेरीनंतर माझ्या आईवडिलांना मुलगा हवा होता. अर्थात्तच, माझ्या जन्मासुळे त्यांना विशेष आनंद झाला.

ज्या पाळण्यात मी लहानपणी झोपत असे त्या पाळण्याकडे थोटे दाखवून मेरी एकदा मला म्हणाली होती, “ या पाळण्यातून मला काढल आणि तुला ठेवल ! ” हा पाळणा माझ्या वडिलांनीच तयार केल्याच आईने एकदा मेरीला सांगितल होत. माझ्या जन्मानंतर दीड वर्षांनी माई जन्मला, मग मला काढून माईला त्या पाळण्यात ठेवल ! धान्याच्या टरफलाच्या चटईवजा गादीवर मी जन्मलो. मी दहा वर्षांचा होईपर्यंत—तेव्हा आमच कुटुंब एकूण नऊ माणसांचे झाले होते—आम्ही सगळीं या टरफलाच्या केलेल्या ‘ गादी ’वरच झोपत अस. जमिनीपासून थोड्या उंच अशा लाकडाच्या चौपाईवर ही गादी घालण्यांत येई ! ही लाकडाची चौपाई आम्हाला फारशी आवडत नसे. कधीमधीं आम्ही मुल त्याविषयी कुरकुर करीत असू. कालांतराने या चौपाया इतक्या जुनाट होत की त्या मोडत, आणि टरफलाची गादी थेट जमिनीवर येत असे ! कित्येक वर्षेपर्यंत पराची गादी कशी असते हे देखील आम्हाला ठाऊक नव्हत, पण या टरफलाच्या गाद्यावर आम्हाला उत्तम झोप यायची, आणि त्यामुळे याच गाद्या आम्हाला पसंत असत. लाकडी चौपाया मात्र केव्हा मोडतील, आणि आम्ही केव्हा खाली येऊ याची खात्री नसे !

काही दिवसांनी आम्ही पहिले घर सोडून नव्या घरात राहायला गेलो. हे तीन खोल्यांचे एकमजली घर होत. या घरातून मी माझ्या वडिलांना हातात फावड घेऊन बागेत काम करताना, गाजर-बटाटे लावताना, त्याची मशागत करताना पाहत बसे. कधी कधी मीहि माझ्या वडिलांच्या कामाला ‘ हातभार ’ लावीत असे. जमिनीतून गाजर आणि बटाटे उकळून काढायचे, त्याच्यावरचा चिखल खरवडून

यामुन ते एका टोपधित जमा करावचे. माफ केलेली गाजर आणि ब्रांटे यताना घेताना मला फार फार बर वाट. आमच्याकडे एक घोडी होती तिचे नाव टेल होत. डोंली ! तिच्या रंग लावसर तपकिरी होता स्वतः, काहीशी म्हातारा जगण चालीला मद अशी ही घोडी आम्ही दोन माणसांच्या गाडीला जुंफत राह. या गाडीतून फिरतानाच प्रथम आम्ही आमच्या घराच्या आज्ञाचक्राचा निमर्णाच दर्शन घेतल. रेलवणार गवत, ती वळण घेत जाणारी मेलोगणती पसरलेली तागची कुपण, विस्तीर्ण शेत, गुरामेढराचे कळप, कुरणात मंजत चरणारे घोडे हे सार अजूनहि माझ्या डोळ्यापुढे उभे आहे ! कुरणात मंजत चरणारी जनावर पाहताना मला विलक्षण मुन्य होत असे. कोतुकाच्या डोळ्यांनी मी ते सार दृश्य पीत असे.

स्वीडिश व्युथरन चर्चमध्ये आम्ही प्रार्थनेसाठी नियमितपणे जात असू. मात्र महिन्यातून एकाद्या गविवारी सकाळीच डोंलीला जुपून आम्ही क्रेन्स याच्या घरी जात अस. आमच्या घरापासून सात मैलावर सॉपर व्हिले या गावी जॉन आणि त्याची पत्नी लीना क्रेन्स राहत असत. त्याच तीस एकराच शेत होत. लीना माझ्या आईची चुलत बहीण होती. माझे आईवडील आणि क्रेन्स पतिपत्नी यांच चांगलच सख्य होत. एकमेकाची भेट झाली की त्यांचे चेहरे आनंदाने उजळून निघत, आणि मग मोठ्या जिव्हाळ्याने त्यांच्या गप्पागोष्टी सुरू होत. तीं सगळींच माणस मोठीं मेहनती होती. आपल्या कामात तीं मनापासून रगून जात. त्यावर चर्चाहि करीत. तसे पाहिल, तर त्यांचे वय काही फारसे नव्हत. सगळींच जण चालिशीच्या आत असतील नसतील. ती चौघजण स्वीडिश भाषेत फडाफड बोलत. त्याची भाषा आम्हा मुलांना फारशी कळत नसे, तीं काय बोलली हेहि सांगण आम्हाला कठिण गेल असत. स्वीडनमधून ती इथे आली तेव्हाच्या प्रवासातल्या आठवणीविषयी त्यांच बोलण सुरू झाल की त्यांचा तो प्रवास मोठा खडतर होता एवढाच पत्ता आम्हा मुलांना त्यांच्या गेलण्यावरून लागत असे. जवळ जवळ दहा आठवडे त्यांनी जहाजातून प्रवास केला होता. काळसर पाव आणि चीज एवढ्याच अन्नावर त्यांना प्रवासात गुजराण करावी लागली होती. खरच, तो प्रवास म्हणजे एक दिव्यच होत ! कधी कधी सहज बोलता बोलता आई म्हणायची, “त्या वेळी पाढऱ्या शुभ्र पावाच दर्शन आम्हाला ईस्टर आणि खिसमस याच दिवशी काय ते व्हायच ! इथे अमेरिकेत आता शुभ्र पाव ही नेहमीचीच गोष्ट होऊन बसली आहे !”

गेल्सबर्ग येथील होम्स याच कुटुंब सोडून दिले, तर अमेरिकेत केन्स हेच आमचे सर्वात जवळचे नातेवाईक होते. केन्स पतिपत्नीने आपल पेंशी एकगच्च शेत १८७० साली विकत घेतले. वर्षभर त्यांनी अश्वरुग्णः रात्रदिवस मेहनत केली तऱ्हा ते आपल सगळ कर्ज फेडू शकले. शेतीच्या कामात त्यांच्या शेजाऱ्यांना त्यांना मदत केली शेजाऱ्यांच काही काम असले की ते करायला केन्स पतिपत्नीहि सदैव तत्पर असत ती दोघजण आपल्या शेताच्याच जणू एक भाग झाली होती गुर चरवण्याच्या कुरणात, शेतात, माजीपाल्याच्या बगीच्यात — कधीहि पाहाव केन्स पतिपत्नी काही ना काही काम करताना आढळली असती जॉन केन्स हा हाडाचा शेतकरी होता शेत, पिके, गुरदोर याच्याविषयीच त्याच्या मनात नेहमी विचार घोळत असायचे !

जॉन केन्स मध्यम उंचीचा होता चालताना डोक थोडस माग झुकवून, खांद्ये सल सोडून चालण्याची त्याची मोठी गमतीची लकव होती. त्याच्या या चालण्याच्या विशिष्ट लकवीमुळे तो मला मोठा माणूस आहे अस पाहणाऱ्याला वाटायच त्याचे डोळे तेजस्वी होते त्याच्या ओटात सदैव असलेले मद स्मित त्याच्या दाढीतून देखील दिसत असे ! आपल्या गळीत तो स्वस्थ बसलेला असला तरी देखील, त्याचे केस आणि दाढी जोराच्या वाऱ्याने पिज्जारत्यासारखा दिसत असे मला कधी कधी तो आपल्या माडीवर घेऊन बसत असे माझे चिमुकले हात मी त्याच्या दाढीवरून फिरवायचा. मला मायेने गाजारीत तो स्वाडिश भाषेत 'माझ्या छुकुज्या' अस म्हणायचा आणि त्याच्या शब्दातून त्याचे स्मित आणि प्रेम एकाद्या लाटेसारखे गळाळून गेल्याच मला जाणवायचे ! मी कधी तो वायबल किवा वर्तमानपत्र वाचत असताना दिसायचा पण ह मी कधीच ! त्याचे घर लक्ष असायचे शेताकडे, गुरदोराकडे ! तेच त्याचे वायबल होत असे म्हटले तरी चालेल ! वाढाववाद करण, शत्रुशी हुज्जत घालीत बसण, हे त्याच्या स्वभावातच नव्हते ! मात्र जमीन जर का थोडी तडकाळ असली तर आपल्या कणखर हातात नागर धरून तो तिच्याशी हुज्जत घालीत बसे ! रादविवादात कधीच न ! दसगारी त्याची रंग आपल्या बळकट हातात लगाम धरून तो थोड्यावर बसल्या की क्षणोक्षणी जाणवायची. कितीहि नाटाल घोडा असो, जॉन केन्सच्या रंगल हाताचा स्पर्श होताच अगदी मऊ सत वायचा !

मग कुटुंबात घेऊन गविवारी त्याथरन चर्चमत्ये जायला जॉन केन्स सहसा चुकता नसे त्याचे धर्मोपदेशकमुद्धा त्याच्यादत्ते निर्भय आणि श्रद्धावान्

यमतील की नाही याची मला गकाच आहे.

जॉन क्रॅम्स शेतकऱ्याच्या स्वरूपातच ईश्रगला पार्ल् यमात्रा त्याच्या लेखी उभार हा दैनंदिन कामे करीत रावणारा किसान होता. हा किसान या जगात, आणि या जगाच्या पैल असलेल्या अनेक जगात मुद्रा पेरणी, मळणी, कापणी या सान्या गोष्टी अव्यत गृढ रीतीने करीत असतो अशी त्याची श्रद्धा होती आकाशातल्या या शेतकऱ्याच्या शेतीला पीक कस आणि कोणत येत हे समजून मानवी बुद्धीच्या पत्तीकडच आहे अस त्याला वाटे.

जॉन क्रॅम्सच एक धान्याच कोठार होत. हा कोठार त्याकडच बांधलेल होत, पण त्याच्या जमिनी मात्र मातीच्या होत्या क्रॅम्सचे तीन घोडे आणि चार गाई जवळपासच्या कुणात रात्रदिवस फिरता चरताना दिसत. गाईंचे आचळ धम्म तिच दूध काढताना मी प्रथम इथेच पाहिल. त्या शुभ्र दुधाच्या झुसुसु भागा एका स्वच्छ बादलीत पडत. दूध साठवण्यासाठी बांधलेल तळघर जवळच होत. या तळघराची जमीन मातीचीच असली तरा म्वच्छ आणि टाक होती. दुधाची मगलेली माडी या तळघरात ठेवली जात. ही माडी ठेवण्यासाठी लाकडाच्या फळ्याचे स्टॅंड केलेले होते. या माड्याच्या तोंडाशी दाट पिवळसर साय जमा त्याची साय घुसळून लेणी तयार करताना आम्ही प्रथम इथेच पाहिल. टाक आम्ही जे दूध प्याला ते काढताना आम्ही आमच्या डोळ्यांना पन्थून पाहिले जात. टाक जी अडी आम्ही तळून ग्वाली तीहि काचडीन घातलेली आम्ही डोळ्यांना पाहिली होती. या गोष्टी आम्ही पूर्वा याचि देही याचि टोळा वना पाहिल्या नव्हत्या आणि म्हणूनच त्याची नवाई, अपूर्वाई विशेष होती.

मी चार वर्षांचा झालो तेव्हा पुन्हा आम्ही घर बदलल. आधीच्या घराच्या द. घर जवळ जवळ तिपट होत. दहा गोत्या गोत्या तिराच्या मजत्यावर एक गोठी गच्चीवजा ग्वाली होती. कांबड्याच्या गुराच्यासाठी एक वेगळी गोता, घरासमोर एक मोठा वर्गाचा असा एफुग थाट होता. या घराचा मानक म्यान ऑगस्ट सडवर्ग या मटक्या स्वीडिश माणमान आपला समार पाटला. पहिल्या मजत्यावरच्या दोन गोत्या माझ्याने दिल्या जात.

माझ्या वडिलाना लिहिता येत नव्हत. वाचता मात्र येत असे. स्वीडन म येत त्याचे आईबाप वारले. त्याच काळात ते थोडम वाचनायला शिकले. त्याची जखर ओळख ही अशी होती. आईबापाच्या मृत्यूनंतर एका दारू गाळण्याच्या कारखान्यात हलकीसलकी काम करणारा पोण्या म्हणून ते नोकरीला राहिले. इथे

काम करून स्वीडनहून जहाजाने अमेरिकेत येण्यापुरते पैसे त्यांनी जमा केले ! ते न्यूयॉर्कला आले आणि त्यांनी तिथल्या सारी स्वीडिश लोकांच्या ओळखीचीच तयार करण्याच्या एका कारखान्यात नोकरी मिळवली ! त्याचा पुढतमाऊ मनस होम्स त्यावेळा गॅम्सबर्ग येथे होता. चीन्हा कारखान्यात काम करणाऱ्या माझ्या वडिलांना होम्सन एक पत्र लिहिले. गॅम्सबर्गमध्ये नजीक काढायला बराच वाव आहे असा उत्तर त्या पत्रात होता. मॅग्स होम्स १८५४ साली गॅम्सबर्ग आला. राक रिक्टर नदीच्या पुढे बांधण्याचे काम तेव्हा चालू होत होते त्याच काम मिळाले. त्या वेळी त्याचे वय एकोणिस वर्षांचे होते. तो स्वीडनमध्ये जग दोन वर्षे अधिक राहता तर त्याला लष्करात जाणे लागू पडले असत. त्याच्या वडिलांनी आपल्या एकविसाव्या वर्षापासून तो थेट सेवानिवृत्त होईपर्यंत स्वीडिश लष्करातच काम केले होते. सैनिकाचे जीवन इतक्या जवळून पाहिल्यामुळे की काय कुणाला टाऊक, मॅग्सला सैनिकी जीवनाचा उबग आला होता. काही झाल तरी आपण सैन्यात जायच नाही अस त्याने आपल्या मनाशी अगदी पक्क ठरवून टाकले होते म्हणूनच वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी तो स्वीडनहून पळाला आणि अमेरिकेत येऊन थडकला. प्रवासासाठी पैसे जमा करताना आणि नंतर वाढवल्याच्या थपडा खात जाणाऱ्या जहाजातून प्रवास करताना त्याला बरेच खडतर अनुभव आले असले पाहिजेत ! मॅग्सचे खर आडनाव होते होम. गॅम्सबर्ग येथे आल्यावर होम या नावात बदल करून त्याने होम्स केले. होम हे नाव उघड उघड स्वीडिश वाटते. होम्स हे आडनाव मात्र खास इंग्लिश आहे. हॅनिबल येथे रेल्वेचा रस्ता बांधण्याचे काम चालू होते. मॅग्सने तिथे काम मिळवले. मेथॉडिस्ट पंथाच्या लोकांच्या एका संभेत त्याची एका स्वीडिश मुलीशी ओळख झाली. एका कुटुंबात घरकाम करणारी मोलकरीण म्हणून ती नोकरीला होती. त्या कुटुंबात त्यावेळी गुलाम ठेवण्याची प्रथा चालू होती. मॅग्स या स्वीडिश मुलीच्या प्रेमात पडला. नंतर त्या मुलीने हॅनिबल येथील कुटुंबातले काम सोडले आणि ती गॅम्सबर्ग येथे आली. तिथल्या लॉम्बर्ड कॉलेजातल्या मुलीच्या वसतिगृहात तिने काम मिळवले. त्यावेळी मॅग्सला रेल्वे कारखान्यात घण घालण्याचे काम मिळाले होते. इथे असताना त्याच्या आणि त्या स्वीडिश मुलीच्या वारवार भेटीगाठी होऊ लागल्या. ती मुलगी गृहकृत्यात निष्णात होती, दिसायला देखणी होती, एवढ्यासाठी ती मॅग्सला आवडली होती अस नव्हे, आणखीहि एक मोठे गमतीचे कारण होते : ती मुलगी गॅटेच्या फाऊन्टेन इंग्रजी भाषांतर वाचीत असे आणि विशेष म्हणजे,

ते पुस्तक तिच स्वतःच होत. शेवटी जे व्हायच तेच झाल. एका सुप्रभाती मॅग्स त्या मुलीशी विवाहबद्ध झाला !

नॉक्स कॉलेजाच्या आवारात १८५८ साली झालेला वादविवाद थडीवाऱ्याच्या मान्यात तीन तास उभे राहून मॅग्स पतिपत्नीनी ऐकला होता. वीसत्रावीस हजार लोकांचा समुदाय आब्राहम लिंकन आणि स्टीफन डग्लस यांची भाषण ऐकण्यासाठी जमला होता. मॅग्स होम्सने लिंकनला आपल मत दिले. पण 'सैन्यात दाखल व्हा' हा लिंकनचा आदेश मात्र त्याने पाळला नाही. सैनिका जीवनाचा त्याला उग्रा होता एवढच नव्हे, तर युद्ध या गोष्टीला त्याचा तात्त्विक विरोध होता.

माझे वडील गेलम्बर्ग येथे आले, तेव्हा त्यांना सल्ला आणि नोकरी या दोन्ही गोष्टी देण्याच काम त्यांच्या या अनुभवी चुलतभावाने केल. सी. बी. ऍण्ड क्यू रेल्वेचा एक लोहमार्ग बांधण्याच काम चालू होत. मॅग्सच्या ओळखीमुळे माझ्या वडिलांना तिथे काम मिळाले दिवसाला एक डॉलर याप्रमाणे या कामाचे पैसे मिळत ! दिवसाला दहा तास याप्रमाणे आठवड्यातले सहा दिवस काम करावे लागे. शिवाय जेवण करण्यापासून तो माडीधुणी करण्यापर्यंत घरची सर्व काम त्यांनाच करावी लागत !

माझ्या आईच पूर्वीच नाव होत कॅरो मॅथिल्डा ऍडरसन. तिची आई लहानपणीच वारली आणि तिच्या बापाचे दुसरे लग्न केल माझ्या आईची सख्खी आई ऍण्ड्रुना येथे ब्रदर पाळण्याचा धडा करीत असे. माझी आई तिला या कामात मदत करायची. पण तिच्या मृत्यूनंतर सावत्र आई आली. माझ्या आईच तिच्या सावत्र आईशी पटेना. त्या वेळी अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या स्वीडिश लोकांची त्यांच्या नातेवाइकांना पत्र येत असत. कामधंदा मिळवण्याच्या दृष्टीने अमेरिकेत भरपूर वाव आहे अस त्या पत्रात लिहिलेले असे. माझ्या आईने अमेरिकेत जायच ठरवले. त्यासाठी तिने थोडे थोडे पैसेही जमवायला सुरुवात केली. पुरेसे पैसे जमले तेव्हा ती अमेरिकेत जायला निवाली.

माझ्या आईची आणि वडिलांची भेट कशी झाली आणि त्याच लग्न कस जुळले याविषयी मी एकदा माझ्या आईला विचारले. ती म्हणाली, "बुशनेल या शहरातल्या एका हॉटेलात मी नोकरी करीत होते. बिछाने घालण, स्वयंपाकात मदत करण इत्यादी काम मी करीत असे. रेल्वेकरांवर काम करणाऱ्या काही कामगारांबरोबर तो एकदा या हॉटेलात उतरला. त्याने मला पाहिल. आम्ही एकमेकांशी

घोड्या. तो म्हणाला, मला तुझ्याशी लग्न करायचं आहे. त्या क्षणीं साक्षात्कार झाल्यासारखं मला एकदम जाणवलं की, माझ्या आयुष्यातली ही सोन्याची संधि चाटून आलेली आहे ! लवकरच आम्ही दोघ गेल्सबगला गेलो तिथे रे लिट्लो वरानी आमचं लग्न लावून दिलं आम्ही दोघानी आमचा ससार थाटला ” तं सार सांगून असताना तिच्या किचित् लाजल्या चेहऱ्यावर भिन्न झळकून जायचं कसतातरी तेजानं डोळे वणवण झळाळून उठायचं “ माझ्या आयुष्यातली ती महान संधि होती ’ लग्नानंतर कितीतरी वर्षानी तिच्या तोंडून हे उद्गार निघाले होते या काळात निन काय सोसल नव्हतं ! ऋष्ट, दारिद्र्य, दुंदुबाचे आघात तं सार सोमनाथ विपादाचा एक लहरसुद्धा तिच्या मनावे निर्माण झाली नव्हती ! उलट, मोठ्या तूर्तीने, अभिमानानं ती सागत होती, “ तो माझ्या आयुष्यातला सोन्याचा वण होता डोळे मिटून मी उडी घातली ह माझ केवढं भाग्य ! ”

बायांचे कसं सगळं आणि काळे कुळकुळीत होते त्यांच्या ग्योळगट काळ्या डोळ्यात किचित् तपकिरी छटा होती ते मोठ्याने हसले की त्यांच्या डोळ्या भवर्तान्या कातडीला सुरकुत्या पडत ! त्यांची उंची मध्यमपेक्षाहि थोडी कमीच होती त्यांची शरीरयष्टि वळकट होती वजन चांगलं एकशे अष्टोत्तासीस पौंड होत त्यांची कोंलर वाजल्या झाली की त्यांच्या छातीचा गोर वर्ण मानेवर वसलेल्या लोखंडाच्या कणान्या काळ्या रंगान्या थरांमुळे विशेष उमटून दिसायचा ! खेळात त्यांना विशेष रस नव्हता पण खेळात रगून जाय तसे ते आपल्या कामात रगून जायचे सी बी ऍण्ड क्यू रेट्वेच्या लोहारकामाच्या ग्यात्यात ते मदतनीस म्हणून नोकरीला राहिले होते वर्षभर ते सटवून काम करायचे सुट्टी त्यांना कधीच मिळत नसे पहाटे पावणेसात वाजता कामावर जाण्यासाठी ते घरातून निघायचे बरोबर सात वाजता ते कामावर हजर व्हायचे त्यांना कधीहि उशीर होत नसे ! घण घालण्याचं मेहनतीचं काम त्यांच्याकडे होत दुपारी बारा वाजेपर्यंत हं काम चालू असायचं बारा वाजले की ते दुपारच्या जेवणासाठी घरी यायचं एक वाजता पुन्हा कामावर रज व्हायचं. सव्यामाळी सहा वाजले की काम संपायचं आणि ते घरी यायचं.

तोडावर, मानेवर, हातावर चिकटलेले लोखंडाचे कण धुवून टाकायला त्यांना जवळ जवळ पंधरा वीस मिनिट लागायची. त्यांच्या हाताच्या घड्यात चिकटलेले लोखंडाचे कण जाता जात नसत. कितीहि खसखसून बुतल तरी ते काळसर कण थोडेसे उरायचेच.

वसत ऋतूत आपल्या वागेत ते रात्रीपर्यंत काम करीत वसायचे ओवटोवर महिन्यात टोमॅटो तोडण्याच, बटाटे उकरून टोपळीत भरण्याच त्याच काम चंद्रप्रकाशात चाटू असायच थडीच्या दिवसात आपण फाटलेले कपडे त शिबीत वसायचे त्याच्याकडे बट्टे दोरा आणि एक जाडजूड सुई होती या दामणवजा सुईचा उपयोग ते तुटलेले बट्टण लावण्यासाठी करीत असत त्या काळात शिकागोहून निवणार स्वीडिश भापतल एक साप्ताहिक ते वाचायचे ते किवा माझी आई आम्हा मुलांना नियमान स्वीडिश भापतल वायवळ वाचन दाखवीत असत

माझ्या आईचे पेंस मुडर होते मर्याच्या फेरणानी त्यागली जाण्यापर्वी ओटाच्या ताटाचा असतो तरा तिच्या केसाचा रंग काळसर पिगट होता तिचे टोळे फिकट निले होते. लिननच कोर सापड मेणवत्तीच्या प्रकाशात तकाकत तसा तिचा गोंगवणी मासायचा कधीहि पाटाव, माझी आई हसतमुख दिमागची वावाचा चेहरा सहसा गभीर असे आई दहा वेळा हसली की वावा एकदा हसताना दिमागचे—अस ह प्रमाण होत माझ्या आईच नाक बसक नव्हत त नागलच उठावदार होत तिची उंची पाच फूट पाच इंच होती आणि तिचे वजन एकशे चालीस पाटाच्या आसपास होत घरातल काम ती सांखी मगत असायची परंतु तिच्या चेहऱ्यावर यकवा म्हणून आम्हाला कधी दिसला नाही नऊ माणसाच आमच कुटुंब होत घरातल्या म्ययपाक, चुणीभाडी, शिवणटिपण, अयमण घाटण, साफसफाई ही सगळी काम माझी आई एकहाती करायची पहाटे सहा वाजता उठून ती वावाच्या न्याहारीची तयारी करायची ते कामाला गळे की मग आम्हा मुलांची न्याहारी त्यानंतर दुपारच आणि सत्याकाळच सगळ्याच जेवण जेवणग्याण उरकत्यानंतर तरा तिला विश्रांति मिळावची म्हणता ? ही काम संपल्यावर आमचे फाटके कपडे शिबीत ती वसायची. आम्ही विजारा वापर लागला तेव्हा आमच्या गुट्यावर विजारी नेहमीच फाटायच्या वाटरचा दगामस्ती, गोट्या खेळण, कुम्या, असे आमचे खेळ. मग विजारी फाटणार नाहीत तर काय ? विजारीना गुट्यावर पटलेली ही भोक, आई टिगळ लावन दुस्त करीपर्यंत केविलवाणी होऊन तिची वाट पाहत वसायची !!

मॅक्स होम्स हा वावाच्यापेक्षा पंधरा वर्षांनी वडील होता. त्या दोघाची दृढ मैत्री होती. महत्वाच्या कामात वावा होम्सचाच सह्या विचारीत. १८७० साली

बाबा प्रथम स्वीडनहून होम्सच्याच घरी आले. गेल्सबर्गमध्ये होम्स पधरा वर्षे स्थायिक होऊन राहिला होता. तो पूर्णपणे अमेरिकन बनला होता. आयरिश आणि इंग्लिश माणसांबरोबर त्याने काम केलं होतं. या माणसांच्या सहवासात राहून होम्स पतिपत्नीनी इंग्रजी भाषा उत्तम शिकून घेतली—इतकी की घरात त्याच कुटुंब इंग्रजीच बोलू लागलं. होम्सचे चार मुलगे स्वीडिश भाषा मुळीं शिकलेच नाहीत.

माझे बाबा होम्सकडून कामापुरते लागणारे घरेचसे इंग्रजी शब्द शिकले अमेरिकन नागरिक होण्यासाठी कुठे जायच, कोणत्या कागदावर सही करायची, ही सर्व माहिती होम्सनेच बाबाना दिली. ‘थॅक्स गिव्हिंग’ भोजन समारंभाच्या दिवशी होम्स कुटुंब आमच्या घरी जेवायला येत असे आणि नव्या वर्षाच्या दिवशी आम्ही होम्सच्या घरी जेवायला जात असू. अशाच एका भोजनाच्या प्रसंगी अमेरिकेची राज्यघटना आणि स्वातंत्र्याची घोषणा यांच्याविषयी मॅग्स होम्स बाबांबरोबर बोलल्याच मला आठवतं. आमच्या कुटुंबात मी, मेरी आणि मार्टिन स्वीडिश भाषा बऱ्यापैकी बोलायला शिकलां होतो. काही हव असलं की लहानपणी स्वीडिश शब्द वापरूनच मी माझी इच्छा कळवीत असे. परंतु आमच्या नंतरची भावड एमिल, फ्रेड, एस्थर आणि मार्था याना मात्र ‘दूध’ या अर्थाचा एकच स्वीडिश शब्द येत असे. स्वीडिश भाषेत सहापर्यंत आकडे मुद्दा त्यांना मोजता येत नसत.

चर्चमधील प्रवचन स्वीडिश भाषेतच होतं तरुण मुलाना काही स्वीडिश भाषा येत नसे. या प्रवचनातलं एक अक्षर देखील आम्हाला कळत नाही अशी त्याची कुरकुर सुरू होई. यानंतर चर्चमधलं एकाद प्रवचन इंग्रजी भाषेत होऊ लागलं. हळूहळू ही प्रथा वाढत गेली आणि कालांतराने सगळीच प्रवचने इंग्रजीत होऊ लागली. हा बदल म्हाताऱ्या माणसाना मुळींच रुचला नाही. मायदेशापासून दूरवर आलेली ही माणस आपली प्रिय स्वीडिश भाषा ऐकायला अगदी आमुसलेली असत. प्रवचन इंग्रजीत सुरू झाल्यामुळे मायबोलीच्या श्रवणमुद्याला आपण मुकलो याची त्यांना खत वाटे.

स्वीडनमधलं जीवन खडतर असल्यामुळे माझे आईबाप इतक्या दूरवर अमेरिकेत येऊन स्थायिक झाले. पण तरीही स्वीडिश लोक आणि स्वीडिश भाषा यांच्याविषयी त्यांना विलक्षण जिद्दाला वाटत असे. मायदेशाविषयीची ही भक्ती त्यांच्या मनात खोलवर रुजलेली होती. परंतु आमच्याशी बोलताना मात्र

माझे आईवडील स्वीडनविषयी फारसे कधी बोलत नसत. माझे आईबाप अमेरिकेत स्थायिक झाले त्यावेळी मुहवातीची काही वप त्यान सगळ लक्ष अमेरिकन जीवनाशी पूर्णपणे समस्त होण्यावरच केंद्रित झाल होत. नव्या प्रातावगणाशी समस्त होण्याच्या या धडपडीमुळे मायदेशापासून दुरावूनसुद्धा त्यांना फारम चुकल्याचुकल्यासारख वाटल नाही जसजशी वर्षे उलटल्या तमतशी त्यांनी उग्रजी भाषा आपलीशी केली. त्याच्या मित्रमडळापैकी बहुतेकांना स्वीडिश भाषेचा गवहि नव्हता. माझ्या वाकट्या भावटानाहि इंग्रजीशिवाय कोणत्याच भाषेत बोलता येत नसे अशा रीतीने स्वीडनहून आलेल आमच कुटुंब त्या नव्या भूमीशी अगदी एकत्र होऊन गल

बेरीन स्ट्रीटवरचें घर

१८८५ ते १८९० या काळात बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरात आम्ही राहत होतो. सोळा-सतरा वर्षांच्या माझ्या वाटाळ नव्याच्या या काळात चड्ड्या घाटून हिडण्या पासून तो थंड विजार वापरण्यापर्यंतच्या सर्व स्थित्यंतरातून मी गेलो. मनमिळाऊ एमल, त्याच्या पाठीवरचा फ्रेट, सुंदर दिसणारी एस्केर, आणि निची दिसण्यात साधी, विनम्र वृत्तीची बलीण मार्था हीं मार्था मावड याच घरात जन्माला आली.

दहा श्रोत्यांच्या त्या मल्या मोठ्या घराचा खर्च बाबांना झेपत नसे. घर दुस्तूतीचा खर्चदेखील त्यांना पेलण्यासारखा नव्हता. त्यामुळे सुतार, गवडी, रंगारी, माळी यांची कामे ते स्वतःच करीत. त्यांच्या हातांमार्फत मी गरीकसारीक काम करीत असे. माझा धाकटा भाऊ मार्टे नंतर नंतर आमच्या मदतीला येऊ लागला. घरशाकागणीच काम सुरू झाले की, शिडीवरून छपरावर चढून बाबांना कौल काढून देण्याचें काम माझ्याकडे असे. पाण्याच्या टाकीच्या वार्षिक सफाईच्या दिवशी मी उघड्या पायांनी टाकीत उतरत असे. तळाशी साचलेला गाळ आणि चिखल मी एका बालटीत भरून ठेवी. ही बालटी दोन्याला बांधलेली असे. बालटी चिखलाने भरली की बाबा ती वर ओढून घेत. टेबल किंवा खुर्ची याची मोडतोड झाली की हे सामान बाबा तळघरात घेऊन जात. केरोसीनचा दिवा हातात घेऊन मी उजेड दाखवी. त्या प्रकाशात बाबा ठोकठोक करीत हे मोडक सामान दुरुस्त करीत बसायचे. रात्रीच्या जेवणानंतर शाळेच्या वाचनालयामधून आणलेले जे टी हेडले या लेखकाचे ‘नेपोलियन आणि त्याचे सेनापति’ हे पुस्तक वाचण्यात मी अगदीं रगून जात असे. इतक्यात बाबा माझ्या नावाचा पुकारा करीत. मी कुरकुरत म्हणायचा, “इतकं छान आहे हे पुस्तक ! नेपोलियनच चरित्र वाचण्याची मला विलक्षण उत्सुकता लागून राहिली आहे !” यावर बाबा म्हणायचे, “हे पाहा शाली (चार्ली या नावाचा उच्चार ते असा करायचे) तुझा नेपोलियन आज जरा बाजूला ठेव. आज मला खुर्ची दुरुस्त करायची आहे. माझ्याबरोबर तळघरात ये आणि दिवा घेऊन उभा राहा कसा !”

माझ नाव खर म्हणजे होत कार्ल ऑगस्ट सॅडवर्ग. एक-दोन वर्ष मी शालेत गेलं आणि एक दिवस ठरवून टाकल की, कार्ल हे नाव बदलून त्याच चार्ल्स करायचं. कार्ल हे नाव स्वीडिश वाटायचं ते तसं वाढू नये यासाठीच हा खटाटोप नेता !! सॅडवर्ग या आडनावाचं स्पेलिंगमुद्धा स्वीडिश पद्धतीनं न करता इंग्लिश वळणाचं करायचं असं आम्ही तिघा भावंडांनी ठरवलं होतं.

माझ्या बरोबरची इतर स्वीडिश मुल 'च' चा उच्चार 'श' करीत. आमच्या पुस्तकात 'चार्लोज् चिकन्स्' या नावाची एक गोष्ट होती. ही स्वीडिश मुल ही गोष्ट मोठ्यानं वाचताना शीर्षकाचा उच्चार हटकून 'शार्लोज् शिकन्स्' असा करायची एके दिवशी वर्गातल्या मास्तगनी गिरा ताणून सांगितलं की, बाबांना, शार्लोज् नव्हे चार्लोज् पण त्या मुलाचं उच्चार काही सुपारलं नाहीत. मी मात्र वेहद खूप होतो. कारण मी नवीन धागण केलेलं नाव नेमकं कसं उच्चारायचं हे मला चांगलंच माहीत होतं.

मंगळवार हा पुणी पुण्याचा दिवस होता. होडालून पाण्याच्या बाल्या भरमून आणून मी त्या कपड्यां पुण्याच्या मोठ्या घगाळात ओतण्याचं काम करीत असे. एका घगाळात थंड पाणी असायचं व दुसऱ्या घगाळात गरम कपड्यां धुवून झाले की ते दोरीवर बाळत घालण्यासाठी टोपलीत भरून मी घराभागाच्या अगणात नेत असे. कडाक्याच्या थंडीच्या दिवसात ते कपड्यां गोठल्यासारखे घट्ट व्हायचं. हे गोठल्यासारखे झालेले कपड्यां सोडून दोरीवर नीट बाळत घालायचं म्हणजे एक दिव्यच होतं. थंडीनं आखडलेल्या घोटानी आम्ही काम करीत असं खरं म्हणजे थंडी पडली की, दलिनोयमव्ये हा एक खेळचं होऊन बसायचा. कधी कधी जोराचा वारा यावयाचा आणि दोरीवरचा थंडीने कडक झालेल्या बाळत टाकलेल्या सदरा एकाद्या फळकुटासारख्या खाडकून डोक्यात बसायचा. कित्येक वेळा स्वयंपाकखोलीत जाऊन हे कपड्यां (आणि माझी घोट) थोड्यासे शेकून मगच मी ते बाळत घालण्यासाठी वाहेर नेत असे.

कपड्यां धुवून झाल्यानंतर स्वयंपाकखोलीतली फर्शी पुण्याचं काम आईं सुरू करी. सावणाचं पाणी ती फर्शीवर ओतून ठेवायची. स्वयंपाकखोलीतल्या एका टेबलावर आम्ही यावेळी चट्टन बसत असं. सावणाच्या पाण्यात उम असलेले ते टेबल चहूबाजूला पाणी असलेल्या एकाद्या बेडासारखं किंवा नदीतून वाहून जाणाऱ्या एकाद्या घराच्या छप्पासारखं दिसायचं. या बेडावर किंवा या छप्पावर बसून आम्ही वाहत वाहत दूर दूर चाललो आहोत अशा कल्पना आमच्या

डोक्यात नाचू लागत बाहेर वाळत घातलेले कपडे दुसऱ्या दिवशी ओपशीत भरून मी पुन्हा घरात आर्गीत असे. मगळवारच सकाळ-सव्याकाळच जेवण उकडलेले ब्रँडटे आणि शिजवलेले हरिंग मागे हे असायचं मगळवारचा जेणाचा हा वेत वर्षानुवर्षे तसाच होता हा उपक्रम अनेक पिढ्यांचा होता या खाण्या-मुठ्ठच स्वीडिश लोक मजबूत होतात असच सारे मानायचं, तस अनेक वळा घोळनाहि दाम्नायचं

वराच काळ आम्ही आघोळी केलेल्या नाहीत अस आईच्या लक्षात आलं की, ती घराळात गम पार्या उपसन द्यायची आणि आमच्या हातात मावण ठेऊन आम्हाला आघोळीला पाठवायची. मी आणि माया धाकटा भाऊ माटें आघोळ झाली की शोपायला जायचं. मग आमच्या बहिणी आघोळ करायला यायच्या.

हिवाळ्याच्या दिवसात हातात योडेस पेसे असले की बाया सफरचंद विकत घ्यायचं आणि एका पिपात भरून ती पहिल्या मजल्यावरून तळमराकडे जाणाऱ्या जिऱ्याच्या खाली थोडीशी जागा होती तिथ ठेवायचं या लहानशा जागेला त्यांनी एका दगदाजाहि केला होता. सफरचंद आम्हा मुलांच्या हाती लागू नयेत म्हणून ते या दगदाज्याला कुटूप लावन त्याची चावी लपवून ठेवायचे. दगदाज्याच्या वरच्या बाजूची फळी निघळलेली आटे हे आमच्या मुदवाने त्याच्या लक्षात आलं नव्हतं. मी आणि माटें या मार्गाने हळूच या लहान्या खोलीवजा जागेत प्रवेश करायचं एका वेळीं आम्ही दोन सफरचंद लपाम करीत अस आणि तीहि एक दिवसाआड ! आमची ही शिताफी कधीच कोणाच्या लक्षात आली नाही. मी आणि माटें एकमेकांना म्हणायचं, “ हे पारा, आपण दगदेज दोन सफरचंद घेतो म्हणजे प्रत्येकाच्या वाऱ्याला फक्त एकच येत आणि एक सफरचंद एकाने घेण याला काही चोरी म्हणता यायच नाही. हो, फार तर सफरचंद आम्ही हळूच उचलल अस म्हणता येईल.”

आमच्या भाडेकरूपैकी ‘ज्यो एल्सर’ हा मला विशेष आठवतो. स्वाद्यावर सुतारकामाच्या हत्याराची पेटी घेऊन त्यान आमच्या घरात प्रवेश केला होता. त्याच इतर सामान गाडीने आलं होतं. वरच्या मजल्यावरच्या पूर्वेकडच्या दोन खोल्या आम्ही त्याला भाड्याने दिल्या होत्या. या खोल्याकडे जायला बाहेरच्या बाजूने एक लाकडी जिना केलेला होता. या जिऱ्याच्या खाली कोळशाच पिप ठेवलेलं असे. दारू, धूम्रपान, तंबाखू यापैकी ज्यो एल्सरला कसलहि व्यसन नव्हतं. चर्चमय तो

चुकूनहि जात नसे. त्याच्या खोलीत एकहि पुस्तक नव्हत, वाचनालयातूनहि तो कधीच पुस्तक आणीत नसे. कसलीहि तक्रार करताना ज्यो एल्सरला मी कधी पाहिल नाही. तो आजारी पडल्यानहि आम्ही कधी ऐकल नाही. आपला स्वयंपाक, गुणी, कपडे, शिवण, पायमोजे रफू करण हीं सारीं काम तो स्वतः करी. आपली खोली तो नेहमी स्वच्छ आणि नीटनेटकी ठेवीत असे. ज्योचा वाधा उच्च आणि बळकट होता कधीहि पाहावे त्याची हत्यारं त्याच्या खाद्यानर असत, जसा काही त्या सुतारकामाच्या हत्याराचा त्याला विलक्षण लक्षा लागला होता त्याच वय पन्नाशीच्या जवळपास होत आपल काम तो आनंदान करी पारं गडबडीत असलेल्या त्याला कधीच कुणी पाहिल्या नाही. काम करीत असताना त्याचा हात सपसप चालत असे वगैरे त्याला बऱ्यापैकी काम असे. कधी कधी जिये त्याला काम मिळायच त्या घराच पायाभरणीचच काम सपलेल नसायच अशा वेळी हत्यारांना धार काढीत असताना किंवा आपल्या चादरी आणि उगाचे अग्रे धूत असताना ज्यो दृष्टीस पडायचा. हिवाळ्यात रात्र झाली की, मी आणि मार्ट वर ज्योच्या खोलीत जात अस कधीहि गेल तरी तो आमच मनःपूर्वक स्वागत करी आम्ही त्याला ज्यो काका म्हणत अस, आणि त्याला ते फार आवडायच आपण एकाकी असल्याची तक्रार त्याने कधी पुसटपणे सुद्धा केली नाही. त्याच्या त्या एकाकीपणाला दुःखाच अस्तर असेल अस आम्हाला चुकूनसुद्धा कधी वाटल नाही. आमची रात्रीची जेवण जाली की, आम्ही ज्योच्या स्वयंपाकखोलीत तळ टोकून बसत अस, साधारणतः तीच त्याच्या जेवणाची वेळ असे, आणि त्यावेळी तो टेबलावर जेवणाच सामान माडीत असताना दिसायचा आपल्याजवळी आमच्यासाठी दोन खुर्च्या ठेवन तो आम्हाला बसवून घ्यायचा. मग आमच्यासाठी दोन बशा ठेवन तो आम्हाला तळलेल मास खायला घ्यायचा. तो मास इतक शकास तळीत असे की, काही विचारू नका. मी आणि मार्ट त्याच्या या खमग पाककाशल्याची नारीफ करायचे. “ज्यो काका, असा खमग मासाचा तुकडा आम्ही कुठेच कधी गाल्या नाही.” अस मी आणि मार्ट म्हणालो की, ज्योचा चेहरा खुल्लायचा.

आम्ही वरचेवर आणि वेळी अवेळी ज्योच्या घरी जातो याबद्दल आई कधी कधी आम्हाला दटावायची. “अरे, त्याने एवढ्या श्रमाने तळलेले मासाचे तुकडे सगळेच मटकावून टाकू नका. त्याच्यासाठी थोडे शिल्क ठेवीत जा.”

अस आई म्हणायची. ज्योच जेवण झाल की, तो कठीण कवचाची मुकी फळ आम्हाला ग्यायला द्यायचा. मग आम्ही तिचे ती फळ कुडुम कुडुम ग्यात गाण्या मारीत बसायचे बोलण्याच बरचस काम ज्योच करी. उलट ग्याण्याच काम आम्ही त्याच्याहून जास्त करायचे.

ज्यो एल्सर युद्धावर गेला होता. त्यावेळी युद्ध अस एकच झाल होत आणि ते म्हणजे गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी उद्भवलेल ज्यो जवळजवळ चार वर्ष युद्धभूमीवर होता. स्वेच्छेने सामील झालेला एक साधा सैनिक म्हणून तो युद्धात गेला आणि तमाच निवृत्त झाला तेव्हाच्या युद्धाच्या रम्य वाता ज्यो आम्हाला खुलवून खुलवून सागायचा लाकडाचा एक ठोकळा धेऊन तो जमिनी वर ठेवायचा मग त्या ठोकळ्याच्या समोर आणखी एक ठोकळा ठेवून म्हणायचा, “ शत्रूच सैन्य ह इथ होत आणि आम्ही हे असे इथे. आम्ही त्याच्यावर हे असे चालून गेलो. हे पाहा, चार वर्ष मी युद्धात होतो पण एक जखम कधी झाली नाही हा, एकदा डासानी प्रताप गाजवला आणि सहा आठवडे मी मॅटेरियाने विछान्यावर ग्वळून पडलो.” युद्धाची ही वर्णन सागत असताना ज्योने आपण ग्णात मोठी ब्रह्मदुरी गाजविली अस बटाईन कधी कधी म्हणून सांगितल नाही उलट, “मावे सैनिक होतो आम्ही जे पडेल ते काम करीत असू.” असच तो नम्रपणे सागत असायचा. लढाईत अर्थातच खाण्यापिण्याचे हाल होत कधी कधी साव्या वाटाण्यावरच भागवाव लागे. शत्रूच्या ताब्यातली कांदवी, डुकर एकाद्या हल्ल्यात हाती लागली तर मात्र मेजवानी झडायची डाव्या ग्यायावर पाघरुणात गुडाळलेला बिछाना— त्यातच मावेल तेवढ सामान, उजव्या खाद्यावर बटूक आणि कवरेला काडतुसाची सडूक एवढाच जामानिमा असायचा. युनिफॉर्म, बूट मोजे, खाद्यपेय हे सगळ सैन्यातूनच मिळायच. निराळ अस काही विकत घ्याव लागत नसे आणि काही लागलच, तर शत्रू तेव्हा सैन्याच्या स्टोअरमार्फत व्यवस्था द्यायची

तीन-चार वर्षांनी ज्योने आमच घर सोडल, तेव्हा आम्हाला फारच चुकल्या-चुकल्यासारख झाल जे काही थोडफार मिळायच त्यात ज्यो समाधानी वृत्तीन गहायचा. सुतागकामाची मजुरी दिवसाला दोन डॉलर्स आणि महिन्याचे तीन डॉलर सरकारी पेन्शन येवढीच ज्योची मिळकत होती. आपण कसवी सुतार आहोत याचा ज्योला अभिमान वाटायचा. ज्यो निर्व्यसनी होता, पण सयमावर व्याख्यानबाजी करताना मी त्याला एकदाहि पाहिल नाही. ज्यो एकाकी होता,

पण आपल्या एकाकीपणात तो मस्त असायचा. भीतीचा स्पर्श ज्योच्या मनाला कधीच झाला नाही. वर्तमानकाळात तो निर्भय सहजतन जगायचाच, पण माणसाला सर्वस्वी अज्ञात असलेल्या भविष्यकालाचाहि त्याला कधीच वाऊ वाटला नाही.

बेरीन स्ट्रीटवरच घर विकत घेतल्यावर आपला चुलतभाऊ मॅग्नस होम्स याला घर घेण्याचे अनेक फायदे कसे असतात हे बाबांनी नक्की पटवून दिले असणार. मॅग्नस होम्सन हॉलडुगी इथ ज्या वेळी जमीन विकत घेतली त्याच वेळी बाबांनी पॉनी कॉटी येथे जमीन खरीदली.

घर आणि जमीन याच्या पाया आलेला खर्च हे बाबांच्या छातीवरच एक ओझच होऊन बसले होते. चांगला भाव येतो आहे अस वाटले की, आधी घेतलेली जमीन विकून टाकून ते दुसरी घेत. जमिनीचा वार्षिक कर मनीऑर्डरने पाठवण्याच काम मी करीत असे, मनीऑर्डरबरोबर एक पत्रहि लिहावे लागे. बाबा मला एक पेन्सिल देत असत. त्या पेन्सिलीवर त्याचा फार जीव होता. ही पेन्सिल त्यांनी कशाकरता बाळगली होती देव जाणे ! या पेन्सिलीन एकदा लिहिले की ते खोटेले जाण शक्य नाही अस ते अभिमानाने सांगत असत.

एकशेसाठ एकराच्या या जमिनीन आमच्या कुटुंबाला कित्येक वर्षे अगदी झपाटून टाकले होते. दुसरे काहीच कोणाला मुचत नव्हतं. कधी कधी लहरीत येऊन बाबा गेल्लबर्ग सोडून शेतीसाठी त्या जमिनीवर जाऊन राहायचा बेत आखायचे 'स्वतंत्र' हा शब्द आम्ही प्रथम याच काळात ऐकला. शेतकरी कधीच उपाशी मरत नाही. तो श्रम करतो आणि आपल्या पोटापुरत पिकवतो. तो कोणाचा नोकर नसतो. त्याला नोकरीवरून कोणी हाकटून लावू शकत नाही. तो अगदी स्वतंत्र असतो. बस ! याच विचारानी आमच्या घरातले वातावरण कस मारून गेले होते.

आणि अचानक १८९३ साली ती मदीची लाट आली. तो मोठा खडतर काळ होता. धान्याचा भाव एका बुडेलला दहा सेंट इतका एकदम खाली कोसळला. शेतकरी सर्पण म्हणून जाळण्यासाठी धान्याचा उपयोग करू लागले. कॅन्सास येथील जमिनीचे भाव मराभर खाली उतरले. बाबांनी याच वेळी आपली जमीन विकून टाकली. या जमिनीचे त्यांना किती पैसे मिळाले हे मला कधीच कळले नाही. पण एवढे मात्र खरे की, त्या दिवसापासून शेतकरी स्वतंत्र

की रेतवे रस्त्यावर काम करणारा कामगार स्वतंत्र या विषयावरची आमच्या घरातली चर्चा एकदम बंद पडली.

मगचा तो तडाग्या जबरदस्त होता लोक बँकाकडे आकानून धावत पण बँकाना टाळी लागलेली असत. बेकारी सर्वत्र पसरली होती. काही लोक बोशिंग्टन येथे काँग्रेसला या परिस्थितीचा जाण विचारण्यासाठी जात होते. ही लाट रेल्वेवर्गाच्या पाचली रेतवे कामगारना दगोज फक्त चार तास काम मिळू लागत. पणार निम्न्याहून कमी शाला.

पावाला दुकानची चरवी आणि मीठ लावून खाण्याला आम्ही याच वेळी शिकलो. दुकानची चरवी मिळाली नाही तर काकती लावून आम्ही पान खात असू, पण तो विशेष स्वच्छ लागत नसे. मुदवान यावेळी आमच्या मळ्यात बटाट्यांचे मगधोस पीक आले मी आणि माई बटाट्याच्या टोपल्या भरमून तळघरात आणून ठेवीत असू. तळघराच्या तक्तपोशीवर हातात खड्डे घेऊन बाबा बटाट्याच्या प्रत्येक बुजेलमागे एक सरळ रंध काढायचे. अशा चार रंधा काढून इतरांना की, त्यांच्यावर ते एक आडवी रंध ओढायचे म्हणजे एकूण पाच बुजेल बटाटे जमा शाले असा याचा अर्थ. आमच्या बाबांनी केलेले हे एकमेव लेखन !!

आजवाजच्या लोकानी एक छोटीशी सहकारी सघटना बनवली. भाड्याने गेडागाडी घेऊन ते बाजारात जायचे आणि जॉन केन्सफ्रून एक धष्टपुष्ट डबकर घेऊन यायचे. “अगदी अल्प किमतीत दिलेले आहे वर हा !” जॉन केन्स हसन म्हणावचा आमच्या घरापुढील दोन चोकर सोडून हा डबकर नारायचा समारंभ व्हायचा. दुकानाला मारताना पाहण हा आम्हा मुलाच्या दृष्टीने एक रोमहर्षक आणि नाट्यपूर्ण प्रसंग होता. मग या डबकराच्या मासाच्या विविध पदार्थाची चमचमीत मेजवानी झडायची आमच्या स्वयंपाकखोलीत एक गेगडी होती कोळशाच्या मुगा घाटून आम्ही ही गेगडी पेटवीत असू कोळशापेक्षा हा मुगा स्वस्त पडे या कोळशाचा पिंप जिण्याखाली टेपलेल होत दरवाज्यातून वाकून मी जिण्याखाली जात असे. कधीकधी हातोडा घेऊन कोळशाच्या मोठ्या दुकड्याचे मी लहान लहान तुकडे करी. कोळशाच्या कणानी माझे हात, नाक, फात भालेकुट्ट होऊन जात. मला याचा अभिमान वाटायचा माझी भाकरी मी मेहनत करून मिळवतो आहे अस मला वाटे. अशा तऱ्हेची जबर मेहनत करण हे खडतर

नशिवाच लक्षण आहे असच मी समजलो असतो. पण 'यूथ्स कॅपेनियन' हे पुस्तक मी वाचलेल होत म्हणून बर. या पुस्तकात कोळशाच्या खाणीत काम करणाऱ्या मुलांच्या जीवनावरच्या गोष्टी असत. या मुलांना सारा दिवस रुष्ट करावे लागत. दिवसाच्या अखेरीस ते खाणीतून वर येत तेव्हा त्यांच्या तोंडावर कोळशाच्या किटणाचे थरच्या थर वसलेले असत. या मुलांचे खडतर जीवन मला माहीत असल्यामुळे माझ्या श्रमाविषयी अवास्तव कल्पना करून घेण मला शक्य झाले नाही. कधी कधी मी खागकामगार आहे अशी कल्पना करून घ्यायचा. खाणीत उतरताना डोक्याला दिवा बांधून कामगारना उतरावे लागत एवढे मला ठाऊक होत आमच्या घरात एक पत्न्याचा डबा पडलेला होता. तो डबा फोडून मी त्याचा पत्रा मोडला केला. हा पत्रा डोक्याला बांधून मी कोळशाच्या खाणीत म्हणजे जिन्याखालच्या कोळशाच्या पिपात उतरलो.

थडीच्या दिवसात सगळ्या खोल्या गारटून जात. स्वयंपाकघर तेवढेच गरम राहायचे. दुसऱ्या मजल्यावर असलेल्या झोपण्याच्या खोलीत स्वयंपाकघरातल्या शेगडीची ऊब थोडीशी पोचायची. मी आणि मार्टे तिसऱ्या मजल्यावर छपराच्या खाली असलेल्या माळ्यावर झोपत अस. या खोलीत उबेचे नाव नव्हत कडाक्याची थडी पडली की, आम्ही दोघे स्वयंपाकखोलीतल्या शेगडीसमोर उभे राहत अस. अग चांगल झकास शेकल गेल की, जिन्यावरून ढडढड धावत आम्ही आमच्या तिसऱ्या मजल्यावरच्या खोलीत जात अस आणि पाघरून घेऊन पुढे झोपत अस. थडीच्या कडक आजीबाईची अशा वेळी आमच्यापुढे काहीच मात्रा चालत नसे.

आमची स्वयंपाकखोली पध्दत फ्रुट लाव व बारा फ्रुट स्ट होती एक कपाट, फडताळ, गॅसची शेगडी, आठ खुर्च्या, एक जेवणाचे टेबल इतके सामान इथ टेबल होत आमचे कुटुंब नऊ माणसांचे होत. माझा बाप आणि आई कष्टाची सगळी काम करीत असत. पीट मळण्यापासून तो थेट भट्टीत पाव भाजण्या पर्यंतचे काम आई एकहत्तीचे करायची. फाटके कोट आणि चड्ड्या शिवण, पायमोजे रफ करण ही सगळी काम घरातच व्हायची. मदीच्या काळात बाबा स्वतः कातड कापून आमच्या जोड्यांचे तळने शिवायचे व घरातल्या कार्तीने मुलांचे केस कापण्याचे कामही तेच करायचे. त्याच्या या केस कापण्यात कौशल्याचे नावही नसे—पण न्हाव्याचा स्वर्च मात्र त्यामुळे वाचायचा वर्तमानपत्राच्या कागदाच्या आम्ही हॅट्स करीत अस. घरात केरोसीनचेच डबे होते. दिव्यातून

तेल सपल की तळघरात जाऊन आम्ही दिवा भरून घेत अस. गंधकाच्या काडीन हा दिवा पेटवीत अस. काडी पेटवली की प्रथम निळी ज्योत दिसायची, निळी ज्योत जाऊन पिवळी ज्योत दिसू लागली की मग आम्ही काडी वातीला लावीत अस.

एकदोनदा आम्ही माजरहि पाळल होत. पण हे माजर सारखे आमच्या पायात येऊन अडमडायला लागल. माजर पाळण्यापेक्षा गाणारा पक्षी पाळण बर. अस बाघानी माझ्या आईला सुचवल. काही दिवसांनी पंध्याचा पिजरा घरात आला. हा पंध्याचा पिजरा बर टागलेला होता. आमच्या वाटेत तो कर्धाच येत नसे. पण मधूनमधून आम्हाला छोटी भावड खेळायला मिळत, आणि असल्या प्राण्याची गरज भासेनाशी होई. एवढ्या छोट्याशा जागेत सर्वांनी गुण्यागोविंदान गहायच म्हणजे एकमेकांच्या बाघीत नाक न खपसण्याच ब्रत पाळाव लागत असे.

स्वयंपाकघोळीत एक लहानसा आरसा पुढे ठेवून बाघा दाढी करायला बसायचे. दाढी करताना त्याचे गाल आणि मान सावणाच्या फेसान भरून गेली की, एरवी गभीर दिसणारे बाघा आम्हा मुलाना तितकेसे गभीर वाटत नसत. तीन-तीन दिवसाच्या वाढलेल्या दाढीच्या खुटावर ते वस्तर खरखर फिरव लागले की, आम्हाला खूप हसू यायच. तांड वेडीवाकडी केल्याशिवाय त्यांना दाढीच करता येत नसे. अशी वेडीवाकडी तांड करून ते दाढी करू लागले की, कर्धाकर्धा त्यांचा चेहरा इतका भयाण दिसायचा की आम्हा मुलाना त्याच्याकडे पाहयला भीति वाटायची. हनुवटी सोडून सर्व गालावरून वस्तरा फिरत असे. हनुवटीवर ते दाढीच छोटस वेट ठेवीत असत. कर्धाकर्धा हातातली कात्री घेऊन ते हनुवटीवरची ही बोकड दाढी रेखीव करण्याच्या प्रयत्न करताना दिसायचे. अशा वेळा मी आणि माई एक गमतीदार गाण म्हणत अस. ‘हनुवांटेवरचे खुट तयाच्या दिसती गमतीदार’ अस त्या गाण्याच वृषड होत. आम्ही ह गाण म्हटल तरी बाघा रागावत नसत.

मागल्या दारी विहिरीला एक लाकडी पप लावलेला होता. मागील दाराच्या जिऱ्यापासून पंधगवीस पावलाच्या अंतरावर तो पप होता. उन्हाळ्याच्या दिवसात बाघांदात काढून ठेवलेल पाणी काही वेळ गेल्यानंतर चवीला चागल लागत नसे. बाघा म्हणायचे, “शॉली, ताज पाणी काढून आण जा!” मग स्वयंपाकघोळीतली बालदी घेऊन मी ती पपाच्या तोटीखाली ठेवीत असे. बालदी

पाण्यान भरून जाईपर्यंत मी पपाच लाकडी हॅडल हलवीत उभा राहायचा. काही वेळान ताज्या पाण्याने बालदी भरून जायची. पपाने पाणी काढायच हे मेहनतीच काम घरातली इतर माणस कधी कधी करायची, परंतु मी सर्वात वडील आणि सशक्त मुलगा अमल्यामुळे हे काम सहसा माझ्याच वाट्याला यायच.

उन्हाळा वाढला की, विहिरीतल पाणी आटत असे. पपाच हॅडल अशा वेळी दिल पडायच आणि कितीही खटाटोप केला तरी बालदी भरण मुश्कील व्हायच. अशा वेळी मी होडातल पावसाच साठवणीच पाणी विहिरीत ओती मग मात्र पपाच्या तोटीग्याली लावलेली बालदी भरून निघायची. अशा उन्हाळ्यात स्वयंपाकघरातल लोणी वितळून जात असं. मग हे वितळलेल लोणी माझी आई एका लहानशा बालदीत मरायची. या बालदीला दोरा बाधून ती आम्ही विहिरीत सोडायचे. पाण्याच्या गारव्यामुळे वितळलेल्या लोण्याचा पुन्हा घट्ट गोळा व्हायचा. मग ती बालदी आम्ही वर ओढून घेत अम्.

कडाव्याची थडी पडली की, या पपाच हॅडल हलवदेखील कठीण होऊन बसायच. अशा वेळी गरम पाण्याच्या बालद्या भरून आम्ही त्या पपावरून खाली विहिरीत ओतीत अम् त्या गरम पाण्यामुळे थोड्या वेळाने गोठून आगवडलेला पप मोकळा व्हायचा. मग दोन बालद्या पाणी आम्हाला मिळायच. हे पाणी दुसरे दिवशी सकाळपर्यंत आम्हाला पुरवून वापराव लागत असे. एकदा तीनचार वेळा या पपाच हॅडल मी जोरजोरात दाबल. पण पाण्याच टिप्स-देखील येईना. बाबांनी हे पाहिल त्यांनी चामड कापून एक नवी बोथी तयार केली. मग माझ्या कमरेला त्यांनी दोर बाधला आणि मला विहिरीत सोडल. विहिरीच्या काठाशी उभ राहून ते मला नवी बोथी त्या पपाला कशी बसवायचा ते सांगत होते, आणि मी त्याप्रमाणे करीत होतो. नवी बोथी बसल्यावर पप पूर्ववत् चालू लागला. तोटीतून पाण्याची धार येताना मी पाहिली तेव्हा मला खूप आनंद वाटला.

त्या काळी प्रत्येक घराच्या भोवती कुपण लावलेल असे. घरासमोरच्या कुपणाला फाटक असे. हळूहळू ही कुपण आणि फाटक काढून टाकण्यात येऊ लागली. सर्वात अर्धी घराच्या समोरची कुपण काढण्यात आली, त्यानंतर मागील दाराची आणि दोन्ही बाजूची. जनावर आत येऊन त्यांनी बागेची नासधूस करू नये म्हणून ही कुपण लावलेली असत. हळूहळू पाळीव जनावराची सख्या कमीकमी

होऊ लागली. स्वाभाविकच कुपणाची जरूर भासेनाशी झाली. आमच्या घरा-समोर्तु कुपण आम्ही तोडल. आणि त्याच्या लाकडाच्या जळणासाठी उपयोग केला. लाकडाच्या चांगल्या फळ्या होत्या त्या मात्र घरदुरुस्तीसाठी उपयोगी पडतील म्हणून बाजूस काढून ठेवल्या. मागीलदाराच आणि घराच्या दोन्ही बाजूने कुपण मात्र आम्ही मोडल नाही. सतरा वर्ष आम्ही त्या घरात राहिलो, तोपर्यंत ते कुपण तसच होत.

छोटा रिपब्लिकन

ऑक्टोबर महिन्यात त्या त्या रंगी बाबांच बोट धरून सेमिनरी म्स्त्याने मी चाललो होतो. मी त्यावळी सहा वर्षांचा होतो. राजकारणाच्या वातावरणाने माणसाची मन तपलेली मी प्रथम पाहिली ती याच वेळी रस्ता माणसांनी दुतर्फा मरून गेला होता. या रंगा इतक्या दूरवर गेल्या होत्या की, तिथे माझी नजर मुद्दा पोचत नव्हती रस्त्याच्या मागून मिरवणूक निघाली होती. दोप्रादोवाचे गट करून ही माणसं शिम्बीन रंगेत चालली होती. प्रत्येक माणसाच्या ग्याग्याला एक काठी होती आणि या काठीला जळती मशाल बांधलेली होती माझ्या आयुष्यात मी कधी पेटनी मशाल पाहिलीच नव्हती, आणि आता अकस्मात् शेकडो मशाळीच्या हागी मज पातापळा मिळाल्या होत्या प्रत्येक माणसाच्या खायावर लाल, पिवळ्या रंगाची मेगकापड होती. मशालीतून ठिक्कणारे तेलाचे थेंब या कापडावर पडत ही मिरवणूक कमली म्हणून मी बाबांना विचारल तेव्हा ते म्हणाले की, ही रिपब्लिकन पक्षाच्या लोकांची मिरवणूक.

उत्तरेच्या दिशेने आम्ही थोडे चाललो खाद्यावर मशाली घेतलेल्या लोकांची राग दृश्या होतीच. हुकूम मिळाल्या की, मशालीला जोडलेले नळकाड जोरात फुटून ते जपळच्या मशाली उच करीत मशाली उच्चावत्या गतश की, ज्वाळाच्या लालभडक फुलाचे थवेच्या थवे हवेत बुडू लागत. या मशाली मज झाल्या की, अधार अधिकच गडद भास लागे

आम्ही आगखी थोडे पुढे गेले तेव्हा मिरवणुकीच्या पुढे बॅडच एक पथक अमलेल आम्ही पाहिल या बॅडच्या पथकाच नेतृत्व ज्या माणसाकडे होत त्याने पिवळी पॅट आणि लाल रंगाचा कोट अंगात घातला होता. त्याच्या डोक्यावर एक लाल रंगाची टोपी होती. या टोपीची उंची जवळ जवळ माझ्याएवढी होती. त्याच्या हातात एक काठी होती त्या काठीच्या टोकाला एक रोनरी गोळा लावलेला होता. हातातल्या या काठीने मिरवणुकीने कुठ वळाव हे तो दाखवीत होता. तुताच्या फुकीत आणि ढोल बडवीत ही मिरवणूक मेन स्ट्रीटच्या दिशेने निघाली.

मेन स्ट्रीटवरून ही मिरवणूक जाऊ लागली. मिरवणुकीतल्या प्रत्येक मनुष्य रिपब्लिकन पक्षाचा होता. या मिरवणुकीतून चाटून आपण रिपब्लिकन पक्षाचे आहोत हे तो रस्त्यावर जमलेल्या डेमोक्रेट पक्षाच्या लोकाना जणु बजावून सागत होता. हे मला माझ्या बाबांनीच सांगितले. मिरवणुकीतले लोक अधूनमधून ‘ब्लेनचा विजय असो’ किंवा ‘ब्लेन प्रेसिडेंट झालाच पाहिजे’ अशा घोषणा करीत. कधी कधी ते ‘ब्लेन, ब्लेन, जेम्स ब्लेन’ असे म्हणत त्या तालावर पावळ टाकत.

इतकात रस्त्यावरच्या एक माणूस ओरडत, “क्लीव्हलँडचा विजय असो” त्याच्या या घोषणेला मिरवणुकीतल्या लोकानी प्रत्युत्तर दिले, “क्लीव्हलँडला फाशी या !” हा काय प्रकार आहे अस मी बाबांना विचारले तेव्हा ते म्हणाले, “क्लीव्हलँड हा डेमोक्रेट पक्षाचा आहे तो ब्लेनच्या विरुद्ध आहे.” घरी परतल्यानंतर वाटून मी बाबांना अनेक प्रश्न विचारले. माझ्या प्रश्नांना त्यांनी जी उत्तर दिली त्याचा सांगण असा की, रिपब्लिकन पक्षाचे लोक ही सज्जन माणस आहेत. आणि डेमोक्रेट पक्षाचे लोक एक तर दुर्जन तरी आहेत किंवा वाट तरी चुकलेले आहेत किंवा मूठ तरी आहेत. ४ सार ऐकून माझ्या मनात अशी भावना निर्माण झाली की, क्लीव्हलँड हा एक घाणेरडा मनुष्य असला पाहिजे, आणि रिपब्लिकनानी जरा त्याला फासावर चढवला तरी मला यत्किंचितहि वाईट वाटणार नाही. फाशी देतात म्हणजे काय करतात हे मला मुळाच माहीत नव्हत पण रिपब्लिकनाना क्लीव्हलँडला जर फाशीच द्यायच असल तर माझा मात्र फाशीला पाठिवा होता मी एक रिपब्लिकन होतो—सहा वर्षे वयाचा छोटा रिपब्लिकन !

काही महिन्यांनंतर निवडणुका सुरू झाल्या. आणि गमत अशी की, ग्रेव्हर क्लीव्हलँड फासावर लटकण्याऐवजी अव्यक्त म्हणून निवडून आला. या ग्रेव्हर क्लीव्हलँडने आमच्या गेल्सबर्ग गावासाठी एक नवीन पोस्टमास्तर नेमला. या पोस्टमास्तरचे नाव होते बुद्धिमत्तम ट्रूहिंग. आम्ही त्याला विली ट्रूहिंग म्हणत असतो. तो आमच्या घरापासून दोन चौक सोडून गहायचा. त्याच घर साधच होत. त्याच्या घराच्या मागील दारच्या अगणात एक मोठा थोरला वाळूचा ढिगाग होता. आमच्या घरा काही बांधकाम व्हायच असल की विटाबरोबरच आम्हाला वाळूची गरज लागे. मग बाबा माझ्याजवळ हातगाडी आणि दहा सेट देऊन मला ट्रूहिंगच्या घरी वाळू आणण्यासाठी पाठवीत असत. ट्रूहिंगची आणि माझी या निमित्तान ओळख झाली. या ओळखात मला अस आढळून आले की ट्रूहिंग

हा जरी डेमोक्रेट पक्षाचा असला, दुष्ट व्हीव्हॅलडेने जरी त्याची नेमणूक केलेली असली तरीदेखील तो माणूस मोठा झकास होता ! बाबांना सुडा तो आवडत असे. डेमोक्रेट आणि रिपब्लिकन पक्ष यांच्याविषयी माझ्या मनात इतका गोधळ उडालेला होता की मी बाबांना त्याविषयी प्रश्न विचारायचं एकदम थांबविलं.

मी साडेसात वर्षांचा झालो तेव्हा जनरल युलीसेस ग्रंट बागला. मला आवत की, मी बाबांच्याबरोबर ग्रंटच्या निधनावद्दलच्या शोकप्रदर्शक मिरवणुकीला गेलो होतो. आमच्या गेल्यामार्गपासून खूप लान कुठंतरी तो बागला होता. पण त्या दिवशी गेल्यामार्ग गावातली सगळी दुकानं बंद ठेवलेली होती. मेमिनरी स्ट्रीटवरून पब्लिक स्कॅअरपर्यंत मला मोठी मिरवणूक मिळाली. लोक म्हणत होते की, गेल्यामार्ग एवढी मोठी मिरवणूक आपण कधी पाहिलीच नव्हती.

अठराशे पचाणेशीमधल्या जुलै महिन्यातील ती एक दुपार होती. बातावरण एकाद्या मंत्रीसारखं तापलं होतं आणि तरीहि सारे चौक आणि दुतफा रंगतं माणसांनी नुसते फुटून गेले होते. बाबांनी धक्काबुक्की करून गर्दीतून वाट काढायला सुरुवात केली तसं करून पुढं गेल्याखेरीज आम्हाला काहीच दिसणं शक्य नव्हतं. मीहि त्याचा हात धरून त्याच्यामागून परफटत जात होता. माझ नशीब की त्या दिवशी बूट आणि पायमोजे मी घातले होते ! नाहीतर माझ्या पायाचं नक्कीच प्रिंड झालं अमत्त धक्काबुक्की करून आम्ही मिरवणुकीच्या जवळ आलो. मी माणसांच्या तगड्यातून मिरवणूक दिसेल किवा काय हे पाहू लागलो. पण मला मिरवणुकीतल्या लोकांचे नुसते पायचं दिसले. जेवढी मी सतापलो बाबांचा हात जोगाने हिसकून मी ओगडलो, “मला काहीच दिसत नाही !”

बाबांनी मला वर उचरून घेतलं आणि आपल्या मानेच्या मोवती माझे पाय टाकून एकाद्या घोड्यावर बसवावं तसं त्यांनी मला आपल्या खाद्यावर बसविलं ओ हो ! आता काय पण झकास दिसत होती मिरवणूक मला ! एकादा उच्च राक्षस जर इथं हजर असता तरच त्याला मी मिरवणूक माझ्याइतकी चांगली दिसली असती. मिरवणुकीच्या पुढं मुख्य मैनापति घोड्यावर बसून चालला होता. त्याच्यामागे पोलिसांच्या दोन गंगा होत्या त्याच्या निळ्या कोटाच्या खाद्यावर निकेलचा मुलामा दिलेले तारे चमकत होते. प्रत्येकाच्या कमरेला एकएक छोटासा ढडुका बांधलेला होता. मोठमोठ्याने ढोल वाजत होते. त्या ढोलाचा आवाज इतका प्रचंड होता की आजूबाजूची घरं त्या आवाजाच्या दगक्याने थरथरू लागल्याचा भास होई. त्या आवाजाला मी इतका वावरलो की

मला वाटल मी आता बहुतेक ग्वालीच पडणार. मी बावाची हॅट घट्ट धरून ठेवली !

नंतर होत गेलसवर्ग मरीन बँडच पथक. पथकातले लोक तुताच्या वाजवीत गेले. एका माणसाजवळ एक भलीमोठी ततारी होती. त्या ततारीच त्याच्या शरिंगभोवती जणु वेढोळच पडल होत तो मनुष्य या वेढोळ्यात कसा शिरला याचच मला कोउ पडल बँड पथकातल्या सर्व लोकांनी निळे कोउ आणि निळ्या विजारी घातल्या होत्या कर्ण आणि मद्र लयातल संगीत ते वाजवीत होते. युद्ध सपन वीस वर्ष उलटली होती जनरल ग्रॅटने या युद्धात सर्वात मोठी मर्दमर्फी गाजविली होती जनरल ग्रॅट इटलोक सोडून गेल्या होता आणि त्याच्या मृत्यूमुळे झालेल दुःख व्यक्त करण्यासाठी भिन्नभिन्न थरातली माणस इथ जमली होती

बँड पथकाच्या मागे सैनिकाच पथक होत. मला असं कळल की या सैन्य-पथकातील काही सैनिकांनी जनरल ग्रॅटबरोबरच युद्धात भाग घेतल्या होता. जनरल ग्रॅट घोड्यावर कसा बसायचा, त्याला एवढ्या मोठ्या पदावर न्यायल्या कोणते गुण कारणीभूत झाले याविषयीची सारा माहिती हे सैनिक सांगू शकले असते. एक लाव काळी शनपेटिका काळ्या रंगाचे आठ घोडे ओढीत होते. या प्रतीकात्मक शनपेटिकेत जनरल ग्रॅटचा देह नव्हता, तरीहि यावेळी सारे लोक विशेष गंभीर होते. शनपेटिकेच्या माग दोन तोफा जात होत्या. सहा घोडे या तोफा ओढून नेत होते या तोफांच्या मागून निघो लोकांच बँडच पथक चालल होत सगळ्या मिरवणुकीत गौरेतर अशी ही एवढीच माणस होती त्यांना पाहताच सर्व लोकांचे चेहरे क्षणभर उजळल्यासारखे दिसले. बावांनी मला मागितल की, ज्या युद्धात जनरल ग्रॅटने सेनापति म्हणून काम केल ते युद्ध या नीग्रो लोकांची गुलामगिरीच्या फामातून सुटका व्हावी म्हणूनच लढल गेल होत. मला मोठ आश्चर्य वाटल माणसाना गुलाम कस करतात, गाई घोडे ही जनावर विक्रीत तस त्यांना विकू कस शकतात हेच मला कळेना. गुलामांच्या खेगदीविक्रीची ही प्रथा गेलसवर्गमध्ये काही मी पाहिली नव्हती कगहि असो, ही प्रथा भयानक होती यात शका नाही. गुलामगिरीविषयी बोलताना माणसाचे चेहरे गंभीर होत या गुलामगिरीच्या प्रत्येविरुद्ध जनरल ग्रॅट प्राणपणाने लढल्या होता आणि म्हणूनच, त्याच्या प्रेतयात्रेच्या वेळी नीग्रो लोकांच्या बँडच पथक अनण्यात मोठच आंचिल्य होत.

मिरवणुकीतल्या एका माणसाने एक मला मोठा झेडा घेतला होता. या झेड्याची काठी त्याने आपल्या कमरेच्या पट्ट्यात खोवली होती. तो झेडा तसा घेऊन चालण मोठ कष्टाच असल पाहिजे; कारण त्या माणसाच्या गालावरून कपाळावरून सारखा घाम ओघळत होता.

मी अनेक मिरवणुका पाहिल्या होत्या, पण ही मिरवणूक काहीं निराळीच होती. सर्कशीतल्या लोकानी एकदा अशीच एक मिरवणूक काढली होती. त्यांना पाहण्यासाठी खूप गर्दी जमली होती रस्त्यावर जमलेली ही बघी माणस सर्कशीतल्या लोकाकडे आणि जनावराकडे पहात मोटमोठ्याने हसत होती, आरडा-ओरड करीत होती. रिपब्लिकन पक्षाच्या मशालधारी लोकांची मिरवणूकहि मी पाहिली डेमोक्रेट पक्षाचे लोक त्यावेळी रस्त्यावर दुतर्फा उभे होते. दोन्हीहि पक्षाचे लोक आपल्या पक्षाची स्तुति करणाऱ्या आणि दुसऱ्या पक्षाची रेवडी उडविणाऱ्या घोषणा मोटमोठ्याने करीत होते. पण या मिरवणुकीत मात्र तस काहीहि नव्हत. इथ जमलेल्या माणसाची वृत्ति आज काही निराळीच दिसत होती. सगळे शांत होते, गंभीर होते. या प्रौढ माणसासारखेच मुलाबाळांनीहि आपले चेहरे गंभीर केले होते. माझ्याप्रमाणेच या मुलानाहि या प्रसंगाच गाभीर्य जाणवलेल होत. गाड्यांचीं चाक, घोड्याच्या टापा, पावलांचे आवाज आणि ढोलाचा आवाज याखेरीज दुसरे काहीहि ऐकू येत नव्हत. सगीत होत पण तेहि खिन्न, करुण ! या सगळ्या गर्दीत मी एकच स्मित पाहिल. बावानी मला आपल्या ग्याद्यावर बसवले होते. मज्येच त्यानो मला विचारल, “दिसतय ना नीट ?” मी म्हणालो, “छान दिसतंय की !” बावाच्या ओठात स्मित उमटल. त्या सगळ्या गंभीर वातावरणात मी पाहिलेल ते एकुलतं स्मित !

युद्ध म्हणजे काय ? जनरल ग्रॅटन नेमक अस या युद्धात काय केल की ज्यामुळे एवढा मानाचा स्थान त्याला प्राप्त झाल ? तो पुढे अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष झाला होता. रिपब्लिकन पक्षाचा एक आधारस्तंभ म्हणूनहि तो ओळखला जात होता. त्याच्या चारित्र्याचा प्रभाव एवढा मोठा होता की त्याच्या मृत्यूनंतर डेमोक्रेट पक्षाचे लोकसुद्धा हळहळले. हा सारा गौरव, हे गुणवैभव जनरल ग्रॅटने कस काय प्राप्त केल ? मला आठवत, मी त्यावेळीं या प्रश्नाचा खूपखूप विचार केला होता !

मिरवणूक संपली तेव्हा बावानी मला खाद्यावरून खाली उतरवले. मेनस्ट्रीट-वरच्या त्या हजारो लोकांच्या गर्दीबरोबरच आम्ही घरी परतलो. त्या दिवशी बावा विशेष गंभीर झाले होते. रस्त्यावरच्या काहीं दुकानाच्या खिडक्यात जनरल

ग्रॅटचे फोटो लावलेले होते. दाढी आणि कळे असलेल्या इतर माणसापेक्षा काही सेनापति ग्रॅट वेगळा दिसत नव्हता. लोचार्ड कॉलेजातले प्रोफेसर ग्रव आमच्या जवळच राहायचे. सकाळीं वर्गात शिकवायला जाण्यापूर्वी ते गाईच दूध काढीत असताना मी त्यांना अनेक वेळा पाहिल होत. त्याचा चेहरा हुवेहुवे जनरल ग्रॅटच्या चेहऱ्यासारखा दिसायचा. माझ्या मनात विचार आला, जनरल ग्रॅटसारखे दिसणारे हे प्रोफेसरमुद्दा उद्या मेळे तर काही त्याच्यासाठी अशी मिरवणूक निघायची नाही.

रात्री मी झोपायला गेलो तेव्हा अनेक प्रश्नांनी मला भडवून सोडल होत. गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्यासाठी केलेल युद्ध, जनरल ग्रॅटच कार्य, सगळ्या राष्ट्रांचा कारभार हाकणारा लोकनियुक्त अध्यक्ष असे कितीतरी विषय माझ्या कोवळ्या बुद्धीला आव्हान देत होते. या प्रश्नांच उत्तर आज ना उद्या मिळवायच असा सकल्प करून मी झोपी गेलो.

ज्ञानाची भूक

वेरीन स्ट्रीटवरच्या घरात आम्ही राहत होतो. तेव्हाची एक आठवण मला नेहमी येते. माझ वय तेव्हा चार वर्षांचा होत. आमच्या घरात स्वीडिश भाषेत लिहिलेली एक लहानस वायवळ होत. कडाक्याची थंडी पडलेली होती. वारा जोराचा सुटला होता घरात केरोसीनच्या दिव्यासमोर बसून बाबा वायवळमधले एक प्रकरण वाचीत होते. मी आणि मेरी ऐकत बसलो होतो त्यानंतर अनेक वेळा टेबलावर ठेवलेले ते पुस्तक उघडून मी चाळीत असे. बाबा वाचीत असताना माझ्या कानावरून गेलेले काही शब्द माझ्या लक्षात असत. मग मी माझ्या आईला बोलावून वायवळमधले ते शब्द मला शोधून द्यायला सांगत असे. वाचता येत नसल्यामुळे मला स्वतःला ते शब्द शोधून काढता येत नसत याची मला खत वाटे. पण मग आई मला दिलासा देई. ती म्हणे, “आता लवकरच तू शाळेत जाशील तेव्हा येईल बर तुला सगळ वाचता !”

शेवटी एका सुमुहूर्तावर आमची स्वारी शाळेत गेली. ही शाळा आमच्या घरापासून चार चौकावर होती. मी शाळेत गेल्या तेव्हा लिपीच रहस्य मला समजले. वर्गात नवे शब्द शिकलो तेव्हा प्रथमच कळले की, प्रत्येक शब्द जसा बरोबर उच्चारता येतो तसाच तो चुकीचाहि उच्चारता येतो. शब्दाचा उच्चार निश्चित असतो, तो नीट समजून घेतला पाहिजे, आणि तसा उच्चारला पाहिजे. भाषा अनेक शब्दांची बनलेली असते. हे शब्द तुम्हाला कळले म्हणजे भाषा तुम्हाला कळली.

एक दिवस अँवट या लेखकाच ‘नेपोलियन बोनापार्टचा इतिहास’ हे पुस्तक माझ्या हाती पडले. मी पाचव्या इयत्तेत होतो. शनिवार, रविवार मी दुसरे काहीच केल नाही. तिसऱ्या मजल्यावरच्या खिडकीत बसून मी झपाटल्यागत ते पुस्तक वाचीत होतो. पहिला खंड मी वाचून संपविला. नेपोलियनविषयी मी खूप ऐकले होते आणि म्हणूनच त्याच जीवन जाणून घेण्याची मला जबरदस्त उत्सुकता वाटत होती. पुस्तक वाचता वाचता माझ्या मनश्चक्षूसमोर मी नेपोलियनच चित्र उभे

केल होत नेपोलियन कसा दिसत असेल, कसा लढत असेल हे सार मी माझ्या डोळ्यापुढें रगवेल होत. एक दिवस मी माझ्या कमरेला पट्टा बांधला. हातात लाकडी तलवार घेतली आणि नेपोलियनप्रमाणे सैन्याला हुकूम देत तिसऱ्या मजल्यावरून तळमजल्यापर्यंत जिन्यावरून धडधड धावत सुटलो.

मी सहावीच्या वर्गात गेलो तेव्हा मिस गोल्डक्रिस्ट ब्राई आम्हाला शिकव लागल्या. एक दिवस त्या आम्हाला वर्गात म्हणाल्या, “मुलानो, वाचनाची सवय आपण लावून घेतली पाहिजे. चांगल्या पुस्तकासारखे मित्र या जगात कुठेहि आढळणार नाहीत. तुम्ही खूप खूप वाचल पाहिजे ” शिक्षण हा शब्द मी प्रथम गोल्डक्रिस्ट ब्राईच्याच तोडून ऐकला. ब्राई म्हणायच्या, “ज्ञान अफाट आहे. क्वितीहि शिकत राहिल तरी ते संपतच नाही.” या वेळी मी अगदी अधाशासारख्या वाचत होतो. इतिहास, चरित्र, प्रवासवर्णन, गोष्टी . काहीं काहीं म्हणून मी वाचायच ठेवेल नाही. मला आठवत, चॅम्पलिनन तयार केलेला तरुणाचा ज्ञानकोश मला फारच आवडला होता. व्यक्ति, स्थळ आणि सर्वसामान्य ज्ञान याच्याविषयीच्या माहितीच प्रचंड भांडार या ज्ञानकोशात भरलेल होत.

चार्ल्स कॉफिन यांनी लिहिलेले अमेरिकन इतिहासाचे खंड मला फारच आवडले. “धी ब्रॉइज ऑफ सेव्हन्टीसिक्स” हे पुस्तक वाचताना माझी कल्पना स्वैर धाव लागली. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धातली ती सारी दृश्ये डोळ्यासमोर उभी राहिली . हा जॉर्ज वॉशिंग्टन. उमऱ्या घोड्यावर तो वसलेला आहे. त्याच्या घोड्याची फेक सहज आणि खवीर आहे. त्याच्यामागून खाद्यावर बंदुका घेऊन हे फाटक्या कपड्यातले शिपाई चाललेले आहेत हा पॉल रिव्हियर घोड्यावरून दौडत प्रत्येक शेतकऱ्याच्या घरासमोर थावून ब्रिटिश सैन्य येत असल्याची वार्ता देत आहे हा कुरळ्या केसाचा इस्रायल पुट्न्म. त्याच्या शौर्याला तुला नाही. वेढा घालणाऱ्या फ्रेंच सैन्याला त्याने दे माय धरणी टाय करून सोडल हा जनरल ग्रीन. गनिमी काव्यावहल हा प्रसिद्ध. आपण माधार घेतो आहो असे तो शत्रूला दाखवायचा आणि अचानक त्याच्यावर तुटून पडून त्यांना नामोहरम करायचा. या साऱ्या वीरांच्या कहाण्या वाचत असता शौर्याच्या भावनेने माझ मन भरून येई. ब्रिटिशांच्या बाजूने युद्धाची सूत्रे हलवणाऱ्या मुख्य प्रधान लॉर्ड नॉर्थच वर्णन मी वाचल. त्याच चित्रहि पुस्तकात दिलेल होत. ते पाहत असताना माझ्या मनात विचार आला की, मीहि याला सहज लोळवू शकेन. इतिहासातल्या वीरकथाच हे पुस्तक सचित्र

होत. ती चित्र कुणी काढली होती हे मला कळल नाही. पण एवढा मात्र खर की, लेखकाइतकच कौशल्य त्या चित्रकाराने दाखविले होते.

अमेरिकन वसाहतवाल्यांचे प्रारंभीचे जीवन चितारणारे ‘ओल्ड टाइम्स इन द कॉलनीज्’ आणि ज्या युरोपातून निर्वासितांचा लोढा अमेरिकेत आला त्या युरोपातील जुलूमशाही व धार्मिक युद्धे यांचे वर्णन करणारे ‘स्वातंत्र्याची कथा’ या कॉफिनच्या पुस्तकांनंतर मी त्याच यादवी युद्धावरील “धी बॉइज ऑफ सिक्सटीवन” आणि इतर दोनतीन पुस्तके वाचली. खर म्हणजे या युद्धाच्या वेळी कॉफिन स्वतः वार्ताहर म्हणून हजर होता. हे युद्ध प्रत्यक्ष पाहून त्याने हे पुस्तक लिहिले होते. “धी बॉइज ऑफ सेव्ह्न्टीसिक्स” हे पुस्तक चक्षुर्वेसत्य नव्हते. पण असं असूनहि तेच अविचलित रंगतदार होते. एकसष्ट सालांचे युद्ध महात्तर सालांच्या युद्धापेक्षा अधिक मोठे होते, ते कॉफिनने प्रत्यक्ष पाहिलेले होते. असं असूनहि त्यावरच पुस्तक मात्र इतकं फिकट कस झाले? कदाचित् असं असेल की, या युद्धाच्या गडबडीत अवलोकनार्थ त्याला मिळालेले तितक्या वेळ मिळाला नसेल. असहि अस् शकेल की, सैनिकांच्या मागून त्याच्या हालचाली न्याहाळण्याकरता वणवण धावताना कॉफिन इतका वेतागला असेल की, प्रत्यक्ष पुस्तक लिहिताना उत्साहाचा लवळेशहि त्याच्यात उरला नसेल. कसहि असो, पुस्तक रगाव तितकं रंगलं नाही हे खरं.

याच वेळी आम्ही रहस्यकथादि वाचू लागलो होतो. वर्गात गंभीर चेहरे करून हातात भूगोलाचे पुस्तक घेऊन आम्ही बसत अस. पण या भूगोलाच्या पुस्तकात मात्र एखादी सनसनाटी रहस्यकथा दडलेली असे. काही काळानंतर या रहस्यकथेतल्या सगळ्या युक्त्या माझ्या ध्यानात आल्या, आणि स्वाभाविकच माझं मन त्यात रमेना. इतिहास किंवा ज्ञानकोश वाचताना जो आनंद मला मिळायचा तो आनंद देण्यास या रहस्यकथा असमर्थ ठरल्या. याच वेळी मार्क ट्वेनची हकलेवेरिफिन आणि टॉम सॉयर ही पुस्तके मी वाचायला घेतली. पण या पुस्तकांनी माझ्या मनाची व्यावी तशी पकड घेतली नाही. चार्ल्स डिकन्सच्या कादंबऱ्या वाचतानाहि माझं असच झालं. ती पुस्तके वाचण्याचं माझं ते वय नव्हतं हेच खरं.

आमच्या शाळेत शरीरशास्त्रावर दोन-तीन पुस्तके होती. या पुस्तकात मद्यपानाच्या दुष्परिणामाची वर्णन करणारी प्रकरणे होती. दारू पिणाऱ्या माणसाच्या पोटाची काय भयानक अवस्था होते हे मी या पुस्तकात वाचलं. परंतु मला

मिण्याच काहींच कारण नव्हत. कारण बाबा दारू पीत नसत. दारूच्या गुऱ्यात ते कधीच जात नसत. कडाक्याची थडी पडली की ते घरात एक दारूची बाटली आणून ठेवीत आणि औषध घ्याव तस कॉफीच्या कपात दोन चमचे घाडून ते ती घेत. थडीचा मोसम सपेपर्यंत ही बाटली त्यांना पुरत असे. पुढच्या वर्षा पुन्हा थडी पडेपर्यंत आमच्या घरात दारूच्या बाटलीचा प्रवेशहि होत नसे. क्रॅन्स आणि होम्स ही कुटुंबहि मद्यपान करीत नसत. दारूत पैसा उधळण्यापेक्षा काहीं उपयोगी वस्तु विकत घेण्यात पैसा खर्च करण चागल असच त्याच मत होत.

दर वर्षी दारूच्या दुष्परिणामावर वक्तृत्वाच्या स्पर्धा होत. मिशन शाळेत या स्पर्धा होत असत. मिशनच्या रविवारच्या शाळेत आम्ही खूप मजा करीत असू. गेल्सवर्गपासून १६ मैलावर असलेल्या मन्माथ या गावी एका परिपदेत आम्ही मिशनतर्फे एक कार्यक्रम सादर केला होता. मी त्यात एक गाण म्हटल आणि एका छोट्या नाटिकेत भटक्याच काम केल होत. आज्ञाजूची गंभर-दीडशे मुल या मद्यनिषेधाच्या स्पर्धेत भाग घेत. स्पर्धा चालू असत तेव्हा शाळेतल वातावरण गजबजन गेलेल असे. स्पर्धेत जो पहिला येईल त्याला 'डिमोरेस्ट रॉयपदक' मिळत असे. डिमोरेस्ट हा एक श्रीमंत मनुष्य होता. तो एक स्त्रियाच मासिक चालवीत असे. हे मासिक खूप लोकप्रिय होत. त्यात त्याने पुष्कळ पैसा मिळविला. डिमोरेस्ट निर्व्यसनी होता. मद्याच्या थेंबालाहि त्याने कधी स्पर्श केलेला नव्हता. अमेरिकेतले सर्व दारूच गुप्ते बद्द व्हावेत अशी त्याची इच्छा होती. दारूच्या दुष्परिणामावर तोच वक्तृत्वस्पर्धा घडवून आणीत असे. त्यानेच आपल्या नावाच चादीच पदक ठेवल होत. वक्तृत्वस्पर्धेत जे विद्यार्थी भाग घेत त्याच्याकडे तो या विषयावरच एकेक पुस्तक पाठवीत असे या पुस्तकातले हवेत ते उतारे निवडून विद्यार्थ्यांनी पाठ करायचे आणि ही पाठ केलेली भाषण वक्तृत्वस्पर्धेत म्हणून दाखवायचीं. मी या पुस्तकातला एक छोटसा उतारा निवडला होता. या उताऱ्याच्या शेवटी 'जग झपाट्यान बदलत आहे' अस एक वाक्य होत. मला हे वाक्य फार आवडल आणि वक्तृत्वाच्या दृष्टीन मोठ महत्वाचहि वाटल. माझ्या मनाशीच हे वाक्य कस म्हणायच याच्या मी अनेक तालमी केल्या. हे वाक्य हळू, सावकाश म्हणायच की अंधारात बंदुकीची गोळी थाडकन् उडवावी तस झपाटल्या वेगान म्हणायच याचा मी खूप विचार केला. निश्चित अस काहीं ठरवू शकलो नाहीं.

या स्पर्धेच्या कल्पनेन आम्हा मुलाची मन भारून गेलेली असत. ज्यांना पहिल

बक्षीस म्हणून पूर्वी चादीची पदक मिळालेली असत त्याची एक निराळी स्पर्धा होई, आणि त्याच्यात जो पहिला नंबर मिळवील त्याला सोन्याचं पदक मिळे. त्यानंतर ज्यांना सोन्याची पदक मिळालेली असत त्याची एक खास स्पर्धा होई आणि पहिला येणाऱ्याला हिऱ्याच पदक मिळे. हे हिऱ्याच पदक मिळवण बहुमानाच समजल जाई.

स्पर्धेची तारीख आली. स्पर्धा रात्री व्हायच्या होत्या मिशन शाळेच्या आवारात श्रोत्याची खूप गर्दी जमली. स्पर्धेत भाग घेणारी आम्ही मुल एका मोठ्या व्यासपीठावर ओळीन बसलो होतो. आमच्यासमोर बसलेला प्रचंड श्रोतृसमुदाय आमच्याकडे पाहत होता आणि आम्ही त्याच्याकडे पाहत होतो. दोघेहि एकमेकातले ओळखीचे चेहरे हेरीत होते. श्रोत्यातले लोक व्यासपीठावर एखादा ओळखीचा चेहरा दिसला की स्मित करित परतु आम्ही मात्र श्रोत्यात ओळखीचा चेहरा दिसला तरीहि गभीर चेहरे करून बसत अस. स्पर्धेत भाग घेणारे आम्ही विद्यार्थी होतो ! व्यासपीठावर बसून श्रोत्याकडे पाहून स्मित करण हे स्पर्धेकाना शोभणार नाही अस आमच मत होत.

एकेक मुलगा आणि मुलगी क्रमाक्रमाने उठून आपापली भाषण करून जाऊ लागली. बऱ्याच वेळाने माझ नाव आल. मी व्यासपीठाच्या मध्यभागी जाऊन उभा राहिलो. इतर विद्यार्थी जेवढे बोलले तेवढे तरी आपण न विसरता, न अडखळता बोलल पाहिजे अस मी माझ्या मनाला बजावून ठेवल होत. माझ्या भाषणातल पहिल वाक्य मी ठणकावून उच्चारल, आणि त्या वाक्याचा श्रोत्यावर कसा काय परिणाम झाला हे पाहू लागलो माझ भाषण अर्ध्यावर आल आणि माझ्या वक्तृत्वाची गाडी अचानक थांबली. पुढच वाक्य काय तेच मला काहीं केल्या आठवेना माझ्या मनाने खूप धडपड केली. शेवटीं एकदा माझ्या नशिवान विस्मृतीत गडप होऊ पाहणार ते वाक्य माझ्या हाती लागल. त्या वाक्यापासून मी सणाणत पुढे गेलो आणि शेवटच्या वाक्यापर्यंत येऊन ठेपलो. 'हे जग झपाट्यानं बदलत आहे' हेच ते शेवटच वाक्य होत. ब्रदुकीची गोळी ठोऽऽदिशी उडवावी तसच मी ते वाक्य झाडल. श्रोत्यात एकदम हशा पिकला.

स्पर्धेच्या निकालासाठी आम्हाला फार काळ थांबाव लागल नाही. काही वेळ आपापसात चर्चा करून परीक्षकानी निकाल निश्चित केला. माझ भाषण चांगल झालेल नाही याविषयी मला खात्री होती. त्यामुळे कुणाला बक्षीस मिळत याविषयी फारशी उत्सुकता काही माझ्या मनात नव्हती. परतु पहिल्या बक्षिसाच

नाव जेव्हा परीक्षकानी जाहीर केल तेव्हा माझ मन अभिमानाने थरारून गेल. परीक्षक उठून म्हणाले होते, “पहिल्या बक्षिसाच चादीच पदक मेरी सॅडवर्ग या विद्यार्थिनीला देण्यात आम्हाला आनंद होत आहे.”

दरवर्षी हॉस्टेटरची सचित्र अमेरिकन देनदिनी आमच्या घरी आम्हा मुलांना मिळत असे. अर्धा देनदिनी हॉस्टेटरने बनवलेल्या औपधाच्या शिफारशीने भरलेली असे. शिवाय सर्व तन्हेच्या माहितीची विचडी असे. पोटात दुग्धू लागल तर कोणती औपध घ्यावी, फोड आले किवा खरचटल तर काय कराव, बोट सुजल तर त्यातून आगठी बाहेर कशी काढावी, गजलेला खिळा पायात गेला तर कोणते औपधोपचार करावे इथपासून तो थेट सकाळसंध्याकाळ उगवणारे तारे, भरती-ओहोटी, ग्रहणे, पृथ्वीची गती, विनोदी चुटके आणि सुभाषित इथपर्यंत सारा मालमसाला या वार्षिक डायरीत असे. आम्ही भावड स्वयंपाकखोलीत बसून ही डायरी मोठ्याने वाचीत असू त्यातले विनोदी चुटके वाचून मोठमोठ्याने हसत अस. त्यातल्या सुभाषिताच्या अर्थावर चर्चा करीत अस. ही डायरी वाचीत असताना, हसत खेळत या चर्चा करीत असताना आम्हाला शिक्षण मिळत आहे याची आम्हालाच जाणीवच नव्हती. नव्या नव्या गोष्टी आम्हाला शिकायच्या होत्या. आम्ही आपले वाचीत होतां—हाताला मिळेल ते वाचीत होतो.

चरित्र वाचण मला फार आवडायच. माझ्या मालकीच अस चरित्राच पहिल पुस्तक मी एकदा फिरायला जात असताना मला फुटपाथवर आढळल. त्याचे कोपरे कुरतडलेले होते पावसात भिजल्यामुळे त्याच्यावर धुळीचे थर जमले होते. मी त्याच्यावरची धूळ झटकून टाकली. माझ्या कोटाच्या ग्विशात राहील एवढंच ते पुस्तक होत. घरी येऊन मी फुटपट्टीने ते पुस्तक मापून पाहिल. ते पुस्तक पावणेतीन इंच लांब आणि दीड इंच रुंद होत मुखपृष्ठावर गणवेश घातलेल सेन्याधिकाऱ्याच चित्र होत. पुस्तकाच नाव होत ‘पा टी. ब्यूरगार्ड याचा छोटासा इतिहास’. पुस्तकाला सुकक छपाईची एकूण तेरा पान होती. शेवटच्या पानावर आतल्या बाजूला त्याच मालेतल्या पन्नास पुस्तकाची यादी होती. इतर काही पुस्तक आगामी या सदराखाली होती. या यादीच्या खाली एक टीप दिलेली होती. त्यात अस म्हटल होत कीं ड्यूक सिगारेटच पाकीट जो घेईल त्याला त्या पाकिटाबरोबर एकएक पुस्तक फुकट मिळेल.

इतिहासाच्या या पुस्तकांनी माझे सर्व खिसे भरून टाकण्याची माझी इच्छा होती. परंतु दहा सेट्सच ड्यूक सिगारेटच पाकीट घ्याव तेव्हाच ते पुस्तक

मिळणार ! आता कस करायचं ? सिगारेट ओढण फार वाईट असच आम्हा मुलांना सांगण्यात आलं होतं. चांगली माणसं सिगारेट ओढीत नाहीत असच आम्ही मुलं मानीत असू. शरीरशास्त्राच्या पुस्तकात सिगारेट ओढण्याचे दुष्परिणाम कोणते याची यादी आम्ही वाचली. आम्हाला माहीत होतं की तंबाखूत निकोटिन नावाचं विष असतं. सिगारेट ओढल्या की हे विषारी निकोटिन श्वासाबरोबर थंय तुमच्या फुफुसात जातं त्यामुळे श्वय्रोग जडण्याचीही भीति असते. सिगारेट ओढल्यामुळं दम खूटतो आणि उत्तम रीतीनं खेळ खेळणं अशक्य होऊन वसतं. बाप रे ! अशा परिस्थितीत इतिहासाच्या पुस्तकासाठी ड्यूक सिगारेटचं पाकीट कोण घेणार होतं ? मोठेपणी आम्ही एका निकेलला मिळणारे पाच चिरूट घेऊन जेव्हा ओढू लागलो तेव्हा आम्हाला मनावून वाटत होतं की आता आम्ही प्रॉब माणसं झालो. बघ तरी धूम्रपानाचा काय परिणाम होतो तो ! !

इतिहासाची ही पुस्तक मिळवायचं माझ्या मनानं घेतलं. ओळखीच्या लोकांच्या घरी जाऊन ड्यूक सिगारेट कोण ओढतात हं मी पाहू लागलो. ड्यूक सिगारेट ओढणारी तीन माणसं मला आढळली. त्यापैकी एकजण ही इतिहासाची पुस्तक स्वतःसाठीच जमवीत असे. बाकीच्या दोघांनी मात्र इतिहासाची ही पुस्तक जमवून मला देण्याचं कबूल केलं. काही काळानंतर माझ्याकडे बरीच पुस्तकं जमली.

पुस्तकाच्या या यादीत जॉन एरिक्सन याचं चरित्र होतं. तो स्वीडिश होता. युद्धात उत्तरेला विजय मिळवायला म्हणून त्याने खूपच मदत केली होती. एरिक्सनचं हे चरित्र मिळविण्यासाठी मी खूप प्रयत्न केला, पण मला यश आलं नाही. एके दिवशी एका स्वीडिश मुलानं मला हव असलेलं तें पुस्तक हसत हसत आपल्या खाशातून काढून दाखविलं. मला तें पुस्तक हव आहे हे त्याला माहीत होतं. मी गयाबया करून ते पुस्तक त्याच्याकडे मागितलं. एका पेनीपासून एका निकेलपर्यंत पैसे द्यायला मी तयार झालो पण पुस्तक देणं तर दूरच, मला तो ते पुस्तक हातातहि घेऊ देईना. पण मग मी एक युक्ति केली. माझ्याकडे सारा बर्नहार्ट हिचं चरित्र होतं. त्या मुलानं असं ऐकलं होतं की ही बाई आपल्या झोपण्याच्या खोलीत एक शवपेटिका ठेवते आणि विश्रांतीसाठी म्हणून तिच्यातच झोपते. मी त्याला हे पुस्तक दाखविलं. तेव्हा त्या मुलाचे डोळे कुतूहलाने चमकले आणि तो आनंदाने ओरडला, “अरे बाप रे ! मला दे ना हे पुस्तक.” मग मी

सौदा केला. एरिक्सनच मला हव असलेल चरित्र मी त्याच्याकडून या पुस्तकाच्या बंदली मागून घेतल. तो सौदा त्या मुलाला पटला, परंतु आपल्या आईबापांना विचारल्याशिवाय तो मला काही पुस्तक द्यायला तयार होईना. दुसरे दिवशी आपल्या आईबापांना विचारून तो आला. एरिक्सनच चरित्र मुळीच देऊ नकोस अस त्यांनी त्याला सांगितल होत, त्यामुळ वाचून झाल्यावर मला ते पुस्तक परत देण भाग होत. सारा र्न हार्टच्या पुस्तकाच्या मोबदल्यात एरिक्सनच पुस्तक मिळविण्याचा माझा घाट अग्वेर फसलाच

हळूहळू माझ ह विशातल वाचनालय वाढू लागल. डाव्या बाजूच्या विशात चार आणि उजव्या विशात चार अशी आठ आठ पुस्तक घेऊन मी ऐटीन हिडू लागलो ती पुस्तक माझ्या मालकीची होती शाळेच्या लायब्ररीतून पुस्तक वाचायला आणली की ती परत द्यावी लागत पण ही पुस्तक मात्र मी कुणालाच परत देणार नव्हता ती माझी होती.

त्या दिवशी मंगळवार होता सकाळी आई तळघरातली फरशी धूत बसली होती. इतक्यात एक झकपक कपडे केलेला माणूस तिला भेटायला आला. हातातल काम तिन तसंच बाजूला टाकल आणि ती त्याच बोलण ऐकू लागली. तो मनुष्य तिला काही पुस्तकाचे नमुने दाखवीत होता. पूर्ण पुस्तक त्याच्याकडे नव्हती. पण मुखपृष्ठ आणि नमुन्यादाखल काही पाने त्याने आपल्याबरोबर आणली होती. मूळ पुस्तक त्याने आणलेल्या नमुन्याच्या पानापेक्षा पाच पटीने मोठ होत. नमुन्याची ती पान पाहताना माझ्या आईचा चेहरा आणि डोळे उजळलेले दिसले. तो मनुष्य तिला सागत होता, “हे पाहा, शिक्षण हेच मुलाच्या जीवनात अत्यंत महत्वाच असत. हे शिक्षण कस मिळवणार? त्यासाठी पुस्तक वाचली पाहिजेत—चागली चागली पुस्तक वाचली पाहिजेत. आता समजा, तुमच्या घरी हा जगातल्या माहितीच भांडार असलेला ज्ञानकोश आहे. स्वाभाविकच तुमची मुल तो वाचू लागतात, आणि त्याच्या ज्ञानात भर पडत जाते. तुमची मुल मोठी होऊन जेव्हा जगात जातील तेव्हा हे ज्ञानच त्यांना तारील. ज्याच ज्ञान मोठ तो माणूस मोठा.” तो माणूस बोलत होता आणि माझी आई थक होऊन ऐकत होती. शिक्षणाविषयी आणि ज्ञानाविषयी माझ्या आईच देखील तेच मत होत. तो मनुष्य जणू तिच मनोगतच बोलून दाखवीत होता. बाबा तिथ असते तर पुस्तकाचे हे लाड पाहून ते कुरकुरले असते, त्यांनी कपाळाला आठ्ठा घातल्या असल्या. पण माझ्या आईच तस नव्हत. पुस्तकाच महत्त्व तिच्या मनाला पटलेल होत.

त्या माणसाने दाखविलेली पुस्तकाची पाने तिन एकदा चाळून पाहिली आणि प्रश्नार्थक नजरेने तिन माझ्याकडे पाहिल. तिचे डोळे जणू विचारीत होते, “हवी आहेत ना तुला ही पुस्तक ?” मला शक्य होत तितक्या प्रकारानी मी तिला माझा होकार दर्शविला त्या माणसाजवळ आपली पुस्तकाची मागणी तिने नोंदविली. ठरलेल्या तारखेला तो मनुष्य नवा ज्ञानकोश घेऊन आला. तोपर्यंत माझ्या आईने त्या पुस्तकाची पचाहत्तर सेट्स किंमत जमवून ठेविली होती.

माझ्या बाबांनी हा ज्ञानकोश पाहिला तेव्हा ते म्हणाले, “पाण्यात गेले पैसे. ही पुस्तक आणखी घरात कशाला ? पोराना शाळेत मिळतय तें शिक्षण काय थोडे झाले ?” पुस्तकाचा तो एजंट पुन्हा जेव्हा घरी आला तेव्हा मात्र माझ्या बाबांनी खूपच आरडाओरडा केला. त्या पुस्तकविक्रेत्यान या वेळी ‘जगाचा इतिहास’ हे पुस्तक आणलं होतं. पहिल्या ज्ञानकोशापेक्षा हे पुस्तक तिप्पट मोठे होतं. त्या पुस्तकात खूप चित्र होती. जगाच्या इतिहासाची माहिती देताना, जगात झालेल्या महत्वाच्या युद्धांची तपशीलवार वार्ता कटाक्षान देण्यात आली होती. माझे बाबा पहिले पुस्तक आईन घेतलं तेव्हा चिडले होते : त्यामुळे या वेळी हे पुस्तक घ्यायला माझी आई थोडीशी कचरत होती. पण मी हे पुस्तक पाहिलं तेव्हा माझ्या आनंदाला सीमाच उरली नाही. मला हे पुस्तक हवच असा मी तिच्याजवळ हट्ट धरून बसलो. शेवटी पुस्तक घ्यायला ती तयार झाली. पुस्तकाची किंमत दीड डॉलर होती : म्हणजे माझ्या बाबांच्या एका दिवसाच्या पगारापेक्षाही ती अधिक होती. दोन आठवड्यांनी ते पुस्तक घेऊन तो माणूस आला तेव्हा माझ्या आईने पैसे तयार ठेवले होते. दीड डॉलर देऊन ते पुस्तक घेतलं हे जेव्हा माझ्या बाबांना कळलं तेव्हा तर त्यांनी घरच डोक्यावर घेतलं. पुन्हा जर आम्ही पुस्तक विकत घेतली असती तर त्यांनी काय केलं असतं देव जाणे ! त्या दिवसापासून त्या पुस्तकविक्रेत्याच आमच्या घरी येणं बंद झालं.

मी पुस्तक वाचू लागलो की माझ्या उज्ज्वल भविष्यकाळाची चित्रं माझ्या आईच्या डोळ्यासमोर तरळू लागत. आणि तिचा चेहरा उजळून निघे. बाबा मात्र बैतागून म्हणत, “शाली, काय मिळणार आहे तुला ते पुस्तक वाचून, अ !” त्याच्या या प्रश्नाला माझ्यापाशी उत्तर नव्हतं. त्याच हे बोलणं मला मुळीच आवडत नसे. पण कधी कधी वाटायचं की छातीवर कर्जाच ओझ असल्यामुळे तर ते असं बोलत नसावे ना ?

ग्रामर स्कूलमध्ये माझ नाव घातलं तेव्हा आपण आता मोठे झालो आहोत

असं मला वाटू लागल. शाळेत जाण्यायेण्यासाठी मला दिवसाकाठी दोनअडीच मैल चालाव लागे. शहरातल्या सर्व भागातली मुल या शाळेत येत. अनेक नव्या नव्या ओळखी होत. चांगल्या चांगल्या घराण्यातली मुल आणि मुली या शाळेत शिकत होती. गावाच्या चवाठ्यापासून एका चौकाच्या अंतरावर आमची ही नवी शाळा होती. चौक आणि शाळा याच्यामध्ये पहिल जुन चर्च होत. वसाहत करून राहण्यासाठी प्रथम आलेल्या माणसानी चाळीस वर्षापूर्वी हे चर्च बाधल होत. शाळेच्या पलीकडच्या रस्त्यावर हेन्री सॅन्डर्सन याच दुमजली घर होत. सॅन्डर्सननी लायलचक शुभ्र दाढी ठेवलेली होती. त्याचा चेहरा शात असे. अठराशे अष्टावन्न साली - म्हणजे ज्या वर्षी अब्राहम लिंकन आणि उगलस याच्यात वाग्युद्ध झाल त्या वर्षी—सॅन्डर्सन गेल्सबर्गचे मेयर होते. मला कुणीतरी सांगितल होत की सॅन्डर्सननी अब्राहम लिंकनला आपल्या घरी नेऊन त्याचा पाहुणचार केला होता. लिंकनला आघोळीसाठी त्यानी गरमगरम पाणी आणि स्वच्छ टॉवेल दिले होता.

मी आठवीत गेलं तेव्हा आमच्या वर्गाला मिस फ्रॅन्सिस हेग नावाच्या बाई शिकवायला आल्या. ती खूप वाचन करायची, पुस्तकावर तिच अपार प्रेम होत. एखाद पुस्तक ती शिकवीत असो किवा नसो, मोठ्या उत्साहान ती त्याच्याविषयी बोलायची. सर्व युरोपचा तिने प्रवास केला होता. इतिहासाविषयी ती बोटू लागली, शहराविषयी माहिती मागू लागली की त्या सान्या गोष्टी जिवत होऊन आमच्या डोळ्यासमोर उभ्या राहत. अमेरिकेचा इतिहास तिने आम्हाला शिकविला त्यावेळी पहिल्याप्रथमच मला माझ्या देशाचा इतिहास कळला. इतिहासाच हे पुस्तक शैलीच्या दृष्टीने जडच होत, परंतु अमेरिकेच्या इतिहासाकडे पाहण्याची नवी दृष्टि मला या पुस्तकाने दिली. मिस फ्रान्सिस हा इतिहास शिकवीत असताना त्यात विलक्षण रंग भरायची.

मिस फ्रान्सिसचा तास सपला की तिन सांगितलेली माहिती, विचार माझ्या मनात घोळत राहायचे. शिक्षण म्हणजे काय, हे नेमक मला माहित नव्हत, पण मला सारख वाटायच की खर शिक्षण म्हणजे जे काही असेल ते मिस फ्रान्सिस-च्याच तासाला मला मिळत. त्याच्यानंतर पुढील वर्षात मला सारख वाटायच की खर शिक्षण मिळाल ते शाळेबाहेरच मिळाल. अनेक पुस्तक, वर्तमानपत्र, मासिक मी वाचली, वेगवेगळ्या तऱ्हाच्या माणसाना वागताना बोलताना मी पाहिल. शाळेच्या चार भितीपलीकडच्या या जगान मला खूप शिकवल.

खेळांचे दिवस

बेरीन स्ट्रीटवरच्या लाकडी फुटपाथवर, तसच, हा फुटपाथ आणि त्याच्यापलिकडे असलेल गटार याच्यामधल्या गवतावर आम्ही नानातऱ्हेचे खेळ खेळत अस. बेसबॉल, धावाधावी, मुईदोन्याची शर्यत, भोवरा फिरविणे असे अनेक खेळ अजूनहि मला आठवतात. दर वर्षी नॉक्स आणि टोबार्ड कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा-स्पर्धा होत असत. त्या स्पर्धा पाहिल्या की आम्हालाहि स्फूर्ति यायची. आणि मग बेरीन स्ट्रीटवर उन्हाळ्यातल्या त्या तापलेल्या धुळीत अनवाणी पायांनी आमच्या खेळाच्या स्पर्धा सुरू व्हायच्या. एका मुलाकडे अडीच डॉलर किमतीच बॉटरवेरी कंपनीच घड्याळ होत. पन्नास यार्ड आणि शभर यार्ड हे अतर आम्ही किती सेकंदात धावू शकतो हे या घड्याळाच्या साहाय्याने आम्ही पाहत अग कॉलेजमधल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा थोडेच सेकंद आम्हाला अधिक वेळ लागत असे शभर यार्ड धावण्याचा जागतिक विक्रम किती सेकंदाचा आहे हेहि आम्हाला ठाऊक होत. या जागतिक विक्रमापेक्षा सहाच सेकंद आम्हाला अधिक वेळ लागत असे. लांब उड्या आणि उच्च उड्या यांच्या बाबतीत तर कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या अगदी जवळजवळ आम्ही अस. कॉलेज विद्यार्थी जे जे खेळ खेळत ते ते आम्ही खेळत अग, फक्त पोलजम्प आम्हाला जमत नसे. आमची एक मैल धावण्याची शर्यत सव्याकाळी व्हायची. या शर्यतीत मात्र आम्ही कुणाचाहि विक्रम मोडण्याचा प्रयत्न करीत नस. आमच्यातच ती स्पर्धा व्हायची. आम्ही आपापसात म्हणू की एक मैलाची शर्यत धावायला सुरुवात केली की प्रथम दमायला होत, परंतु हा दम खाऊन पुन्हा जर नेटाने धावायला सुरुवात केली तर हा एक मैल सहज पुरा करता येतो.

आमच्या घरासमोरच्या रस्त्याच्या पलीकडे एक दुमजली लाकडी घर होत. या घरामोवती छोटस अगण होत. या घरासमोर असलेल्या रस्त्यावर आम्ही मुल बेसबॉल खेळत अस. या घरच्या व्हराड्यात झुलती खुर्ची टाकून एक बुटकीशी म्हातारी बाई बसायची. तिचे केस पादरे शुभ्र होते. मला या बाईविषयी थोडी

माहिती होती. तिचा भूतकाळ डोळे दिपवणारा नसला तरी तो खासच अभि-
मानास्पद होता ती बाई प्रसिद्ध होती अस म्हटल तरी चालल असत. लक्षावधि
मुलानी आपल्या क्रमिक पुस्तकातून तिन लिहिलेल्या कवितांच्या ओळी पाठ
केलेल्या होत्या त्या काळातल्या इंग्रजी कवितात तिच्या एका कवितेइतकी दुसरी
कुठली कविता गाजली असेल, लोकांच्या ओठावर खेळली असेल अस मला
वाटत नाही. तिची ती कविता अशी होती.

पाण्याचे इवले येव
कण मातीचेहि लहान
निर्मिती महासागर अन्
निर्मिती प्रदश महान्
सकृत्यं इवलीं इवली
अन् एक शब्द प्रेमाचा
आपुलिया अस्तित्वानें
बनविती स्वर्ग पृथ्वीचा

या बाईच नाव होत जुलिया कार्नी. फ्लेचर आणि जेम्स हे तिचे दोन
मुलगे लोन्गवॉर्ड कॉलेजचे पदवीधर होते. ते विश्वब्रधुत्ववादी होते. फ्लेचर तर
दोन-तीन वेळा गेल्सबर्गचा मेयरहि झाला होता. ती वृद्ध कवयित्री आपल्या
झुलत्या खुर्चीवर बसून कसल्यातरी विचारात गढून गेलेली असायची. अशा वेळा
ती शांति आणि विश्रांति याची प्रतिमा भासायची. तिच्या घरासमोरच्या मैदानात
आम्ही खेळताना मारलेल्या आरोळ्या हवेत घुमत असायच्या. 'फेक, तो बॉल,
फेक' 'जोराने धाव', 'मॅकगिन्टी गेल समुद्राच्या तळाशी' .पण आमच्या
या आरोळ्यानी ती जराहि विचलित होत नसे. खेळणाऱ्या आम्हा मुलाना
जराहि त्रास न देणारी ही वृद्ध स्त्री आम्हाला फार आवडायची. खर म्हणजे
आमच्या शिक्षकांनी आम्हाला तिच्याविषयी माहिती सांगायला हवी होती.
वर्तमानपत्रातून तिच्यावर लेख लिहायला हवे होते. अमेरिकन साहित्याच्या
इतिहासात तिच्याविषयी अस लिहिता आल असत की, 'तिच मुलावर खूप
प्रेम होत. तिन मुलासाठी कविता लिहिल्या. आपल्या कविता मुलाना आवडतील
असा तिचा विश्वास होता.'

दिवेलागणीची वेळ झाली की रस्त्यावरचे गॅसचे दिवे लावायला एक माणूस

यायचा. खेळ थांबवून आम्ही त्याच्या मागोमाग हिडत असू. त्याच्याजवळ एक लहानशी शिडी असायची. दिव्याच्या खात्राला ओठगून ती शिडी तो उभी करायचा, आणि तिच्यावर चढून काचेच्या त्या दिव्याचे ते छोटस दार उघडायचा. दार उघडून झाल की गॅस सुरू करून हातातील पेटत्या काडीने तो दिवा शिलगवायचा. दिवा पेटला की शिडीवरून खाली उतरून पुढचा दिवा पेटविण्यासाठी जायचा. काही काळानंतर रस्त्यावरच हे गॅसचे दिवे जाऊन त्याच्या जागी विजेचे दिवे आले. हे विजेचे दिवे इतक्या उचावर लावलेले होते की गवताच्या गाडीवर बसलेला मनुष्य उभा राहिला असता तरीही त्याचा हात या दिव्याला लागला नसता. विजेचे दिवे आले तेव्हा हातात शिडी घेऊन गॅसचे दिवे पेटवीत जाणारा तो माणूस आम्हाला कधीच दिसला नाही. त्यामुळे आम्हाला चुकल्याचुकल्यामारखं वाटे.

विजेच्या दिव्याचा झगझगीत प्रकाश रस्त्यावर पडायचा. आम्ही मुल त्यामुळे रात्रीच्या वेळीही रस्त्यावर खेळायला जाऊ लागलो. दिवसाही हुड्डायचे आणि रात्रही खेळून काढायची असा आमचा क्रम सुरू झाला. त्यामुळे आमच्या आई-बापाच्या मागे नव्या कटकटी लागल्या. खेळ सुरू झाले की दिवसासारखाच आमचा प्रचंड आरडाओरडा सुरू होई. खेळात जे जिकत ते हरलेल्याची हुयोंऽऽ करण्यासाठी आरडाओरडा करीत, आणि जे हरत ते चिडून आरडाओरडा करीत. दिवसभर काम करून दमलेले कामगार आपापल्या घरी झोपण्याच्या तयारीत असत, परंतु आमच्या या आरडाओरडीमुळे त्यांचा डोळा लागेल तर शपथ ! मधूनच उठून ते खिडकीत येत आणि आम्हाला शिव्या हासडीत. पण त्यामुळे आमचा जल्लोष यत्किंचितही कमी होत नसे.

एकदा अशीच झोपमोड झालेला एक कामगार संतापून आपल्या घराच्या खिडकीत येऊन उभा राहिला. एकाद्या मोठ्या मॅचमधल्या अपायरसारखा त्याचा भसाडा आवाज होता. रागाने हातवारे करीत तो ओरडला, ‘पोरट्यानो, आरडा-ओरड थांबविता की पोलिसाना आणू बोलावून ?’ त्याच्या या दमदाटीमुळे आमचा गलका क्षणभर एकदम शांत झाला. आम्ही जमिनीवर बसलो आणि हलक्या आवाजात कुजबुज करू लागलो. एकजण म्हणाला, “तुला खरच वाटत का रे तो पोलिसाना बोलावून आणील अस ?”

दुसरा म्हणाला, “अरे जा, आम्ही स्वतःच राष्ट्रातले नागरिक आहोत. बोबाबोव करण हा आमचा न्यायसिद्ध अधिकार आहे !”

“नको रे बाबा, पोलिसाच्या मोटारीत बसून जायची आपली नाही बुवा तयारी !” इतक्यात बाजूच्या घरातून तरातरा चालत एक बाई आली. तिचा मुलगा आमच्याबरोबर खेळत होता. तिने त्याला बरोबर हुडकून काढला. त्याचा कान धरून ती त्याला ओढीत घरी घेऊन गेली. त्यावेळी त्या पोगराचा चेहरा भेदरलेल्या बकरीसारखा दिसत होता. इतक्यात एकदोन पोगराचे बापहि घरातून बाहेर आले. त्यांनी आपापल्या पोगराच्या ब्रकोट्यांना धरून खाटीकखान्यात बकऱ्या नेतात तस त्यांना ओढून नेल. मी आणि मार्ट घरी पळालो नऊ वाजेपर्यंत आम्ही जग घरी गेलो नसतो तर आम्हाला चागल्याच दम मिळाला असता !

दुसऱ्या दिवशी पुन्हा ये रे माझ्या मागल्या ! रात्री पुन्हा आम्ही खेळायला गेलो, आणि एवढ्या मोठयान आरडाओरड करायला सुरुवात केली की एक चौकपर्यंत आमचा आवाज ऐकू आला असता. आढल्या रात्री त्या सतत कामगारान पोलिसांना बोलावण्याची धमकी दिलीच होती. तसच झाल. गस्त घालणाऱ्या पोलिसाची मोटार आमच्या रोग्यान येऊ लागली. पोलिस व्हॅन थावण्यापूर्वीच पाचसहा पोगरी पळ काढला. पाचसहा मुल मात्र तशीच उभी राहिली. आम्ही पळूनहि जाणार नव्हतो किवा आम्ही भ्यालो आहांत असहि दाखविणार नव्हतो. एकमेकाना खेदून आम्ही उभे राहिलो. इतक्यात पोलिसाची मोटार येऊन आमच्यासमोर थडकली. दोन पोलिस खाली उतरले. त्या दोघांपैकी एकाच नाव होत फ्रॅक पिटरसन त्याच वजन होत दोनशेवीस पौंड तो जवळ येताना एखादी प्रचंड युद्धनोकाच आमच्यावर चालून येते आहे असा आम्हाला भास झाला. पिटरसन आम्हाला चागल्याच राडसावणार अस आम्हाला वाटल होत. परंतु तो जवळ आला आणि आम्हाला विन्वासात घेतल्याप्रमाणे अत्यंत मृदु आवाजात म्हणाला, ‘हे पाहा मुलानो, तुमच्या या खेळामुळ तुम्ही आजबाजूच्या लोकांची शोपमोड करता हे कस कळत नाही तुम्हाला ?’ त्या शांतपणे विचारलेल्या रास्त प्रभाला आम्ही दुसरा काय उत्तर देणार होतो ? आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, ‘खर आहे.’ दुसरा म्हणाला, ‘नाही हो, आम्ही आपली जग गमत करीत होतो.’ पिटरसन मघाच्याच शांत आवाजात म्हणाला, ‘पण दुसऱ्याची शोपमोड न करता तुम्हाला खेळता नाही का यायच ?’

आम्हा मुलाना पिटरसन हा पोलिस मनापासून आवडला. आम्हाला वाटल होत की तो आम्हाला मोटारीत कोबून चौकीवर घेऊन जाईल. पण तस काहीच झाल नाही. आम्ही नम्रपणे त्याला म्हणालो की, आजबाजूच्या लोकाना मुळीच

त्रास न देता आम्ही खेळू. पिटरसन मोटारीत जाऊन बसण्यापूर्वी आमच्या नजरेला नजर भिडवून म्हणाला, 'हे पाहा मुलानो, आरडाओरड न करता खेळू अस वचन देता आहात तुम्ही मला. तुमच वचन तुम्ही पाळल नाही तर आम्हाला कडक धोरण स्वीकाराव लागेल.' त्याचा मृदु स्वर क्षणभर करडा झाला. तो पुढे म्हणाला, 'ध्यानात ठेवा. तुमच्यासारख्या मुलांना अटक करण्याची काही आमची इच्छा नाही. पण तुम्ही नीट वागला नाहीत तर नाइलाजाने तुम्हाला अटक करण भाग पडेल.' अटक करण हा शब्द ऐकताच आमची वावरगुडी उडाली. पोलिसानी अटक केली म्हणजे आम्ही गुन्हेगार ठरणार ! आणि एकदा गुन्हेगार ठरलो की सगळंच सपल की !

पोलिसाची मोटर निघून गेली. ती दूरवर गेली तसे आम्ही गवतावर बसलो आणि हलक्या आवाजात आपापसात बोलू लागलो. आम्ही सर्वांनी ठरवल की जे काही खेळायच असेल जे आरडाओरड न करता खेळायच. परंतु आदल्या रात्री बोवाबोव करण्याच्या न्याय्य हक्काची भाषा बोलणाऱ्या त्या मुलाला मात्र आमचा हा ठराव मुळीच पसत पडला नाही. आरडाओरड करण्याचा आपला अधिकार कुठलीहि सत्ता छिनून घेऊ शकत नाही, आम्ही झोपमोड करू किंवा काय वाटेल ते करू असच त्याच मत होत. आणि म्हणून सभ्य मुलगा म्हणून आमच्यात खेळण्यापेक्षा न खेळलेलच परवडल अस त्याने ठरवल. पण नंतर आम्हाला कळल की या मुलाने भलतेच 'खेळ' सुरू केले. जुगाराच्या अड्ड्यावर आणि दारूच्या गुऱ्यात तो वारवार दिसू लागला. एक दिवस चोरी करताना तो पकडला गेला. आणि बाल-गुन्हेगाराच्या शाळेत त्याला पाठविण्यात आल.

पुढच्या रात्रीपासून आरडाओरडा न करता खेळण्याचा आम्ही प्रयत्न करू लागलो. अस खेळण महाविकट काम होत. एकदा सगळी मुल अशीच वेसबॅल खेळत होती. मला काही कामानिमित्त पहाटे साडेसहाला उठायच होत म्हणून मी रात्रभर न खेळता मध्येच घरी गेलो. त्या रात्री काय प्रकार घडला ते मला मागाहून कळल. वेसबॅल अगदी रगात आला होता. खेळण्याच्या धुंदीत आदल्या रात्री केलेला शाततेचा ठराव पोर विसरून गेली होती. त्यांनी एवढ्या मोठ्याने आरडाओरडा सुरू केला की विचारता सोय नाही. एक कामगार आपल्या घरी गाढ झोपला होता. या कळोळामुळे तो दचकून झोपेतून उठला. एका हातात एक दडुका आणि दुसऱ्या हातात पिस्तुल घेऊन तो शिव्या घालीतच बाहेर आला. आपल्या पिस्तुलात गोळ्या भरलेल्या आहेत हे दाखविण्यासाठी त्याने

दोन बार हवेंत काढले. तिसरी गोळी त्याने फुटपाथवरच्या एका लाकडी फळीला मारली. त्या फळीला पडलेल्या भोकाकडे ती भेदरलेली पोर आ वासना बघत राहिली. इतक्यात तो माणूस जवळ आला. एका पोराला पकडून त्याने त्याच्या पाठीत एक रड्डा लावली. दुसऱ्याच्या कब्रेत लाथ मारली. मग त्याने आपल्या विशानून एक घड्याळ काढल आणि ते उच्च धरून तो म्हणाला, 'काठ्यांनो, दोन मिनिटांच्या आत जर तुम्ही घरी गेला नाही तर एकाल्याहि मी जिवंत सोडणार नाही, याद राखा.' अर्थाअधिक मुलानी धूम ठोकली. बाकीचे तुरुतुरु चालत गेले. त्या दिवसापासून फारशी मुल खेळण्यासाठी तिथ फिरकली नाहीत आणि दिवसभराच्या कामाने थकलेली ती आजूबाजूची सभ्य माणस शांत चित्तान झोप शकली. पिस्तुलाच मग दाखविणाऱ्या त्या कामगाराचा आम्हाला असा सताप आला होता म्हणता 'फ्रॅक पिटरसन या पोलिसाविषयी मात्र 'तो फार चांगला मनुष्य आहे वर ! तुम्हाला माहीत आहे का ?' अस आम्ही बोलू लागलो.

आमच्या घराच्या पूर्वेकडे चार घर सोडून एक मोठे मैदान होत. तिथ वेसबॉल खेळायच आम्ही ठरवल. या मैदानावर एक गरीब गाय चरत असे. आम्ही त्या गाईला कधीच मारल नाही. परंतु तिच्याजवळ पडलेला आमचा बॉल आणण्यासाठी आम्ही गेलो की ती गाय बघिरून धावत सुटायची. हे पाहून त्या गाईचा मालक सतापला. त्याने पोलिसाना बोलवून आणण्याची धमकी दिली. आम्ही घाबरलो. त्या मैदानावरचा खेळ थांबवून आम्ही पुन्हा रस्त्यावर खेळू लागलो. काही दिवसांनी त्या माणसाने ती गाय विकल्याच आम्हाला कळल. झाल, आम्ही पुन्हा त्या मैदानाकडे वळलो.

या मैदानाच्या जवळच मिसेस् मूर या बाईच घर होत. यादवी युद्धात कामास आलेल्या एका शूर सैनिकाची ती विधवा होती. तिला सरकारातून पेन्शन मिळत असे. त्या घरात ती एकटीच राहायची. मिसेस् मूर उच्च होती. तिचे केस अधून मधून पिकलेले होते. ती शांत होती. आपल्या मातीचा पाइप ओढीत असताना नाहीतर आपल्या भाज्याच्या आणि फुलांच्या बगीच्यात काम करीत असताना ती नेहमी दिसायची. तिच्या बगीच्याइतका चांगला बगीचा आमपास कुठेहि नव्हता. नानाप्रकारची फुल तिथ होती. तिच्या बगीच्याच्या कुपणापासून दहा पावलांच्या अंतरावरच आमचा वेसबॉल सुरू असायचा. खेळता खेळता आमचा बॉल तिच्या बगीच्यात जाऊन पडायचा. मग आमच्यापैकी एकजण त्या कुपणावरून उडी मारून बगीच्यात शिरायचा आणि बॉल शोधू लागायचा. अशा

वेळीं तो मुलगा आणि तो चेडू याच्यामध्यें मिसेस् मूर येऊन उभी राहायची आणि मग मोठीच पचाईत व्हायची. मिसेस् मूर विचारायची, 'काय रे, माझ्या बगीच्याची नासधूस का रे करता?' मग तो मुलगा उत्तर द्यायचा, 'आता पुन्हा नाही अस करणार.' यावर मिसेस् मूर म्हणायची, 'बर, जा आता चेडू घेऊन, पण पुन्हा या बगीच्याची नासधूस करायला आलात तर मला कडक व्हाव लागेल ह!'' पण पुन्हा पुन्हा आमचा बॉल तिच्या बगीच्यात जाऊन पडायचाच मिसेस् मूर आम्हाला दम देण्याचा प्रयत्न करायची, पण खर म्हणजे सतापून दम देण हे तिच्या स्वभावातच नव्हत आपण पोलिसाना जाऊन सांगू अस ती आम्हाला सुचवायची, पण ती कधी पोलिसातहि गेली नाही की मुलाच्या आईबापांना तिन कधी येऊन सांगितल नाही खर म्हणजे तो बगीचा ही तिची मालमत्ता होती, आणि तिच्या परवानगीशिवाय आम्ही तिय घुसत असल्यामुळ आमच्यावर कायदेशीर इलाज करण तिला सहज शक्य होत. पण तिने तस कधी केल नाही. तिच्यासारख्या दयाळू स्त्रिया क्वचित्च आढळतील. बगीच्यात काम करता करता गाजरबटाटे आणि वाऱ्यावर डुलणारी फुल याच्याकडून तिन अनन्यसाधारण शहाणपण मिळवलं होत.

गस्त्यावर आम्ही वेसबॉल खेळत अस तेव्हा झाडूची काठी ही आमची बेट असे. पाच सेट किमतीचा एक खरी चेडू घेऊन त्याच्याभोवती आम्ही अनेक दोऱ्या गुडाळल्या होत्या. विटा आणि पत्र्याचे डवे ही आमची वेस होती. आमच्या हातात मोजे नसत. बॉल झेलताना झिणझिण्या येऊ नयेत म्हणून ग्लोव्ह्ज वापरतात हे आम्हाला कळेपर्यंत आम्ही उघड्या हाताने खेळत अस.

काही दिवसानी त्याच मैदानावर आम्ही मोठ्या मॅचमधून खेळतात तो बॉल घेऊन खेळू लागलो. ज्या मुलाने तो चेडू आणला होता त्याला आम्ही विचारल, 'या चेडूची किंमत काय?' तो म्हणाला, 'दीड डॉलर.' हे ऐकून आम्हाला मोठच आश्चर्य वाटल. जो जो भेटेल त्याला आम्ही सांगत सुटलो, 'थडा नाही. दीड डॉलरच्या बॉलने आम्ही खेळतां म्हटल.' अॅमॉस रुसी हा प्रसिद्ध खेळाडू मॅचमध्ये तशाच बॉलने खेळायचा. शिकागो टीममधला खेळाडू बिग बिल लाज तोच बॉल जोराने मारायचा. शिकागोच्या वर्तमानपत्रातल्या खेळाच्या बातभ्या मी वाचू लागलो तेव्हा अॅमॉस रुसी गुगली बॉल कसा टाकायचा याच वर्णन मी मोठ्या उत्सुकतेन वाचल. काही दिवसानी मला कळल की दारूच्या व्यसनामुळ अॅमॉस रुसीचा खेळ पार बिघडला. ज्या लहानमोठ्या क्लबातून तो मॅच खेळत

असे त्या क्लबानी त्याला काढून टाकल. एका गॅसच्या कारखान्यात रोजी दीड डॉलरवर काम करण त्याच्या नशिबी आल. बाचाच्यापेक्षा त्याला दहा सेंट अधिकच मिळत असत, पण तरी त्याच्या या दुर्दशेच मला फार मोठ दुःख वाटे. गॅसवर्गमध्ये मॅचेस् होत तेव्हा तिकिटापुरते पैसे नसल्यामुळे वेरीन स्ट्रीटवरची आम्ही मुल कधी मैदानाच्या कुपणातून वाकून तर कधी झाडावर चढून हा खेळ पाहत अस

शहरातल्या खेळाडूची 'सिटी लीग' ही टीम स्थापन झाली आणि दर आठवड्याला ती एकदोन गेम खेळू लागली. तेव्हापासून गॅसवर्गमध्ये वेस-बॉलच्या खेळाला आणि मॅचेसना खरी रगत येऊ लागली. मॅनस्ट्रीटवरच्या कारकुनाची एक टीम होती. रेल्वे रस्त्यावर काम करणाऱ्या कामगाराची दुसरी टीम होती. आणखीही दोन टीम्स गावात होत्या. एकदा व्हिक्टोरिया या गावातली एक टीम आमच्याशी मॅच खेळायला आली. त्या टीमच नाव आम्ही फारस ऐकल नव्हत. गॅसवर्गमधल्या नऊ उत्तम खेळाडूंची एक टीम तयार केली गेली आणि व्हिक्टोरियाच्या टीमशी मॅच खेळायच ठरल. गॅसवर्गवाल्यांना वाटत होत की आपण हा हा म्हणता त्या टीमला हरवून टाकू. परंतु व्हिक्टोरियाची टीम जोरदार खेळली. स्पॅटब्रू, बॉच आणि जॅक हे त्याचे उत्तम खेळाडू होते. या खेळाडूंना नंतर चांगल्या क्लबातूनही खेळण्याची संधि मिळाली. व्हिक्टोरियाच्या टीमचा मध्यवर्ती क्षेत्ररक्षक चांगलाच उच्च होता. व्हिक्टोरियाची टीम एकदोन रन्सनी पुढे होती. पहिली इनिंग संपेपर्यंत ती तशीच पुढे राहिली. गॅसवर्गच्या टीमचा एक खेळाडू बाद झाला होता. उरलेले दोन खेळाडू खेळायला आले. त्यातला एकजण चांगलाच तगड्या होता. त्यान एक उच्च टोला लगावला. परंतु व्हिक्टोरियाच्या त्या उच्चाड्या क्षेत्ररक्षकाने जोरात धावून त्या बॉलवर झडप घातली आणि जोराने तो बॉल वेसकडे फेकला. झाल, व्हिक्टोरियाच्या टीमने विजय मिळविला. मी पाहिलेल्या एकदर रगतदार मॅचेसपैकी ही अत्यंत महत्त्वाची होती अस मला वाटत.

उन्हाळ्याच्या दिवसात सकाळी आठ वाजल्यापासून मी वेसबॉल खेळायला सुरुवात करी. दुपारी जेवणाची वेळ झाली की मी धावत धावत घरी जेवायला जात असे. हातावर पाणी पडल की पुन्हा मैदानावर खेळायला हजर. सध्याकाळी आधार पडून बॉल दिसेनासा होईपर्यंत आमचा खेळ चालायचा. या वेसबॉलच्या नादान मी इतका झपाटला गेलो होतो की दुसरे मला काहीच सुचत नव्हत. राष्ट्रीय दर्जाचे उत्तम खेळाडू त्याच्या नावासकट, त्यानी केलेल्या विमक्रासकट

मला मुखोद्वत होते. सगळ्यात उत्तम खेळाडू कोणता याच्याविषयी माझी मत ठरलेली होती.

हळू हळू मला वाटू लागल की मी माझी प्रॅक्टिस जर अशीच चालू ठेवली तर माझा खेळ सुधारेल आणि एखाद्या चांगल्या टीममधून खेळायची मला संधि मिळेल या टीममधून माझ्या खेळाची चमक मी दाखविली की नावाजलेल्या टीमसहि मला घेतील. जग वेळ मिळाला की मी बेसबॉलच खेळत असं.

ऑक्टोबर महिन्यातली ती एक दुपार होती. माझ वय तेव्हा सोळा वर्षांच होत. मोठ्या मॅचमधून खेळलेल्या एका खेळाडूकडून क्षेत्ररक्षणाच्या वेळी घालायचे ग्लोव्ह्ज मी आडगिऱ्याइकीने विकत घेतले होते. मला त्याचा मोठा अभिमान वाटायचा. ते ग्लोव्ह्ज घातून मी मैदानावर खेळत असं. आमच्यातल्या एका खेळाडूने एक जोराचा टोचा लगावला. त्या चेंडूचा झेल पकडण्यासाठी मी वेगान धावलो मोठ्या क्लबमधून खेळण्याची मला संधि मिळाली की असले कठीण झेल पकडून सगळ्यांना दिपवून सोडायचं स्वप्न माझ्या डोळ्यासमोर तरळत होत. इतक्यात माझा उजवा पांय एका खड्ड्यात गेला. आणि मी तोडवशी आपटलो. मी उठून बसलो आणि पाहिल तेव्हा माझ्या पायातला मोजा फाटला होता आणि रक्त वाहत होत. ज्या खड्ड्यात माझा पांय पडला होता त्यात बीअरची एक फुटकी बाटली होती. त्या बाटलीच्या काचेमुळे माझा पांय फाटला गेला होता.

मी लगडन लगडत डॉ. टॅगार्ट याच्या घरी गेलो. त्यांनी माझ्या पायातला बूट आणि मोजा हलकेच काढला. जखम धुवून त्यांनी औषध लावला. नंतर त्यांनी फाटलेल्या जागी चार टाके घातले आणि माझ्या पायाला बँडेज बांधला. माझी ही अवस्था पाहून माझ्या आईला फारच वाईट वाटला. माझ्या बापान चिड्डन मला विचारला, “बेसबॉल खेळून निष्कारण वेळ फुकट घालविण्याचं आता कधी सोडणार तू? केव्हा येणार तुला अकल?”

त्या दिवसापासून उत्तम बेसबॉल खेळाडू होण्याचं माझं स्वप्न पार विरून गेलं. अधून मधून कधी वेळ मिळाला की मी खेळत असं. परंतु पायाला पडलेल्या चार टाक्यांच्या त्या खुणानी माझ्या उत्कृष्ट खेळाडू होण्याच्या आकांक्षेपुढे कायमचा पूर्णविराम घातला.

जत्रा आणि सर्कस

मी नऊ वर्षांचा होतो तेव्हापासून सतत तीन वर्षे आम्ही नॉक्स काउंटी जत्रेला जात अस. नॉक्सही गावाच्या बाहेरच्या बाजूच्या मैदानावर ही जत्रा भरत असे. आमच्या घरापासून चार साडेचार मैलांचे अंतर चालून मी, हस्की लॉर्सन आणि त्याचा भाऊ अॅल आणि इतर दोघतिघ मुल मिळून जत्रा पाहण्यासाठी जात अस. वाटेवर खूप धूळ असायची. त्यामुळे आम्ही पायातले बूट हातात घेऊन चालत अस. धूळ नसलेली चांगली सडक लागली की पुन्हा बूट पायात घालीत अस. शेवटपर्यंत बूट न घालता चालत गेलो असतो तर गर्दीतल्या लोकांचे बुटाचे पाय पडून आमच्या पायांची सालटी गेली असती. आगगाडीचा खर्च वाचविण्यासाठी आम्ही चालत जात अस. जत्रेच तिकीट पचवीस सेंट होत. तिकीट काढल्यावर आमच्या हातात थोडेसे निकेल्स गिळक उरायचे. या निकेल्सचा उपयोग इतर खेळांची तिकिटं काढण्यासाठी व्हायचा.

एका माणसाजवळ बोलका एडिसन फोनोग्राफ होता. त्या बोलक्या यंत्राभोवती अनेक माणस गर्दी करून उभी राहत. ग्रामोफोन ऐकण्यासाठी तिकिटाला एक निकेल पडत असे. जो तिकीट विकत घेईल त्याच्या कानाला ऐकण्याच यंत्र लावण्यात येई. तिकीट घेऊन ग्रामोफोन ऐकणारे आश्चर्यचकित चेहरे करून गर्दीत मिसळत आणि म्हणत, “काय आश्चर्यकारक यंत्र आहे हो! ग्रामोफोनवर ब्रासवॅंड ऐकत असताना आम्हाला अस वाटत होत की बॅंडच पथक प्रत्यक्ष या मैदानावरच हजर आहे.” काहीजण हसत म्हणत, “मी खरच सागतो तुम्हाला, मोठ सुट्ट यंत्र आहे. अगदी माणसासारख बोलत पाहा.”

मग आम्ही एक निकेल देऊन तिकीट विकत घेत अस. ऐकण्याच यंत्र कानाला लावले की ग्रामोफोन सुरू व्हायचा. प्रथम एक आवाज व्हायचा, “हा बोलका एडिसन फोनोग्राफ आहे. आता तुम्ही ब्रास ब्रॅंडची एक प्रसिद्ध च्वनि-मुद्रिका ऐकाल.” ऐकत असताना आम्ही एकमेकांच्या चेहऱ्याकडे आश्चर्यभरल्या नजरेन पाहत अस. जणू आम्ही असच म्हणत अस की, ‘आम्हाला सगळच

ऐकृ येतय हो ! आम्ही प्रत्यक्ष ऐकतो आहोत म्हणून नाहीतर असं काही असत यावर आमचा विश्वासच बसला नसता.'

ग्रामोफोन ऐकून झाल्यावर पाळीव जनावराच आणि भाज्याच प्रदर्शन पाहण्यासाठी आम्ही वळत अस घोडे, कोबडे आणि कोबड्या, गाई बैल, हुकर इत्यादि विविध पाळीव जनावर प्रदर्शनात ठेवलेली असायची. ज्याच जनावर सर्वात उत्तम ठरेल त्याला परीक्षक बंधीस देई. प्रदर्शनात ज्यानी आपली जनावर ठेवलेली असत ते शेतकरी इथून तिथून ऐटीन फिरताना दिसत. सर्कशीपेक्षा निराळ्या प्रकारच अस वातावरण इथ असे. बरेचसे शेतकरी आणि त्याचे मुलगे नवीन नवीन गोष्टी शिकण्यासाठी म्हणून मुद्दाम इथ येत. वर्षभर अधिक चागल पीक काढाव, उत्तम जनावराची पैदास करून त्यांना चागल धष्टपुष्ट वाढवाव हेच त्याच काम असे. इथ आल्यामुळे त्याच्या ज्ञानात आणि अनुभवात भर पडायची. आपल्याजवळचे ठेवणीतले कपडे घालून हे शेतकरी प्रदर्शनासाठी येत असत. त्याचे स्नायू इतके भरदार आणि दणकट असत की पाहणाऱ्याला वाटायच हे कपडे त्यांना थोडे लहानच होताहेत. त्याच्या बायका त्याच्याबरोबर येत. त्याच्याकडे पाहिल की त्या खूप कष्ट करत असाव्यात ही गोष्ट चटकन् लक्षात येई. प्रदर्शनात त्या लोणची, मुराबे असले पदार्थ ठेवीत. त्यांना या गोष्टीचा फारच अभिमान वाटत असावा अस त्याच्या चेहऱ्यावरून दिसत असे. माजीपाल्याच्या प्रदर्शनात नॉक्स काउटी गावातला सर्वात मोठा बटाटा ठेवण्यात आला होता. तो पाहण्यासारखा होता.

काही वेळान घोड्याच्या शर्यती सुरू होत. तिकिट काढणाऱ्यासाठी बाकडी टाकून बसण्याची व्यवस्था केलेली असे. आम्ही कुठले तिकिट काढायला ! कुपणाच्या जवळ उभे राहून आम्ही ही शर्यत पाहत अस नॉक्स काउटी गावातले उत्तमोत्तम घोडे या शर्यतीत धावत. लाकडी आऱ्या नि उच्च चाके असलेल्या गाड्यांना हे घोडे जोडले जात. त्याच्यापैकी काही घोडेस्वाराना आम्ही गेल्सबर्गमध्ये घोड्यांना गाडीची सवय करताना पाहिलेल होत. फ्रेड सिकॉर्ड या घोडेस्वाराला मी ओळखल.

शर्यतीच्या या खेळाच 'जगातला उड्या मारीत वेगान धावणारा एकमेव कुत्रा' हे एक खास वैशिष्ट्य होत. या आयरिश कुत्र्याला घेऊन जाताना त्याचा मालक रेडफिल्ड याला मेन स्ट्रीटवर कधी कधी पाहिल्याच मला आठवत. तो काही साधासुधा कुत्रा नव्हता याची आम्हाला खात्री होती. इतक्यात रेडफिल्ड आपल्या

घोड्यावर बसून रिगणात आले. त्याच्याबरोबर तो वेगवान कुत्रा होता. चारही पाय वर उचलून उड्या मारीत तो तीरासारखा धावायचा. अर्ध्या मैलाच अंतर त्या कुत्र्यान धावून दाखविल. खर म्हणजे हा कुत्रा काही घोड्याइतका जलद धावत नव्हता परंतु जमलेल्या गर्दीने टाळ्याचा कडकडाट करून रेडफिल्ड आणि त्याचा हा कुत्रा याच कौतुक केल. जगात इतका वेगवान कुत्रा सापडणच शक्य नाही अस या प्रेक्षक समुदायाला मनापासून वाटल.

जत्रेतून परतताना एका गवताच्या गाडीत बसून आम्ही घरी आलो. घरी आल्यावर जत्रेशिवाय दुसरा विषयच आमच्या बोलण्यात नव्हता. बोलका फोनोग्राफ, जगातला एकमेव वेगवान कुत्रा याच्याविषयी आम्ही घरातल्या माणसाना अनेक गमती सांगितल्या. तो कुत्रा मोठा गमतीचा असला पाहिजे एवढाच शंग बाबानी दिला. एडिसन फोनोग्राफविषयी त्यांनी माहिती ऐकली तेव्हा ते म्हणाले, “बॅडच पथक प्रत्यक्ष हजर नसताना बॅड ऐकू येतो म्हणतोस? मोठ आश्चर्य आहे बुवा! हे लोक आणखी काय काय शोधून काढतील कोण जाणे!” हा बोलका फोनोग्राफ नंतर जेव्हा आमच्या गावी आला तेव्हा बाबानी तो ऐकण्यासाठी कितीतरी निकेल खर्च केले.

सर्कस आमच्या गावी आली तेव्हा आम्ही भलतेच खूप झालो. मत्स्या पहाटे चार वाजता आम्ही उठून बसत असू तोड धुवून पावाचा वक्राणा घाईघाईन भरून भरभर चालत आम्ही रेल्वेकारखान्याच्या आवारापाशी हजर व्हायचे. सकाळच्या वेळी या आवारात सर्कशीतल्या जनावराना गाडीतून उतरवण्यात येई. हत्तीच्या ताप्यापुढे अर्ध्या चौकाच्या अंतरावर एक मनुष्य घोड्यावर बसून मोठ्या आवजात रस्त्यावरच्या लोकाना सांगायचा, “हत्ती येत आहेत. आपापले घोडे नीट सांभाळा.” मग रस्त्याच्या दोन्ही बाजूची माणस आपल्या अवखळ घोड्यांना नीट काबूत ठेवायची.

बारनम आणि बेली याच्या सर्कस कंपनीपैकी बारनम या माणसाला आम्ही कधी पाहिल नव्हत पण जनावराना निरनिराळे हुकूम देत असताना बेली याना मात्र पाहिल होत. आम्ही सगळीं मुल आपापसात म्हणत असू, “बेली ही मोठी प्रेक्षणीय व्यक्ति आहे. बारनम एवढीच ही व्यक्ति मोठी असली पाहिजे यात शंय नाही.”

यानंतर धावत पळत सकाळची न्याहारी करण्यासाठी आम्ही घरी येत असू. न्याहारी सपली की आम्ही सर्कसच्या मैदानावर हजर! आमच नशीब जोरावर

असल कीं आम्हाला सर्कशीतले लोक मजुरीची बारीक सारीक काम सागत. हत्तीना देण्यासाठी पाणी आणायच, तवूत बसणाऱ्या लोकासाठी बाकडी लावून ठेवायची अशी हीं बारीक सारीक काम असत. तीन-चार तास काम केल की त्याच्या मोबदल्यात दुपारच्या खेळाचा पास आम्हाला मिळत असे. पण कधी कधी अस व्हायच की आम्हाला हे कामहि मिळायच नाही आणि तिकीट घेण्यापुरते पन्नास सेटहि आमच्यापाशी नसायच. मग आम्ही हळूच तबूच्या कनातीखालून घुसून बाकावर बसलेल्या प्रेक्षकाच्या तगड्यातून सर्कस पाहत अस. एकदा मी असाच तबूच्या कनातीखालून घुसलो. माझ अर्ध शरीर आत गेल होत इतक्यात कुणीतरी आपल्या बळकट हातानी माझी बकोटी धरल्याच मला जाणवल. त्या हातान मला उचलून जवळजवळ बाहेर फेकून दिल. त्यानंतर 'चालता हो' अस बजावणारा करडा आवाज मी ऐकला !

मैदानाच्या मध्यभागी सर्कशीचा मुख्य तबू असायचा आणि आजूबाजूच्या लहानलहान तबूत तिकीट लावून इतर खेळ व्हायचे. एका तबूत एक रबरासारखी कातडी असलेला मनुष्य होता. या खेळाच्या तिकीट नव्हत. एखादा रबर ताणावा तशी तो आपल्या गालाची आणि मानेची चामडी लावलेचक ताणून धरायचा आणि मग फटकन ती सोडून द्यायचा. ती चामडी पुन्हा आपली जागच्याजागी बसायची. तिथच एक दुसरा माणूस होता त्यान आपल्या अगावर पशु, पक्षी, झाड, जहाज इत्यादि विविध आकृति गोडून घेतल्या होत्या. तिथच एक पौर्वात्य देशातली नृत्य करणारी मुलगी होती. आजूबाजूला जमलेले शेतकरी तिच्याकडे पाहून बावळटपणे हसत आणि ती त्याच्याकडे पाहून मद स्मित करीत असे.

दुसऱ्या एका तबूच्या दाराशी एक पिळदार मिशाचा माणूस उभा असायचा. भोवती गर्दी जमली की मोठ्या आवाजाने विनतीच्या स्वरात तो भाषण करायचा. "येथे जमलेल्या बंधू आणि भगिनीनो, ऐका, ऐका ! या तबूच्या आत काय आहे ? नाना गमती ! नाना चमत्कार ! ! आत येऊन पहाल, तर दिसेल तुम्हाला एक सर्व जगातला ठेगू माणूस. या ठेगू माणसाच नाव आहे महाराज, बॉर्निओचा रानटी मनुष्य ! आणि बाजलाच उभा आहे जगातला सर्वात उच्चाड्या मनुष्य. इतका उच्च माणूस कधी कुणी पाहिलेला नाही. नीट ऐका ! अजून सपलेल नाही ! आफ्रिकेच्या जंगलातून—जिथ कुठलाहि माणूस जायला धजत नाही अशा जंगलातून—आम्ही एक प्रचंड अजगर धरून आणला आहे. अवघड ! केवढा मोठा अजगर ! पण हे तर काहीच नव्हे. ज्यो ज्यो या मुलाला

पाहा तर खर ! तो आहे माणसासारखा, पण गळ्याशपथ ! त्याच तोड आहे कुऱ्याच. समुद्रापासून चाळीस मैल आणि जमिनीपासून चाळीस मैल अशा एका जागी हा अद्भुत मुलगा जन्मला आहे. सभ्य स्त्रीपुरुषांही ! हे सगळे अद्भुत चमत्कार पाहण्याच तिकीट किती ? दहा सेट्स, फक्त दहा सेट्स ! आत्ताच आपली तिकिट विकत घ्या. कारण मग गर्दी वाढली की निगश होऊन परताव लागेल ! ! ”

माझ्याजवळ दहा सेट्स आणि एक निकेल (पाच सेट्स) एवढे पैसे शिल्लक होते. हे अद्भुत चमत्कार पाहण्यासाठी मी दहा सेट्सच तिकीट विकत घेतलं. प्रथम मी बोर्निओच्या त्या ठेगू माणसाला पाहिलं. त्या गरीब विचान्या ठेगू राक्षसाच्या गालावर दाढीचे खुट अस्ताव्यस्त वाढलेले होते लहट्ट बाई, ठेगू माणूस, राक्षसी पुरुष या तीन अद्भुत माणसाना पाहताताना मला अस वाटलं की, त्यांना निर्माण करताना परमेश्वराची कुठतरी चूक झाली असली पाहिजे, त्या- शिवाय अशी ही विचित्र माणसं कशी वर निर्माण होतील ? तो ठेगू माणूस आणि बायको आपले फोटो त्यावर सही करून दहा सेट्स किमतीला विकत होते. मी प्रथम त्याच्याकडे पाहिलं तेव्हा मला वाटलं होतं की, अरेरे, किती दुःखी असतील वर हे जीव ! पण हे ठेगूराव आणि त्याची बायको मोठ्या मजेत हसत होती, थट्टामस्करी करीत होती रेल्वेच्या कारखान्यात काम करणारे अनेक कामगार मी पाहिले, परंतु त्यांना जीवनात कधीही न गवसलेला आनंद या विचित्र ठेगूला आढळला होता हे मला जाणवलं. त्याचं जीवन केविलवाण असेल अशी जी माझी समजूत झाली होती ती साफ चुकीची होती हे मला कळून चुकलं.

तो उंचाडा राक्षस सुद्धा अगदी समाधानी वृत्तीचा दिसत होता. एखादा ज्यादा चलाख माणूस त्याच्याजवळ जायचा आणि त्याच्या उचीबद्दल चेष्टेने त्याला विचारायचा, “ काय हो, तिकडे वर हवा त्रिवा कशी काय ? ” अशा वेळी तो उंचाड्या राक्षस एक भुवई उंचावून पुन्हा शांतपणे प्रश्न विचारणाऱ्याकडे बघायचा. असे प्रश्न त्याने अनेकदा ऐकले असले पाहिजेत, त्याच त्याला काही विशेष वाटल्याच दिसत नव्हतं. नंतर मी अजगर पाहिला. त्याचीही मला कीव आली नाही. तो नरभक्षक अजगर वेटोळे करून मजेत झोपला होता. ज्या कुठल्या माणसाला त्यानं गिळकृत करून पचवलं होतं त्याला तो अजिबात विसरूनहि गेला होता. मी तीनचार वेळा फिरून या चौघांना पुन्हा पुन्हा पाहिलं. बोर्निओच्या त्या ठेगू माणसाविषयी माझ्या मनात करुणेची भावना निर्माण झाली होती. त्या सगळ्या विचित्र प्राण्यात तोच अगदी एकाकी असावा असं मला

उगीचच वाटत होत. पौर्वात्य देशातल्या नाच करणाऱ्या त्या पोरीची गणना चमत्कारात करता आली नसती. तिचा रंग काळसर होता. दिसायला ती वन्यापैकी होती. बहुधा ती जिप्सी जमातीतली असावी.

या चमत्कारिक प्राण्याना पाहात असताना प्रथमदर्शनी माझ मन विन्न झाले होते. अस होण्याच कारण काय याचा मी विचार करू लागलो तेव्हा मला कळले की, स्वतः मी लाजाळू असल्यामुळे अस झाले होते. माझ्या घरी असताना किवा मित्राचरोबर खेळत असताना मी मोकळेपणाने वागत असे, परंतु रस्त्यावरून चालताना किवा प्रार्थनेनंतर गर्दीत मिसळून चर्चमधून बाहेर पडताना माझ मन गरमेन अर्धमेल झालेले असायच. मला सांगव वाटत राहायच की ही सारी माणसं माझ्याकडेच पाहत आहेत, सर्वांच्या नजरा माझ्यावरच विळून राहिल्या आहेत ! खर म्हणजे हा सगळा मूर्खपणाचा प्रकार होता परंतु तुम्ही लाजलात, शरमलात की अस होण हे अपरिहार्य असत. जगाच्या नजरा तुमच्या शरिरात खुपसल्या जात आहेत अस उगीचच तुम्हाला वाटत असत. ज्या विचित्र माणसाना मी पाहायला गेलो होतो त्याच्याकडे तर सगळ्याच प्रेक्षकांच्या नजरा खिळलेल्या होत्या. दिवसानुदिवस ते तसेच वसलेले असत आणि लोक त्याच्याकडे टकामका पाहत असत. आपल्यावर लोकांच्या नजरा खिळवून घेण हा त्याच्या धंद्याचा अपरिहार्य भाग होता, त्यासाठी त्यांना पैसे मिळत असत. सर्व लोकानी आपल्याकडेच अधिक वेळ पाहत राहाव अशी स्पर्धेची भावना त्याच्या मनात असली पाहिजे. तो अजगर आणि ब्रोर्निओचा ठेगू हे मात्र आपल्याकडे कुणी पाहो अथवा न पाहो अशाच वेफिकीर वृत्तीन तिथे वसले होते.

या तबूतन मी बाहेर पडलो तेव्हा माझ्यापाशी एक निकेल उरला होता. बाहेरच एक माणूस वसला होता. त्याने एका स्टॅण्डवर वेताच्या छड्या रोवून ठेवल्या होत्या. मृदु स्वरात तो बोलत होता, “माझ्या हातातल्या या तारेच्या कड्याची किंमत फक्त दहा सेट्स. हे कड तुम्ही कुठल्याहि वेताच्या छडीवर फेका. ज्या छडीला ते अडकेल ती छडी तुमची.” तिथे मी क्षणभर थांबलो आणि पुढे झालो. दुसरा एक माणूस हसतमुख चेहऱ्याने घोषणा करीत होता, “थडगार लेमन, ताजतवान करणार लेमन, किंमत फक्त एक निकेल.” तिथूनहि मी पुढे सडकलो. समोरच तिसरा एक माणूस हसत हसत ओरडत होता, “वाटाणे, खरपूस भाजलेले डगळ वाटाणे.” तिथेहि मी थांबलो नाही. माझ्या-जवळचा निकेल तसाच होता !

जरा पुढ गेल्यावर जमिनीवर बैठक मारून बसलेला एक माणूस मला दिसला. याची छाती खगलेली होती. त्याचा चेहरा शांत होता. तो जराहि आक्रस्ताळी-पणा करीत नव्हता. तो अनवाणीच बसला होता. तो थोटा होता. विचित्र दिसणारी हाताचीं खुट त्याच्या खांद्याजवळ लोवत होती. उजव्या पायाच्या दोन बोटात त्यान एक कागद धरला होता. पाय वर उचलून त्यान तो कागद माझ्याजवळ धरला आणि म्हणाला, “हा कागद वाचून पाहा” त्या स्वच्छ हस्ताक्षराचा तो कागद मी वाचून पाहिला. त्या कागदावर लिहिलेलं होतं, “मी एका कार्डावर सुंदर अक्षरात तुमचं नाव लिहून देईन. त्याबद्दल तुम्हाला दहा सेट्स द्यावे लागतील.” मी त्याला म्हणालो, “माझ्याजवळ दहा सेट्स असते तर खात्रीन मी तुला ते दिले असते. पण माझ्याजवळ हा एकच निकेल शिल्क आहे.” मी खिशातला निकेल काढून त्याला दाखवला आणि खिसा उलटायला उलटायला करून खिशात आणखी पैसे नसल्याची त्याची खात्री पटविली त्याने डावा पाय वर करून तो निकेल माझ्याजवळून घेतला. मग त्याने उजव्या पायाच्या पहिल्या दोन बोटात लेखणी धरली, एका कार्डावर ‘चार्ल्स ए सॅडवर्ग’ ह माझ नाव लिहिलं आणि उजवा पाय वर उचलून ते कार्ड माझ्या हातात दिलं. ते अक्षर मी पाहिलं आणि भलताच ग्रूप झाला. इतक्या सुंदर अक्षरात लिहिलेलं माझ नाव मी यापूर्वी कधीच पाहिलेलं नव्हतं. मला आनंद झालेला पाहून त्या थोड्या माणसाला वर वाटेला असं मला वाटलं होतं. मी त्याच्याकडे पाहिलं. त्याचा चेहरा पूर्वी होता तसाच शांत होता. सर्कशीच्या त्या आनंदी वातावरणाशी त्याचा तो खिन्न उदास चेहरा संपूर्णतया विसंगत दिसत होता. ते पाहून मला अगदी रडू कोसळण्याच्या बेतात आला. मी तुमचा आभारी आहे असं मी कमवसं पुटपुटलं आणि त्याच्याकडे न पाहता धावत सुटलो!

मित्रां बरोबर भ्रमंती

चेवर्स रस्त्याच्या पश्चिमेकडून बेरीन रस्त्याच्या उत्तर बाजूपर्यंत घराची रांगच्या-रांग उभी होती. एका कोपऱ्यात एका लाकडी घरावर 'स्वान एच. ऑल्सन आणि बंधू' अशी एक पाटी होती. हे दुकान किराणा धान्य आणि हरत-हेच्या वस्तु याच होत. दुकानाचा मालक स्वान गिन्हाइकाशी नम्रपणे आणि फार बडबड न करता वागत असे. त्याने आपल्या हनुवटीवर पिगट रंगाची दाढी वाढविली होती. त्याची दाढी नेहमी व्यवस्थित कापलेली असे, अस्ताव्यस्त वाढलेली ती कधीच दिसत नसे. अठराशे चौपन्न साली आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षी तो स्वीडनहून इथ आला. नॉक्स काउंटी गावातल्या शेतात त्याने काही काळ काम केल. अठराशे बासष्ट साली तो युद्धावरहि गेला. मोठेपणी या युद्धाचा मी अभ्यास केला तेव्हा सैनिक म्हणून लढण त्यावेळीं किती जिकिरीच होत हे मला कळल. तेव्हा तर मला स्वान ऑल्सनविषयी विशेषच आदर वाटू लागला. पायदळातील शिपाई म्हणून तो या युद्धात लढला जवळजवळ दोन हजार मैलाचा प्रदेश त्यान पार्याच तुडवला. पावसाच्या धारा झोडीत असताना एका खाद्यावर बद्क आणि दुसऱ्या खाद्यावर कावळ टाकून घनघोर युद्धात तो सामील झाला. अनेक वेळा धैर्याची शर्थ करून त्याने नद्यानाले आणि बिकट खदक ओलाडले. परंतु गिन्हाइकाना हसतमुखाने त्यांना हव्या असलेल्या मालाच्या पुड्या बांधून देताना स्वान ऑल्सनला तुम्ही जर पाहिल असत, तर या माणसाच पूर्वजीवन इतक बिकट होत अस सांगूनहि तुम्हाला खर वाटल नसत.

त्याच्या भावाच नाव होत बुइल्यम. त्याच्याइतक्या देखण्या मिशा आजूबाजूला कुणाच्याच नव्हत्या. दोघेहि भाऊ दुकानाच्या मागच्या खोलीत आपले कोट टागून ठेवत, शर्टाच्या बाह्या खराब होऊ नयेत म्हणून कोपरापर्यंत काळ्या रंगाच्या स्लीव्ह्ज घालीत आणि हसतमुखाने दुकानात कामाला लागत. इतर व्यापाऱ्या-प्रमाणे तेहि सफरचंदाच्या टोपलीवर घट्ट जाळी बसवीत असत. कधी कधी बाहेरून देहळणीवर असलेली दोनतीन पोर ऑल्सन बंधू कामात गुतलेले पाहून

आपल्या साथीदाराला हळूच खूग करीत. मग हा साथीदार टोपलीवरची जाळी हलक्या हाताने सैल करून खिशात आणि हॅटमध्ये मरून घेता येतील तेवढी सफरचंद घेऊन धूम ठोकू.

मी सहासात वर्षांचा असताना ऑलसनच्या दुकानात एकदा मला चांगलाच धडा मिळाला. आमच्या घरात लागणार सामान आणण्यासाठी आई मला दुकानात पाठवीत असे. माझ्याजवळ एक वही देण्यात येई. सामान बांधून झाल की बुद्ध्यम ऑलसन या वहीत मी घेतलेल्या जिनसांची नाव लिहून ठेवीत असे. वही आणि सामान घेऊन मी घरी येई. एकदा मी असाच दुकानात गेलो होतो. सगळ सामान बांधून झाल. इतक्यात मला दुकानात मिठाई ठेवलेली दिसली. माझ्या तोडाला पाणी सुटल मी बुद्ध्यमला म्हणालो, “ही मिठाई मला दे.” बुद्ध्यम म्हणाला, “तिची किंमत पाच सेट्स आहे.” मी म्हणालो, “असू दे, वहीत लिहून ठेवा.” त्याप्रमाणे बुद्ध्यमने मला मिठाई दिली आणि वहीत नोंद करून ठेवली. मिठाई खात खातच मी घरी गेलो. माझ्या तोडाला लागलेली मिठाई पाहून आईने मला विचारल, “मिठाई कुणी दिली.” मी म्हणालो, “दुकानदाराने दिली.” आईने चिड्डन विचारल, “मिठाई विकत घेतलीस तू ? पैसे कुठून आणलेस ?” मी उत्तरलो, “मी त्याला पैसे वहीत लिहून ठेवायला सांगितले.” नंतर मला आईच्या बोलण्यावरून कळल की त्या वहीत घरात लागणाऱ्या सामानाचीच फक्त नोंद करायची होती, आम्ही वाटेल ते पदार्थ घेऊन डुकरासारखे चराव म्हणून काही ती वही केलेली नव्हती. आईने माझ्या पाठीत एक धपाटा घातला आणि ती चिड्डन म्हणाली, “जा ते घाणेरड तोड आधी धुवून ये. पुन्हा जर असा गाढवपणा केलास तर अम बडवून काढीन की, जन्मभर याद राहील.”

पगाराच्या दिवशी ती वही घेऊन माझा बाप ऑलसनच्या दुकानात जात असे, आणि सगळा हिशेब चुकता करीत असे. हिशेब चुकता केला की बक्षिस म्हणून ऑलसन आम्हा मुलासाठी एक पेपरमिटाचा पुडा आणि माझ्या बापासाठी पाच सेट किंमतीचा एक चिरूट देत असे. माझा बाप हा चिरूट फक्त दर रविवारी एक किंवा दोन इंचच ओढीत असे. पुढच्या पगाराचा दिवस येईपर्यंत हा फुकट मिळालेला चिरूट तो ओढायचा. पुढचा पगाराचा दिवस आला की पुन्हा हिशेब चुकता व्हायचा आणि पुन्हा नवा चिरूट त्याला फुकट मिळायचा. माझा बाप स्वतःचे पैसे खर्च करून कधीच धूम्रपान करीत नसे. हा आयता

मिळालेला चिरूट सुद्धा फुकट जाऊ नये एवढ्याचसाठी तो ओढीत असे.

ऑलसनच्या दुकानागेजारची गल्ली ओलाडली की, फ्रँझ नेलसन याच मटणाच दुकान लागायच. विटाच्या एकमजली घरातच हे दुकान होत. फ्रँझच्या दुकानासमोर उभ राहून आम्ही मुल तो खाटीकखान्यात कधी जाणार आहे हे विचारून घेत अस. त्याच्याबरोबर खाटीकखान्यात जाऊन जनावर मारताना पाहायला आम्हाला फार गमत वाटायची. हातात भली मोठी सुरी घेऊन डुकराच्या मानेवर तो घाव घालायचा. प्रथम प्रथम डुकराच्या मानेतून रक्त वाहताना पाहिल की आम्हाला कससच व्हायच. पण नंतर नंतर आम्हाला सवय झाली. पाणी आणणे वगैरे गोष्टीत आम्ही त्याला मदत करायच. कधी कधी तो आम्हाला थोडस मटण किंवा कलेजी घरी न्यायला द्यायचा. मटण विकत घेऊन झाल्यावर एखाद्या गिऱ्हाडकाने वर एखाद्या कलेजीच्या तुकड्याची मागणी केली तर फ्रँझ एखाद्या कलेजीचा तुकडा हसतमुखान देऊन टाकायचा. त्याचे तो पैसे घेत नसे. फ्रँझ हाताचा सदळ होता.

फ्रँझ नेलसनच दुकान ज्या इमारतीत होत तिथच ज्युलियस शुल्झच चिरूट सिगारेटच दुकान होत. त्याच्या दुकानात आणि आसपास आम्ही रेगाळत बसलेले असायचे. त्याच्या दुकानाच्या दर्शनी खोलीत त्याची गो केस होती. वेगवेगळ्या जातीचे चिरूट, पार्स आणि तंबाखू या शो केसमध्ये ठेवलेले असत. दुकानाचा मालक शुल्झ फारसा दुकानात नसायचाच सारा वेळ आपल्या दुकानाची जाहिगत करण्यासाठी तो बाहेरच भटक्यायचा. त्याची उंची मध्यम होती. मिशा चागल्या भरघोस होत्या. तपकिरी रंगाचा सूट तो घालीत असे. त्याच्या कोंटाच्या खिशात तो आपल घड्याळ ठेवायचा. या घड्याळाची सोन्याची साखळी मोठ्या रुबावात बाहेर रुळत असायची. तो दुकानात यायचा. हिशोबाच्या वहावर नजर टाकायचा आणि बॅंगेत नमुन्याचा माल भरून घेऊन आपल्या कामासाठी बाहेर पडायचा. तो दुकानातून बाहेर पडताना आम्ही पाचसहा पोर तिथ रेगाळत असायची. परंतु तो आमच्याकडे पहात देखील नसे. त्यान कधी आमची नाव विचारली नाहीत की रिकामटेकडेपणान त्याच्या दुकानात आम्ही रेगाळतो म्हणून आम्हाला दम भरला नाही. त्याच दुकान हे आमच्या लेगीत क्लबची खोलीच होती. त्याला हे माहीत होत, पण त्यान कधीच हकत घेतली नाही. स्वाभाविकच, आम्हा मुलाना तो आवडायचा.

दर्शनी ग्वोलीला लागून असलेल्या त्याच्या दुकानाच्या मागच्या बाजूच्या खोलीत तर आम्हा पोराचा अड्डाच पडलेला असायचा. निग ब्रोनेनवर्गर या ग्वोलीत बसून काम करायचा. त्याचे कुटुंबीय जर्मन भाषा बोलायचे. पण हा मात्र ती भाषा कधी शिकलाच नाही. तो म्हणायचा, “माझा रंग काळा असल्यामुळे हे सगळे लोक मला निग म्हणतात.” ससाण्याच्या चोचीसारख त्याच नाक होत. तो काटकुळा होता त्याचा चेहरा फिकट दिसायचा. त्याच्याकडे केव्हाहि पाहिल तरी तो कसला तरी विचार करीत असलेला आढळायचा. तो वर्तमानपत्र वाचीत असे. सिगारेट वळताना आम्हा मुलांना वर्तमानपत्रात येणारी माहिती तो सांगायचा आणि कुणाच कुठ चुकत आहे, शहराच्या कागभाराच धोण कस असायला हव आणि कस नको यावर मल्लीनाथी करायचा कुठलीहि गोष्ट आवेशान तो सांगू लागला की, ‘मी तुम्हाला नक्की सागतो’ अस तो ठासून म्हणायचा. ही त्याची बोलण्याची विशिष्ट लकव आमच्या चांगलीच परिचयाची झाली होती. कुठल्याहि विषयावर तो बोलला तरी त्याची मत ठाशीव असायची. त्याच्या मतप्रदर्शनातला हा ठाशीवपणा आम्हाला आवडायचा. निगला एकसारखी खोकल्याची उबळ यायची. शेवटी या खोकल्याच पर्यवसान क्षयरोगात झाल आणि त्यातच निग मेल. त्याच्या प्रेतयात्रेला जाऊन आलेला एक मुलगा म्हणाला, “शवपेटिकेत त्याच प्रेत मी पाहिल. मला अस वाटल की, त्याला नुकतीच झोप लागलेली आहे—इतका तो नेहमीसारखा दिसत होता. त्याच्याकडे पाहून मला रडू आवरेना.”

कामाची वेळ आणि खेळण्याची वेळ याच्या मधल्या काळात सगळी पोर त्या सिगारेटच्या दुकानात पडलेली असायची. दुकान जेव्हा बंद असायच तेव्हा दुकानाच्या समोर आम्ही उभे राहून गप्पा मारत अस किंवा गाणी गात अस मजबूत हाडापेराचा जॉन् हट ग्रेन बॉयर येथल्या झाडूच्या कारखान्यात काम करायचा जॉन केरीगन हा गुन्या गालाचा, तेजस्वी डोळ्याचा आयरिश मुलगा आपल्या बापाला पाण्याचे पादप बसवण्याच्या कामात मदत करायचा. आणखी एक विलीस कॉर्कान्स नावाचा मुलगा होता. ही आमची चौकडी मोठमोठ्यांना गाणी गायची. आम्हाला गाण झकास जमत, आणि आल फील्डच कलापथक गावात येईल तेव्हा त्याला आपला कार्यक्रम ऐकवला पाहिजे असं आम्ही म्हणायचे. विलीस कधी कधी आपल बॅजो वाद्य घेऊन यायचा. मग खूपच मजा यायची.

एके दिवशी सकाळीं नऊ वाजता मी शुद्धच्या दुकानात गेलो. तो तिथे बरीच गडबड दिसली. आधल्याच रात्री कुणीतरी चोराने दुकानाची मागल्या बाजूची खिडकी उघडून पैशाची पेटी लपास केली होती. त्या पेटीत फार तर आठदहा डॉलर असतील. रात्रभर जोगचा पाऊस कोसळत होता रस्त्यावर या जोगाच्या पावसामुळे फारशी माणसं नव्हती, आणि जी काही थोडी होती ती पावसाचा माग चुकवून आपल्या घरी जाण्याच्या धाईत होती. दुकानाकडे पाहायला रस्त्यावरच्या कुणाच माणसाला वेळ नव्हता त्या चोरट्याने या परिस्थितीचा नेमका फायदा घेतला असला पाहिजे. आम्ही वन्याच रहस्यकथा वाचल्या होत्या. चोरीच्या जागेचे नीट निरीक्षण करून चोरीचे धागेदोरे उलगडायचे अस मी ठरविले. प्रथम चोराची एखादी वस्तु चुकून तिथे राहिली गेली आहे किवा काय हे मी पाहू लागलो पण तशी एकहि वस्तु सापडली नाही. खिडकीतून उतरून तो चोर पैशाच्या पेटीकडे चालत आला होता. चिखलान वरवटलेल्या त्याच्या बुटांचे ठसे फरशीवर उमटले होते. प्रथम प्रथम हे ठसे चांगले दाट दिसत होते. परंतु पैशाच्या पेटीजवळ मात्र ते नाममात्र होते. याच्यापेक्षा अधिक काहीच मला आढळलं नाही की रहस्य उलगडणारा एकहि धागा मला सापडला नाही.

इतक्यात शांत डोळ्याचा, बुटकेलासा, मरघोस काळ्या मिशाचा एक मनुष्य दुकानात आला. त्याने निळा कोंट घातला होता, आणि त्याच्या कोंटावर एक तारा दिसत होता. आम्ही त्याला ओळखिले त्या माणसाचे नाव होत मार्शल हिनमन तो पोलीसप्रमुख होता. त्याच्याबरोबर उत्कृष्ट गणवेश घातलेला एक पोलीस होता. मार्शल हिनमनचे नाव आम्ही अनेकदा ऐकलं होत परंतु एखाद्या गुन्हाचा तलास लावण्यासाठी प्रत्यक्ष काम करताना त्याला पाहण्याची आम्हाला कधीच संधि मिळाली नव्हती. मार्शल हिनमनच्या सर्व हालचालीकडे आम्ही कुतूहलान पाहू लागलो. मार्शल हिनमनला दुकानात आमच्याप्रमाणेच कसलेहि धागेदोरे सापडले नाहीत. मग आपल्याबरोबरच्या पोलिसाना घेऊन तो दुकानाच्या पिछाडीच्या रस्त्यावर गला. तिथे चिखलात त्या चोराच्या बुटांचे ठसे उमटलेले होते. हे ठसे मार्शल हिनमनने वारकाईने न्याहाळले त्याचा चेहरा विचारात गर्क झाल्यासारखा दिसला. मी माझ्या मनाशीच म्हणालो, “ह, आता आपल्याला डिटेक्टिव्हच खर कोशळ्य पाहायला सापडणार.” मग मार्शल हिनमनने कार्डबोर्ड मागितला. दुकानात कार्डबोर्ड नव्हता. मात्र बूट ठेवायची एक कार्डबोर्डची पेटी मिळाली. ती फाडून त्याने तिचे तुकडे केले, आणि चिखलात उमटलेल्या

बुटाच्या टशाच माप घेऊन त्या आकागचे ते त्याने कापले. अत्यंत सयपणे, धीरगंभीरपणे, त्याने त्या चोराच्या डाव्या आणि उजव्या दोन्ही बुटाच्या मापाचे कार्डबोर्डचे तुकडे तयार केले. हे सगळ झाल्यानंतर तो पुन्हा दुकानात आला. आपल्याला कोणते धांगदोरे सापडले याविषयी तो काहीच बोलला नाही. मला मोठा प्रश्न पडला की बुटाची माप घेऊन तो करणार होता तरी काय ? मेन स्ट्रीटवर शेकडो माणस येत जात होती त्या प्रत्येकाचे बूट पाहून हातातल्या मापशी तो ते ताडून पाहणार होता की काय ? पण हे तर केवळ अशक्य होत आणि दुसरे अस की, त्याच मापाचे बूट अनेक लोकांच्या पायात असण्याचीहि शक्यता होती ! कमहि असल तरी मार्शल हिनमन चोराला पकडून देईल अशी आम्हाला ग्वात्री वाटत होती. जाताना तो म्हणाला, “फारस महत्वाच काही आम्हाला सापडलेल नाही, पण तरीहि आम्ही प्रयत्न करून बघ ” त्यानंतर अनेक वष गेली, पण शुद्धच्या दुकानात चोरी करणारा चोर कधीच सापडला नाही ! !

शुद्धच्या दुकानाच्या बाजल्या एक चामराच दुकान होत. या दुकानातहि आमचा तळ असायचा. आपली हत्यारे घेऊन जॉन स्विडनवर्ग द्या जेडे तयार करण्याच काम करायचा. बुटाने सोल तयार करण्यासाठी तो प्रथम चामड कापून घ्यायचा. मग या चामड्याला हवी तिथे भोक पाडून ठेवायचा. त्यानंतर तो योडेमे खिले तोडात मरून घ्यायचा आणि एकेक खिळा तोडातून बाहेर काढून आधी पाडलेल्या भोकात हातातल्या हातोडीन टोकून बसवायचा फाटका बूट घिवून घ्यायला एखाद गिन्हार्डक आल, तर चागला जाड दोग घेऊन जॉन ते शिवून द्यायचा. कधी कधी तो चामड्याचा नवा तुकडा घेऊन फाटलेल्या जागी टिगळ मारयचा. जॉन आपल काम मनःपूर्वक करायचा सकाळी आठ वाजत्यापरून सव्याकाळी सहा वाजेपर्यंत तो सागत्या काम करीत असे. कोळशाची शेगडी असलेली त्याची छोटी खोली ऊबदार असायची. त्यामुळे हिवाळ्यात आम्ही त्याच्या दुकानात अनेक वेळा सापडायचे.

तो चागलाच उचापुग होता. त्याचे खांदे वाकलेले होते. त्याचा चेहरा शांत आणि सौजन्यपूर्ण दिसत असे तो आवेशाने बोलू लागला की त्याचे डोळे झळाळून उठत आणि ओठ थरथर काप् लागत. जॉनच्या बोलण्यात टराविकच विषय असत. कधीहि या, त्या विषयावरच त्याच प्रवचन सुरू असायच. तोडात खिले भरलेले असत तेव्हाच फक्त तो बोलत नसे जॉन हा कट्टर धार्मिक होता. धार्मिकतेच त्याच हे वेड त्याच्या बोलण्यावागण्यात टळकपणे दिसत असे. थरथरण्या

ओठानी तो आम्हाला मागायचा, “प्रभु येशू माझ्या हृदयात सदैव असतो. मी जेथे जातां तेथे तो माझा सांगाती होतो. मी रात्रदिवस मनोभावे त्याची आळवणी करतो. येशू आपल्या हृदयात वास करून राहतो हा राक्षात्कार जर तुम्हाला झाला तर, बाळानो, तुमचे पाऊल कधीहि वाकड पडणार नाही. मला त्याने उद्धरले आहे. तुम्हालाहि तो उद्धरील. या साऱ्या विश्वाचा तो प्रकाश आहे. मी त्याच्यावर विश्वासून राहतो तो माझा एकमेव आधार आहे अशी माझी मनोमन श्रद्धा आहे. त्यामुळे मला कशाचहि भय वाटत नाही. सकटाचा आधार पाहता पाहता वितळून जातो. मुलांनो, तुम्ही त्याची आळवणी करायला शिक. त्याच्या पवित्र चरणापुढे गुठवे ठेवून तुम्ही त्याची प्रार्थना करा, त्याच्या जवळ क्षमेची याचना करा मला तुझ्या कुर्मीत वे अस त्याला विनवून सागा. ’ जॉनची या विषयावर घोषण्याची एक खास शैली होती. तो जे काही बोलत असे ते अंतर्गत जिव्हाळ्याने बोलत असे बोलता बोलता भावनेच्या भरात आपल्या की त्याचे ठोळे तळपू लागत, आपेगामुळे त्याचे ओठ थरथरू लागत. तो म्हणे “या जगात फार काळ काही आपल्याला गहायच नाही ! प्रभु येशू माझी परत्री वाट पाहत आहे. त्याची माझी भेट झाली की माझ्या जीवनाचे सार्थक झाले. ” ज्ञान निर्व्यभिक्ती नेता चर्चला तो नियमितपणे जात असे खोकत्याच्या उजळीमुळे तो हैरण व्हायचा. निगप्रमाणे तोहि शेंवटी क्षयाचेच मेला निगला जॉनप्रमाणेच मरणाचे मुळीच भय वाटत नव्हत. परंतु मरणानंतर शाश्वत मुखाच्या लोकात आपला प्रवेश होणार आहे असा अदम्य विश्वास जॉनला वाटत असे. ते सुखसमाधान इतलेकी मानव प्राण्यात कधीहि लाभण शक्य नाही ते प्रभुपर्दा मिळणार आहे अशी त्याची खात्री होती.

बारा दो स्तांचें टोळकें

एका रविवारी दुपारी ऑल्मनच्या दुकानासमोर आम्ही पोर जमले होते। आमच वय तेव्हा सोळासतराच्या आसपास होत आमचा सगळ्यांचा एक ग्रुप फोटो काढून घ्यायचा अस आमच्या टोळक्यात टग्वल होत आमच टोळक बारा मुलांच होत. आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, “आपली बाराची टोळी कशी दिसते ते आपण एकदा जमाला दाखव ” तेव्हापासून ‘बाराची टोळी’ अस आमच्या टोळक्याच आम्ही नामकर्णात करून टाकल बाराची टोळी या नावातच अशी काही जादू होती की आम्हाला वाटायच, कसलेल्या गुढाची, दगोडेखोराचीच ही टोळी आहे. पण आमच्या या टोळक्यात कधी दुसऱ्या टोळीशी किंवा आपापसातहि मारामारी केली नाही आमच्या टोळक्यापैकी सातजण स्वीडिश कुटुंबातले होते. चावेंजण नेटिव्ह अमेरिकन होते. आणि एकजण फ्रेंच होता.

खर म्हणजे एड रोझेनबर्ग या मुलाचा अतर्भाव आमच्या टोळक्यात करायला हवा होता. आमच्या बाराव्या टोळीनेच त्याला एक टोपण नाव बहाल केल होत तो हाडकुळा आणि बुटकेलासा होता. पण वृत्तीत तो सदा प्रसन्न असायचा. त्याची विनोदबुद्धि मोठी तस्तरीत होती आम्ही त्याला ‘मफा डी ग्रिट एंड अम्पा डी ग्रिट’ अस टोपणनाव बहाल केल होत याच टोपणनावान आम्ही त्याला हाक मारीत अस एड रोझेनबर्ग ह त्याच नाव आम्ही कधी उच्चारत्याच आम्हाला आठवत नाही. काही दिवसांनी मोलीन येथे एका कारखान्यात त्याला नोकरी लागली. तो गेला तेव्हा आम्हाला चुकत्याचुकत्यासारख वाटू लागल. त्या कारखान्यातले लोक त्याला त्याच्या खऱ्या नावाने हाक मारीत असत !

चार्ल्स उर्फ फ्रेंची ज्यूनो हा माझा जीवश्रकटश्च मित्र होता. त्याचा बाप हाडा-पेरान मजबूत होता, त्याने दाढी वाढविली होती. चित्रातल्या ट्रिस्टर ह्योसारखा तो दिसायचा. फ्रेंचीचा चेहरा आणि डोक्याचा आकार नेपोलियनसारखा होता. केसाची बट तो कपाळावर आणायचा. कोटाच्या खिशात उजवा हात घालायचा आणि आम्हाला विचारायचा, “मी नेपोलियन नाही तर मी कोण आहे ?”

ऑरोस येथल्या एका स्टोव्हच्या कारखान्यात त्याला नोकरी मिळाली होती. काहीं दिवसांनी तो कारखाना बंद पडला. आणि फ्रेंची गेल्सबर्ग येथे पुन्हा आपल्या बापाच्या घरी आला. गेल्सबर्ग येथे त्याने अनेक घाबरीकसारीक नोकऱ्या केल्या. पण त्या एकाही नोकरीत त्याचे मन नव्हत. काहीं दिवसांनी बंद पडलेला तो स्टोव्हचा कारखाना पुन्हा सुरू झाला. फ्रेंचीला तिथेच पुन्हा काम मिळाले. गाण्याची आणि वाचनाची मला फार आवड होती फ्रेंचीला हे दोन्ही छंद नव्हते. परंतु गाण्या मारायला फ्रेंची हा मोठा छान मुलगा होता आणि त्यामुळे त्याच्या सहवासातला वेळ मोठा मजेत जायचा. मेन स्ट्रीटवरून भटकत भटकत आम्ही जात अस. वांटत अर्धा डझन 'क्रीम पफ्स' घेऊन खात खात आम्ही भटकत अस.

उन्हाळ्यातल्या त्या गविवागची दुपार आमचे 'बाराचे टोळक' कधीच विसरणार नाही. गुट्ट्याच्या दुकानासमोर आम्ही जमले होते. कडाक्याचे उन्हा पडला होता. एखाद्या मज्जात पडल्यासारखे आम्हाला वाटू लागले. आता कुठली पोहायला गेल पाहिजे असा आमच्यापैकी एकाने बूट काढला. जवळचे तीस यार्ड लांब आणि वीस यार्ड रुंद एवढे एक तळ होता. तळ्यात आमच्या खाद्यापयेत येईल एवढेच पाणी होते. तळाशी चिग्वल, विटाचे तुकडे, काचा असा सर्व तऱ्हेचा कचरा पडलेला असायचा. खर म्हणजे हे तळ आम्हाला फारस आवडत नसे. पण उन्हा तर फारच तापला होता, आणि दुग्धरच्या स्वच्छ तळ्यात पोहायला जाण्याइतका दम आमच्यान निघण शक्य नव्हत आणि म्हणून याच तळ्यात डुवायचे आमच्या टोळक्यात ठरवले होते. सोळासतरा वर्षांची आम्ही पोर नागडी उग्रडी या तळ्यात डुबू लागले, जलथोप करू लागले, की आज्ञाजुल राहणाऱ्या सभ्य लोकांची मार्था मडकायची. हुशार करीत आम्ही तळ्याजवळ जाऊन पोचले. काठाजवळच्या गवतावर अगातले कपडे काढून बेफिकरीने भिरकावले, आणि आम्ही धडाधड पाण्यात उड्या ठोकल्या. एड रोझेनबर्ग तेवढा पाण्यात उतरायचा होता. आम्ही मोठ्या मजेत पाण्यात डुबत होतो. इतक्यात आमच्यापैकी एकजण भेदरल्या स्वरान ओरडला, "अरे पाहा, तो बघ समोरून विली येतो आहे!" पाण्यावर डोकी काढून भेदरल्या नजरेन आम्ही तळ्यासमोरच्या रस्त्याकडे पाहिले. पाहतां तर काय, पोलिसाची मोटार आमच्या रोखान येत होती. फ्रॅंक पीटरसन, इतर पोलिस आणि त्याचा मुख्य विली याना पाहताच आमची घाबरगुडी उडाली. इतक्यात विली मोटारीतून खाली उतरला.

उजवा हात उचावून तो मोठ्यान ओरडला, “आहात तसे राहा, खबरदार ह्याल तर, तुम्हाला अटक करण्यात आली आहे.” विली तसाच चाळत थोडा पुढे आला आणि पुन्हा मोठ्यान ओरडून म्हणाला, “या तळावात पोहण्याची कायद्यान बंदी आहे हे तुम्हाला माहीत नाही काय ? तुम्ही कायदा मोडलेला आहे निमटपणे मोटारीत बसा आणि चल्या पोलीस चौकीवर ” तळावाच्या काठाशी राकलले आमचे कपडे आम्ही कसेबसे उचलून घेतले. मोटारीतच आम्ही ते रुपंड आमच्या अंगावर चढवले. सगळी मुल मोटारीत होती. एंड गेजेनस नवदा नव्हता. पोलीस दिसताच त्याने गेल्वरस्त्याने धूम टोकली होती.

पोलिसाच्या मोटारीच्या छपर नव्हत आणि बसण्यासाठी मोटारीत लावलेले काकडी होती. एकमेकांच्या तांडाकडे पाहत आम्ही मोटारीत बसले होते. आम्ही मनातून फारच घाबरले होते. आता रस्त्यावर पोलिसानी अटक केलेल्या या अवस्थेत अनेक ओळखीचे लोक आम्हाला पाहणार. याचाच अर्थ आमची अत्र चुळीला मिळणार ! पोलीस दथून आम्हाला चौकीवर घेऊन जाणार आणि तोठडीत ठेवणार. मग ते आमच्यावर खटला मरणार. कोर्टात आमचा गुन्हा शाबीत झाल्यावर न्यायाधीश आम्हाला काय शिक्षा देईल देव जाणे ! कायदा मटोर असतो तो कोणाचीच गय करीत नाही. मोटारीत माझ्यासमोर माझा वाकटा भाऊ मार्ट बसला होता. सॅडवर्ग कुटुंबात पोलिसानी अटक केलेले असे आम्ही पहिलेच होते. माझ्याबरोबरची इतर मुलटि प्रतिष्ठित कुटुंबातली होती. आणि हाय रे देवा ! पोलिसाच्या मोटारीतून आज आमची अशी ही बरात निघाली होती. मेन स्ट्रीटवरून आमची मोटार गेली. नशीब आमच की रस्त्यावर कुणी ओळखीच माणूस भेटल नाही चौकीवर नेऊन पोलिसानी आम्हाला लॉकअपमध्ये ठेवले. आम्हाला विभागून दोन कोठड्यात ठेवण्यात आले. दोन्ही कोठड्यात आधल्या गर्वा पोलिसानी धरून आणलेले दारुडे होते. नुकते कुठ ते शुद्धीवर येऊ लागले होते. कोठडीत बसण्यासाठी खुर्च्या नव्हत्या. एरु उभे तरी राहायच किंवा बसायचच असले तर जमिनीवर फतकले मारून बसायच. दुपारी तीन वाजता त्यांनी आम्हाला लॉकअपमध्ये आणून ठेवले. सात वाजता त्यांनी आम्हाला सोडून दिले आणि सांगितले की, “आता घरी जा आणि उद्या सकाळी दहा वाजता कोर्टात हॉलकॉव ह्या न्यायाधीशासमोर हजर राहा ” घरी परतताना वाटेवर भेटलेल्या आवाजात उद्या कोर्टात हॉलकॉव हा न्यायाधीश आम्हाला कसली शिक्षा देईल याची आम्ही चर्चा करीत होते.

आमच्यापकी काहीजणाना अस वाटत होत की न्यायाधीश काही आम्हाला तुरुंगात पाठवणार नाही. फार तर दोन डॉलर दड आणि नुकसानभरपाई म्हणून आगम्वी काही पैसे एवढीच आम्हाला शिक्षा होईल. आम्ही वर्तमानपत्रात वाचल तेत की टॉम बेक्रम या माणसाला दारू पिऊन रस्त्यावर गांवळ माजविल्याबद्दल जस्टिस हॉलकॉबने एवढीच शिक्षा दिली होती. बेक्रमला दडाखेरीज नुकसानभरपाई म्हणून पाच डॉलर्स अधिक भरावे लागले होते. मी फारतर दड कसाबसा भरू शकला असतो पण नुकसानभरपाईचे पाच डॉलर्स कुठून आणायचे हा प्रश्न होता. 'नुकसानभरपाईचे पाच डॉलर्स जर तुम्ही आम्हाला दिले नाहीत तर ऑगस्ट महिन्याचे मुलगे तुम्हात जातील' अस जर आम्ही आमच्या बापाला सांगितल असत तर तो काय म्हणाला असता याचा आम्हाला अंदाज करता येईना

दुसरे दिवशी सकाळी जस्टिस हॉलकॉब याच्यापुढे आम्हाला कोर्टात उभ करण्यात आल आम्ही आमचा गुन्हा कबूल केला. जस्टिस हॉलकॉबने आमच्या एवढ्या नातेवाइकाप्रमाणे समजावणीच्या स्वगत आम्हाला सांगितल की त्या तळ्यात पोहणे हा कायद्याच्या दृष्टीने गुन्हा होता आणि कायदा मोडण हे सम्यतेचे तत्त्व नव्हते आम्ही पुन्हा त्या तळ्यात पोहण्याला जाणार नाही अस वचन त्याने आमच्याकडून घेतल आणि आम्हाला कसलीही शिक्षा न करता सोडून दिल.

या मुक्ततेमुळे आमच्या छातीवरच प्रचंड ओझ उतरल होत. वाटेवर झाल्या गोष्टीची आम्ही चर्चा केली. पोलिसानी आम्हाला पकडून लॉकअपमध्ये ठेवायला नको होत याविषयी आमच सर्वांच एकमत झाल. त्या तळ्यात पोहण्याला कायद्याने बंदी केलेली आहे हे आम्हाला खरोखरीच ठाऊक नव्हत. कायद्यान तिथे पोहण्याला बंदी करायचीच होती, तर तशी पाटी त्या तळ्याच्या काठी लावण नवर म्हणजे पोलिसांच कर्तव्य होत. कायद्यान बंदी येण्यापूर्वी कित्येक वर्षे आम्ही त्या तळ्यात पोहत होतो. पोलिसानी आम्हाला न पकडता, दथ पोहण्याला कायद्यान मनाई केलेली आहे अस नुसत जरी आम्हाला सांगितल असत तरी आम्ही तिथे पुन्हा पोहण्याला येणार नाही अस वचन दिल असत. या पोलिसाना झाला तर काय? हे असे चमत्कारिक का वागतात? असा आम्हाला सगळ्यांनाच प्रश्न पडला

आम्ही घरी आला. माझे आईबाप झाल्या गोष्टीबद्दल आमचा खरपूस समाचार घेतील अस आम्हाला वाटल होत. पण तस काहीच झाल नाही. अत्यंत समजसंपणे त्यांनी या गोष्टीकडे पाहिल. आम्हाला पकडण्यात पोलिसानी मूर्खपणा

केला होता अस त्याचहि मत झाल. फ्रँक पीटरसन हा पोलीस आमच्याच घरात दुसऱ्या मजल्यावरच्या काही खोल्या भाड्यान घेऊन राहत होता. माझी खात्री आहे की पोलीसप्रमुख विली हा जर पीटरसनबरोबर नसता, तर पीटरसनने आम्हा मुलांना मुळीच अटक केली नसती. पुन्हा तिथे न पोहण्याबद्दल आम्हाला समज देऊन त्यांना सोडून दिले असत. पोलिसानी एखाद्या प्रौढ माणसाला आम्ही तुला अटक केली आहे अस जर सांगितले तर तो किचित् बाबरीतो, परंतु तुमचे वय जर सोळा वर्षांचे असेल आणि पूर्वी तुम्हाला कसलीहि शिक्षा झालेली नसेल तर 'तुम्हाला अटक केलेली आहे' या पोलिसाच्या वाक्यासरशी भयान तुमची बोगडी बळत्याग्वेरीज गटणार नाही. आमचेहि तसेच झाले.

तळ्यात पोहण्यात आमच्या हातून कसलाहि दोष पडला होता अस मला अजूनहि वाटत नव्हत. माझी खात्री आहे की या बाबतीत माझ आणि मफा-डी-ग्रिट-एडि-अम्पाचे एकमत होईल! पोलिसाची गाडी दिसताच कपडे साबरीत तो धूम पळाला होता. त्याचे बूट, मोजे आणि हॅट तिथेच तळ्याच्या काठी पडलेली होती. आपण पळत्यावर पोलीस आपला पाठलाग करून आपल्याला पकडतील अस त्याला वाटले होते. परंतु पोलिसाच्या लेग्स हा गुन्हा फारसा महत्वाचा नसत्यामुळे त्यांनी मफा-डी-ग्रिटच्या पळून जाण्याकडे दुर्लक्ष केले होते. पोलिसाची मोटार दृष्टीआड गेली तेव्हा मफा-डी-ग्रिट लपत छपत पुन्हा तळ्याच्या काठी आला आणि आपल्या राहिलेल्या वस्तु गोळा करून घरी गला. एका बाबतीत आम्ही सर्वांनी त्याला प्रशस्तिपत्र दिले: यावेळी मफा-डी-ग्रिटने आमच्यापेक्षा अधिक प्रसगावधान आणि अधिक चपळपणा दाखवला होता

आमच्यापेक्षा चारपाच वर्षांनी वडील असलेली मुल महिन्यातून एकदा एक हॉल भाड्याने घेऊन तिथे नृत्य करीत असत. साथीला ते दोन फिडलवादकांसह पैसे देऊन आणीत. आपल्या या नृत्याच्या क्लबाला त्यांनी 'द गोल्डन रॉड क्लब' असं नाव दिले होते. आमच्या 'बाराच्या टोळक्याने' असाच एक नृत्याचा क्लब स्थापन करायचे ठरवले. गोल्डन रॉड क्लबची आम्ही अगदी सहज बरोबरी करू शकू अस आम्हाला वाटत होते. आम्ही सुद्धा एक हॉल भाड्याने घेतला. तसेच दोन फिडलवादकांशीहि साथीचा करार केला. ज्या रात्री आम्ही नृत्य करू त्या रात्रीचा आम्हाला साधारण पंचवीस सेट्सपर्यंत खर्च येत असे. आमच्या क्लबचे नाव आम्ही 'मॉर्न क्लब' असं ठेवले. फिडलवादक नृत्यसंगीत वाजवीत आणि त्या संगीतावर आम्ही वॉल्स, टू स्टेप्स, पोल्का आणि सॉटीश इत्यादि विविध प्रकारांचे

नृत्य करीत अम् हॅन्सन सिस्टर्स, ॲली हार्श बार्गर, गर्टी जेन्ट या आणि इतर देखण्या मुली आमच्याबरोबर नृत्य करायला येत. रात्रीचं अकरा वाजले की फिडलवादक 'होम स्वीट होम' ह आतं गीत वाजवू लागत.

फॅटी बेकमन, स्किनी सीली आणि मी—आम्हाला बेसबॉल खेळण्याच अगदी वेड लागलेल होत -- वसत ऋतूत आम्ही खेळायला सुरुवात करीत अस, आणि हवाळा येऊन बर्फ पडायला लागेपर्यंत आमच्या खेळण्याचा मोसम संपत नसे. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आम्ही खेळत अस. संध्याकाळी सगळीं मुल घरी परतली तरी आमचा खेळ चालत असे. सगळ्यात शेवटी आम्ही मैदानावरून परतत अस. फॅटी बेकमनचे गाल थोडे फुगीर असले तरी तो काही लढ्या नव्हता. स्किनी सीली बारीक आणि काटक होता तो कृश मुळीच नव्हता. मला ते गमतीन 'कली' म्हणून हाक मारायचे. मला वाटत, चार्ली या माझ्या नावात त्यानी त्याच्या दृष्टीन केलेली ही सुधारणा होती. फॅटी बेकमनची आई विधवा होती. सप्टेंबर महिन्यात एका गाडीत कोवीचे गड्डे भरून फॅटी ते विरुण्यासाठी घरोघर जात असे. एका गड्ड्याला पाच सेट याप्रमाणे तो ते विक्री जेवण्याच्या पूर्वी एक तास अगोदर तो मैदानावर येई तेव्हा त्याचा खिसा नाण्यांनी भरलेला असायचा. स्किनी सीली हा थिएटरात काम करणाऱ्या हर्मी जॉन्सन आणि कली रोझ या सुताराना मदत करायचा. या सुतारानी त्याला या धंद्याच चांगल शिक्षण दिल. त्यामुळेच नंतर स्किनीला शिकागोच्या थिएटरमध्ये चांगली नोकरी मिळू शकली

कालांतराने वेगवेगळ्या स्वभावाच्या, भिन्नभिन्न आवडीनिवडी असलेल्या मुलाशी माझ्या ओळखी झाल्या. विलीस कॉकिन्स हा अशा मुलांपैकी एक. त्याचा बाप ट्रॅम ड्रायव्हर होता. दयाळू स्वभावाचा, सदा हसतमुख असलेला असा तो माणूस होता. विलीसची आई अतिशय देखणी होती. माझी आणि विलीसची ओळख झाल्यानंतर एका वर्षातच ती क्षयान वारली. विलीस हा तिचा एकुलता मुलगा. विलीसच्या घराण्यात गाण्याची परंपरा होती. विलीसला वॅजो वाजविता येत असे. वॅजोच्या तारा त्यान मला दाखविल्या. वॅजो वाजवीत गाण कस म्हणायच हेही त्यान मला सांगितल

मला वाद्याची आवड होती. प्रथम प्रथम कळकाची मुरली, वॅजो ही वाद्य मी घरीच तयार करीत असे. ही वाद्य मी वाजविण्याचा प्रयत्न करी, पण अर्थातच त्यावर फारस काही वाजविता येण शक्य होत नसे. सिगारेटच्या एका रिकाभ्या

ग्वोक्याचा मी घरीच बॅजो तयार केला होता मीच त्याला ताग लावल्या आणि लुट्या बसविल्या. पण बॅजो नामक या ग्वोक्यातून नावाला देखील चागला सग निघेना हळू हळू स्वस्त किमतीची वायू बाजारात मिळू लागली. गबिनरकडे दोन डॉलर किमतीचा बॅजो मिळू लागला हा बॅजो मोठा झरास होता. विलीसकडे मी त्याच्यावर तारा छेडायला शिकला. फेरीस स्ट्रीटवर मिसेस श्रार्ट्स राहायची तिला पन्चवीस मॅटम शिकवणीची फी देऊन मी तिच्याकडे बॅजोचे पहिले तीन धडे शिकला. म्हर म्हणजे तिची शिकवणी चालू ठेवण्याची माझी इच्छा होती. परंतु मदीच्या सार्वत्रिक लॉटेंट शिकवणी ठेवण मला परवडण्यासारखे नव्हतं

विलीसचा आवाज मधुर होता. तो आपल्या गाण्यात विलक्षण गोडवा मरीत असे त्याचा चेहरा धोड्यासारखा दिसायचा तो लावनाक्या होता. विनोदबुद्धीच जन्मजात देण त्याला लाभलेल होत. त्याच्या या गुणामुळे तो कुठार्ह गेल तर त्याच हार्दिक स्वागत व्हायचं कुर्णातरी त्याला 'ब्रोह्क' हे दोषण नाव दिल आणि तेच त्याला चिकटल.

जवळजवळ चार मेलान्या अतरावर ब्रूथफार्म ही जागा होती. तिथे एक तळ होत. या तळ्यात आमच्या गळ्याएवढे पाणी होत आजवाजूच्या शेतात ओट, गहू, याची पिक गर्द झुलत असायची. मी आणि ब्रोह्क उन्हाळ्याच्या दिवसात दहावारा वेळा तरी ब्रूथफार्मवरच्या तळ्यात पोशायला जात अस या तळ्यात मनसोक्त डुबून झाल की मी आणि ब्रोह्क गप्पागोष्टी करत घरी परत येत अस घरी परत येण्यासाठी लोम्बार्ड कॉलेजच्या आवारातून एक जवळचा रस्ता होता तिथे एक थडगार पाण्याचा नळ होता या नळाचे पाणी घटाघट पायल्यानंतर त्या उन्हाळ्याच्या दिवसात अगदी ताजतवान वाटायच. ही जवळची वाट नको असली, तर ब्रकस्ट्रीटवरून दुसरी वाट होती. या वाटेवर जॉन ग्रवची सफरचंदाची बाग होती. इथून येताना आम्ही झाडावरची चागली पिकलेली सफरचंद लपस करीत अस अगातला शर्ट काढून त्यात मावतील तेवढी सफरचंद ध्यायची आणि तो शर्ट पट्ट्यासारखा कमरेला घट्ट बांधायचा पोहून झाल्यावर थडे पाणी पिण्यासाठी जवळच्या वाटेन जायच की सफरचंद लपस करण्यासाठी लावल्या वाटेन निघायच याच्यावर आम्ही चर्चा करीत अस

काही काळानंतर कॉकिन्स कुटुंब घर सोडून गेल आणि जॉडिन्स कुटुंब तिथे राहायला आले. जॉडिन्स कुटुंब पंधरा वर्षे शिकागो येथे राहिल होत. जॉडिन्स मूळचे स्वीडिश. परंतु शिकागो येथील पंधरा वर्षांच्या वास्तव्यामुळे स्वीडिश

भाषा ते विसरूनच गेले होते जॉर्डिन्स हा फिरता शिपी होता. मापे घेणे, कापड कापणे आणि कपडा शिवणे हीं सगळीं कामे तो करित असे. ग्यादे आणि मान ताट ठेवून तो चालायचा. चालताना त्याचे ग्यादे मागच्या वाजल्या किचित् झुकून त्याच्या चालण्यात एक आगळीच ऐट होती. चालताना जणू तो म्हणत असे ‘मी स्वतःच माणूस आहे. कुठल्याहि श्रीमतापुढे, अमीरउमरावापुढे लक्षागीन मान वाळविण्याची मला गरज नाही’ ” स्वऱ्याखुऱ्या जहाल कार्तिकायक विचारांचा मी पाहिलेला हा पहिलाच माणूस जिथे कुर्णाहि कुणापुढे वाकत नाही जिथे कुर्णाहि कुणाचा गुलाम नाही अशी एक नवीन समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे असे त्याला मनापासून वाटत असे तो समाजवादी होता. त्याची विचारसरणी अगज्यवादी होती गरिबांचे शासन करणाऱ्याची त्याला दिल्ल्या चीड येई तो एक करावी शिपी होता आपल्या बायको, एक मुलगी, आणि दोन मुलगे यांची तो उत्तम काळजी घेत असे एम्मादुमरा वीअरचा ग्राम पीत राजकारण आणि भविष्यकाळात होणारी क्रांति यावर भाष्य करित बसणे यात त्याचे समाधान साठवलेले होते

त्याचा मुलगा जॉन हा माझ्यापेक्षा दोन-तीन वर्षांनी मोठा होता. शिकागो येथल्या एका डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्ये त्याने दोन वर्षे नोकरी केली होती ‘क्लॉग’ मृत्याचे पहिले तीन घंटे तो शिकला होता मी त्याच्याकडून ते शिकलो, आणि ते कधीच विसरलो नाही. त्याच्या वागण्या-बोलण्यावर शिकागोच्या शहरी जीवनाची गटद छया होती—त्यात जिवंतपणा आणि वेपवाईची छया होती त्याने स्वप्न वाचल होते उन्हाळ्याच्या दिवसात रात्री त्याच्या घरासमोर असलेल्या गवताच्या कुणावर पडून आम्ही अनेक विषयावर बोलत असू मॅकनमर या डिटेक्टिव्हच्या कोशल्याच्या अनेक गोष्टी त्याने मला सांगितल्या या मॅकनमरपुढे ओल्ड कॅप कॉलियर आणि निक कार्टर हे दोन्ही डिटेक्टिव्ह सामान्य ठगतील असं आमचे दोघांचेही मत पडलं.

जॉन, त्याचा भाऊ अल्बर्ट, मार्ट, मी आणि आणखी एक मुलगा—आम्ही सर्वांनी मिळून दोन डोल्फना एक आणि तीन डॉल्फर्ना एक असे दोन घोडे विकत घेतले दोन डॉल्फांचा घोडा अगदी हाडकुळा होता आमच्या ओळखीच्या माणसाकडून आगरी दोन गाड्या काही काळ मागून घेतल्या आणि त्यांना हे घोडे जुपले. जवळ जवळ पन्नास मलाच्या अंतरावर असलेल्या इलिनॉय या नदीवर या गाड्यातून आम्ही गेलो. ही आमची छोटीशी ट्रिपच होती. मनसोक्त पोहायचं, गळ टाकून

मासे पकडायचे—वेळ मोठा मजत गेला. गेलसबर्गला घरी परतताना तीन डॉलर्सना विकत घेतलेला तो घोडा वाटतच मेल्या. आम्ही त्याला सन्मानपूर्वक पुरून टाकल. आम्ही सर्वांनी आपापले खिसे बुडालेले आणि पाच डॉलर्स गोळा केले या पाच डॉलर्सचा आम्ही दुसरा घोडा विकत घेतला आणि गेलसबर्गला येऊन थडकलो. ज्या माणसाकडून आम्ही आधी तीन डॉलर्सचा तो घोडा विकत घेतला होता त्याच माणसाला हा पाच डॉलर्सचा नवा घोडा आम्ही विकून टाकला. हा माणूस पाच डॉलर्स देऊन काही हा घोडा घेईना तेव्हा आम्ही तो तीन डॉलर्सनाच विकला आता उरला दोन डॉलर्सचा हाडकुळा घोडा. ज्याच्याकडून आम्ही तो विकत घेतला होता त्यालाच तो आम्ही पुन्हा विकायला गेलो परंतु त्याने तो घोडा पुन्हा विकत घ्यायच नाकारल पुढे त्या घोड्याच आम्ही काय केल ह आता मला आठवत नाही एवढेच आठवत की, ‘हा पड्या मोठा चागला आहे ह’ अस आम्ही त्या हाडकुळ्या घोड्याच कांतुक करीत अस

जॉनकडे विनोद चुटक्याचा आणि गोष्टीचा चागलाच साठा होता आपल्या बाराप्रमाणेच त्याचे राजकीय विचार क्रांतिगारक होते. एक काळ असा येईल की जेव्हा सगळे कामगार आणि शेतकरी एकजूट करून सभ्यतेत होतील आणि समाजाचे शोषण करणाऱ्या भाडविलदाराकडून राजकीय सत्ता हस्तगत करतील अस त्याला मनापासून वाटत असे. ज्यांना उद्याचीहि वानवा आहे असे गरीब लोक आणि ज्यांच्याकडे पैसा कुजतो आहे असे गव्वर लोक याच्यातल्या सधर्पाविषयी तो तळतळून बोलत असे.

जॉनला मारामारी करताना मी कधीच पाहिल नाही. मला अस वाटत की हातघाईवर आलेल्या एखाद्या क्षुब्ध जमावाचे नेतृत्व करण त्याच्या या स्वभावामुळे त्याला कधीच जमल नसत. आपले क्रांतिकारक विचार वादविवाद करून पटवून देण्याचा तो प्रयत्न करीत असे, परंतु या वादविवादाचे पर्यवसान मारामारीत होणार नाही याची तो काळजी घेई. मानवी जीवनाविषयी त्याला विलक्षण आस्था वाटत असे. तो म्हणे, “मला या श्रीमतांचा द्वेष करणेच शक्य नाही. त्या मूर्खांची मला अतोनात कीव येते. त्यांच्याकडे इतका पैसा कुजतो आहे की त्या मूर्खाना त्याच काय कराव ह्या समजत नाही. त्यामुळे अधिक पैसा मिळविण्याच्या मूर्ख हव्यासान ते सदा पछाडलेले असतात.”

जॉनला मी राजकारण आणि समाजकारण यांच्याविषयी अनेक प्रश्न विचारले. माझ्या जवळजवळ सगळ्या प्रश्नांची तो उत्तर देई. मी त्याच्याशी वादविवाद

करण्याच्या भरीस पडत नसे. जॉनची जनशक्तीवर विलक्षण श्रद्धा होती. लोकशक्तीचा हा प्रचंड प्रवाह वाढत वाढत जाईल आणि एक दिवस अमेरिकन जनता भाडवलगाही सत्ता उलथून टाकून समतेच राज्य निर्माण करील असा त्याला विश्वास होता. जॉनला मताधिकार मिळालेला नव्हता. परंतु जनतावादी पक्षाला त्याचा पाठिंबा होता. जॉनच्या विचारांचे आणि व्यक्तित्वाचे माझ्यावर खोल संस्कार झाले. त्याच्यामुळेच मी विचार करायला शिकलो. या अफाट अमेरिका राष्ट्रातील राजकारण, समाजकारण, अर्थव्यवस्था, उद्योगधंदे, गुन्हेगारीचा प्रश्न या जीवनाच्या विविध अंगाची मला अधिक माहिती करून घेतली पाहिजे, त्याच्या स्वरूपाविषयी मला अधिक विचार केला पाहिजे याचो जाणीव जॉनच्या सहासामुळेच मला तीव्रतेने झाली.

पहिला पगार

मला पहिली नोकरी मिळाली तेव्हा मी अकरा वर्षांचा होतो. त्याअर्थी किरकोळ काम करून मी थोडेबहुत पैसे मिळवात असे, पण या कामाची गणना नोकरीत काही करता आली नसती. शाळा सुटल्यानंतर आणि दर शनिवारी हातात एक पोट वेऊन मी रस्तोरस्ती हिंडत असे. कचऱ्याच्या पेठ्या, खेडु, सगळ मला घुटाळाव लागे या ठिकाणी मिळालेल्या चिव्या, लोग्गटाचे तुकडे, वाटल्या, हाट गोळा करून मी या पोल्यात मग्न असे. या प्रत्येक पोल्याबद्दल मला अठरा सेट मिळत. ही शाली माझी कमाई अशाच तऱ्हेची किरकोळ कामांवर इतर मुल करीत. पण आता मला नोकरी लागली होती मी लाव विजाग वापरू लागला होतो. दर शुक्रवारी मला रोख पगार मिळत होता.

कॅलेडर आणि रॉडिन यांच्या इस्टेट फर्ममध्ये मला ही नोकरी मिळाली होती. मेन स्ट्रीटवर मध्यमार्गी कॅलेडर आणि रॉडिन कंपनीच ऑफिस होत. कॅलेडर हा बळकट बाव्यान्ना माणूस होता. मरघोस मिशा आणि कॅलेडर त्याने ठेवले होते त्याच डोक त्याबोडक होत आणि हवा येण्यासाठी भिंतीत दरोके ठेवतात तसा त्याचा चेहरा गरगरात वाटोळा होता. रॉडिन हा शरीरग्यष्टीने कुश होता त्याचा चेहरा पिवळसर होता आणि डोळे निळे होते.

कॅलेडर आणि रॉडिन कंपनी चांगलीच मरमराटीला आलेली होती. त्याच ऑफिसहि मोठ होत. पार्श्वमेकडच्या भिंतीपासून दहा पावलावर कॅलेडरच टेबल ठेवलेल असे रॉडिनच फिरत टेबल पूर्वेकडच्या भिंतीकडे होत. या टेबलाच्या कागदपत्र ठेवण्यासाठी कवुतराच्या खुराड्यासारखे कोनाडे केलेले होते हे कोनाडे कजारासाठी केलेले असतात हे मला कॅलेडर याने समजावून सांगितल होत. टेबलावरच्या या खुराड्यात खणाकडे पाहून माझ्या मनात एक मिस्किल विचार चमकून जायचा. कॅलेडर याना थडेन मला अस सांगावस वाटायच की या खुराड्यात कवुतसुद्धा मावू शकणार नाही इतके ते लहान आहेत कधी कधी मला अस वाटायच की कॅलेडर आणि रॉडिन ऑफिसमध्ये येण्यापूर्वी

टेबलावरच्या या कागदपत्राच्या खुराड्यात पाचसहा लहानशी कबुतर हळूच सोडून द्यावीत. ऑफिसच्या वेळी कॅलेडर आणि रॉडिन आपल्या टेबलापाशी येऊन बसले की ही कबुतर पख फडफडावीत खोलीभर पसरतील. माझ्या मनातले हे भिस्किल विचार कॅलेडर किंवा रॉडिन यांना सांगण्याचा मला कधीच धीर झाला नाही. परंतु माझ्याबरोबर तिथे काम करणाऱ्या इतर मुलांना मी ते सांगितले, त्यांच्यापैकी एकजण म्हणाला, “तू जर त्याच्या टेबलात कबुतर ठेवलीस तर ते तुझ्यावर आपल्या वकिलामार्फत खटला भरतील.” आम्हाला त्याच्या या शिष्टपणाची मोठी गमत वाटली. त्यानंतर कित्येक दिवस आम्ही त्या मुलाला, “कस काय वकिलमहाशय, केव्हा करणार फिर्याद आमच्यावर?” असे चिडवून हैराण केल.

कॅलेडर आणि रॉडिन यांनी मला फार चांगली वागणूक दिली. पहिल्याच दिवशी कॅलेडर यांना बराच वेळ बोटून मला माझ सर्व काम समजावून दिले. त्याच्यानंतर आमचे फारसे बोलणे कधी झालेच नाही. आमचे बोलणे व्हायचे ते फक्त दर शुक्रवारी. कॅलेडर मला बोलवायचे आणि म्हणायचे, “हा घे तुझा पगार.” मी म्हणायचा, “मी तुमचा आभारी आहे.” या बोलण्याव्यतिरिक्त दुसरे काहीच बोलणे होत नसे.

माझ्याजवळ ऑफिसची एक किल्ली देण्यात आली होती. सोमवार ते शुक्रवार दररोज सकाळी पावणेआठ वाजता मी ऑफिसचा दरवाजा उघडत असे. ऑफिसमध्ये आल्यावर सगळी ऑफिस झाडून स्वच्छ करायचे हे माझे काम. कोपन्यातली, कुठे एखादा लहानसा खड्डा असला तर त्यातली, सर्व धूळ काढून ती मी झाडीत झाडीत जिऱ्यापाशी नेत असे. हा जिऱा सातआठ फूट उंच होता. ही धूळ प्रत्येक पायरीवर नेऊन ती पायरी आडीत झाडीत मी जिऱ्याच्या तळाशी येऊन पांचत असे. जिऱा जिथे सपायचा तिथेच मेन स्टीटचा फुटपाथ सुरू व्हायचा. ऑफिसमधल्या सगळ्या कचरा—यात धूळ, सिगरेटची थोटक, दोऱ्या, कागदाचे तुकडे सार काही असायचे—झाड्याच्या दोनतीन फुटांच्यातच मी मेन स्टीटवरच्या फुटपाथवर टाकून देत असे. गस्त्यावरही बराच कचरा पडलेला असायचा. त्यात आमच्या ऑफिसातल्या या कचऱ्याची भर पडायची. वाऱ्याची जोगची झुळूक आली की फुटपाथवरचा हा कचरा हवेत उच उडून रस्ताभर पसरायचा.

कचरा झाडून झाला की कॅलेडरच्या टेबलावर असलेली पिकदाणी मी नळाखाली स्वच्छ धुवून ठेवीत असे. त्यानंतर रॉडिनच्या टेबलावरचीही पिकदाणी धुवून

ठेवायचा. सहासात आठवड्यातून एकदा या पिकडाण्याना मी छानपैकी पॉलिश करून ठेवीत असे. ऑफिस सुरू होण्यापूर्वी माझ्या या सकाळच्या कामाला मला अर्धापाऊणतास लागायचा. शुक्रवार उजाडला की मी भलताच खुपीत असायचा. मला हाक मारून कॅलेडर माझ्या हातावर माझा पगार ठेवायचे यावेळी त्याच्या चेहऱ्यावर असा आविर्भाव असायचा की पगार द्यायला ते विसरणाऱ्याच होते, पण वर झाल आठवण आली म्हणून! हातात पडलेली नाणी घेऊन मी पळत पळत रस्त्यावर येत असे. रस्त्यावर मूठ उघडून मी माझ्या पगागकडे तृप्त नजरेने पाहायचा. हातातले ते पंचवीस सेंट्स—मला त्याचा मोठा अभिमान वाटायचा.

कॅलेडर आणि रॉडिनच ऑफिस दुसऱ्या मजल्यावर होत त्याच मजल्यावर पश्चिमेच्या बाजूला काही खोल्या सोडून ‘ग्लस्ब्रो रिपब्लिकन रजिस्टर’ या वृत्त-पत्राची कचेरी होती. ह वर्तमानपत्र विकणारे पोरे म्हणून आम्ही काही मुल शाळा सुटल्यानंतर काम करीत अस. पेपर छापून झाला की प्रथम एका टेबलावर आम्ही त्याच्या घड्या घालायचे. मी जवळजवळ पन्नास ते साठ प्रतीच्या घड्या घालीत असे. घड्या करून झाल्या की मी त्या देखरेख करणाऱ्या एका माणसाकडे घेऊन जात असे. बरोबर साठच प्रती आरेत की नाही हे तो काळजीपूर्वक मोजून पाहायचा. (शिवाय माझ्यासाठी एक जादा प्रत मिळायची.) काही मुल साठ प्रती आहेत अस सागून लबाडीन अधिक प्रती घेऊन जायची आणि तो फायदा आपल्या मिशात घालायची. ही लबाडी बंद करण्यासाठीच व्यवस्थापकाना अशी करडी देखरेख ठेवावी लागली होती. घड्या मोजून झाल्या की मेन स्ट्रीटपासून प्रेअरी स्ट्रीटपर्यंत बरोबर जाऊन वर्गणीदाराच्या दारात मी हे वर्तमानपत्र टाकीत असे. वर्तमानपत्राची घडी कधी ती दरवाज्याच्या फटीतून आत कशी टाकायची हे मी शिकला होतो. वर्गणीदाराच घर जर फुटपाथला लागूनच असल, तर तेथूनच मी पेपर फेकीत असे. पण प्रेअरी स्ट्रीटवर बरेचसे श्रीमंत लोक राहत असत. त्यांची घर फुटपाथपासून खूप आत असायची. या घरात वर्तमानपत्र टाकण्यासाठी मला अधिक चालाव लागे.

ज्या एका घरात मी हे वर्तमानपत्र टाकीत असे त्या घरातला एक माणूस मी पेपर घेऊन केव्हा येतो याची वाट बघत दारात उभा असायचा. मी आलो रे आलो की तो माझ्या हातातल्या वर्तमानपत्रावर झडप घालायचा म्हणाना! तो मनुष्य इतका लव्ठ होता की, एखाद्या भत्या मोठ्या पिपासारखा तो दिसायचा. या माणसाच नाव होत क्लर्क ई. कार. रिपब्लिकन पक्षाचा प्रमुख पुढारी म्हणून

नॉक्स काउटीमध्ये त्याच्या नावाचा वारवार उल्लेख होत असे. देगाच्या राजकारणातहि त्याला स्थान होत. रिपब्लिकन अव्यवधानी त्याची पोस्टमास्तर म्हणून नेमणूक केली होती. पुढे तो डेन्मार्कच्या खात्याचा मंत्री झाला.

देगातल्या राजकारणाच्या बातम्या असलेल वरतमानपत्र कार याच्या हाती देऊन प्रेअरी स्ट्रीटवरच्या इतर घरात पेपर टाकण्यासाठी मी निघत असे. कार याच्या घरानंतर ज्या घरात मी जात असे ते घर गेल्सवर्गमधल सर्वात मोठे घर म्हणून प्रसिद्ध होत. अद्ययावत् पद्धतीन हे तीनमजली घर बांधण्यात आल होत जवळ जवळ ऐशी हजार डॉलर इतका खर्च या घराला आला होता. जॉर्ज ए लॉरेन्स हा गृहस्थ या घरात राहत असे. तो वर्काल होता. त्यान ज्या चाईशी लग्न केल होत तिची खूप मोठी द्रष्टे त्याला मिळाली होती.

घरोघर पेपर टाकीत टाकीत प्रेअरी रम्याच्या टोकापर्यंत मी जात असे. सगळ्यांचे पेपर टाकून आले की रिपब्लिकन रजिस्टर्डची एक प्रत उगवची ती मी माझ्या घरी घेऊन जात असे. या कामासाठी मला एकूण दोनअडीच मेल चालव लागायचे. हवा चांगली असली की तासाभरात मी माझ काम उरकीत असे, परंतु हवा पादळी असली, चिगल आलेल्या असल्या किंवा बर्फ पडत असल्या की जवळ-जवळ दीडदोन तास मला लागायचे. या कामाबद्दल मला दर आठवड्याला एक डॉलर मिळायचा. या पगारावरहि मी खूप होतो.

वर्तमानपत्र टाकण्याच्या निमित्ताने माझ चालण व्हायचे आणि त्याचे वेळी निगनिराळ्या घराकडे अवतीमोवतीच्या निसर्गाकडे पाहण्याची मला संधि मिळायची. झाडांची आणि माझी खरी ओळख झाली ती याच वेळी. उन्हात डुवगारी, पावसात न्हाणारी, हिवाळ्यात बर्फान झाकलेली विविध झाडे मी ओळे भरून पाही. एम्माच्या घराच्या आवागातल्या बागेत टॉमेटो आणि गाजर लावलेली असायची ती जणू खुणवून मला सागायची की ये आणि आम्हाला तोडून ने. एखाद्या अंगणात सफरचंदार्चा झाड असायची. बाऱ्यामुळ झाडाखाली पडलेली सफरचंद मी उचलून घेत असे.

वर्तमानपत्र टाकण्याच्या या नव्या व्यवसायामुळे शहरातल्या बड्या बड्या लोकांची घर मला ठाऊक झाली. त्याची नाव वर्तमानपत्रात वारवार छापून यायची. शिकागो, पेओरिया, किवानी या शहरी काही कामानिमित्त ते गेले की ही बातमी वर्तमानपत्रात 'वैयक्तिक' या सदराखाली छापून यायची. आपली काम संपवून ते घरी परत आले की त्याच्या खिडक्यावरचे पडदे वर गेलेले मला

आढळायचे. त्याच्या गैरहजेरीत मी टाकलेली चारपाच दिवसांची वर्तमानपत्र त्याच्या येण्याची वाट पाहत तशीच दारात पडून असायची. पाऊस किंवा बर्फ पडत असला की त्याच्या दरवाजापाशी ठेवलेले पायपुसणे वर ओढून मी त्या वर्तमानपत्रावर ठेवत असे. अस केल की काहीतरी उपयुक्त काम मी मोठ्या जबाबदारीने पार पाडतो आहे अस मला वाटायच.

वर्तमानपत्रात छापून येणार 'वैयक्तिक' बातम्यांचे मंदार जो माणूस लिहीत असे त्याला मी एकदा पाहिल. हातात एक लहानशी वही घेऊन तो मेन स्ट्रीट-वरच्या बड्या लोकांच्या घरी जायचा. त्यांना वेगवेगळे प्रश्न विचारून आपल्या वहीत तो त्याची नोंद करायचा. एकदा मी त्याच्याजवळ जाऊन त्याला लिहिताना पाहिल. ज्या माणसाला तो प्रश्न विचारीत होता त्याच्या नावाचे स्पेलिंग नेमक कोणत हे त्याने विचारले आणि आपल्या वहीत टिपून घेतले. या बातमीदाराला मी अनेक वेळा पाहिल. एके दिवशी मी कॅलेडर यांना त्याच्याविषयीची माहिती विचारली. कॅलेडर म्हणाले, "त्याचे नाव फ्रेड जेलिफ. रिपब्लिकन रजिस्टर या वृत्तपत्राचा तो बातमीदार आहे."

फ्रेड जेलिफला काम करताना पाहण्याची संधि मला मिळाली याचा मला खूप आनंद वाटला. त्यानंतर रिपब्लिकन रजिस्टरच्या कचेरीत आपल्या टेबलाशी बसून लेखन करीत असताना मी फ्रेड जेलिफला पाहिल. फ्रेड जेलिफ जस लिहीत असे तसच्या तस ते वर्तमानपत्रात छापून यायचे. बड्या लोकांच्या नावाची स्पेलिंग फ्रेडने जशी आपल्या वहीत टिपलेली असत तशीच ती प्रसिद्ध होत असत. ते पाहून मला वाटायचे की बड्या लोकांच्या नावाची स्पेलिंग जर तुम्हाला करता आली आणि ती कागदावर लिहिता आली तर वृत्तपत्राचा बातमीदार होणे तुम्हाला सहज शक्य होईल

एक वर्ष तर मी पेपर विकण्याचा धंदा खूपच केला. 'रिपब्लिकन रजिस्टर' या वर्तमानपत्राप्रमाणेच शिकागोतून निघणाऱ्या इतर वृत्तपत्रासाठीही मी काम करू लागलो. शिकागोहून फास्ट मेलगाडीने ती वर्तमानपत्र येत असत. गाडी स्टेशनवर थांबली की 'प्लॅटफॉर्मवर वर्तमानपत्राचे हे गळे उतरवून घेतले जात. हे गळे उचलून आम्ही 'क्रॉकर अँड रॉबिन्स' या किराणावाल्याच्या दुकाना-समोर आणून ठेवीत अस. तिथे छपर असल्यामुळे पावसापासून वर्तमानपत्राचे हे गळे सुरक्षित राहत. किराणावाल्याचे हे दुकान सेमिनरी स्ट्रीटच्या पलीकडे होते.

मि. एडवर्ड्स नावाचा माणूस या सर्व वर्तमानपत्राचा एजंट होता. त्याच्याच

हाताखाली आम्ही ही काम करीत असू. मेन स्ट्रीटवर एडवर्ड्सच एक मोठे दुकान होत. या दुकानात तो पुस्तक, वर्तमानपत्र आणि इतर सर्व तऱ्हेचा स्टेशनरी माल विक्रीत असे. त्याच्या लाबलचक पाठ्याशुभ्र दाढीमुळे तो सान्ताक्लॉजसारखा दिसायचा. आम्हाला आमची काम तो न चिडता समजावून सागायचा. मुलाची जर आपापसात मारामारी जुपली तर कोवडी आपल्या पिलाच भाडण सोडवते तसा तो पुढे येऊन ती मारामारी सोडवायचा.

वर्तमानपत्राच्या गट्याना बाधलेले दोरे आम्ही कापून टाकीत असू. मग उन्हाळ्यातल्या सकाळी गवतावर पसरलेल्या शुभ्र ताज्या दवाप्रमाणे आमच्यापुढे 'शिकागो ट्रिब्यून', 'शिकागो रेकॉर्ड', 'शिकागो इटर ओशन', 'शिकागो टाइम्स', 'शिकागो हेराल्ड' आणि 'शिकागो क्रॉनिकल' ही ताजी फडफडीत वर्तमानपत्र पसरलेली दिसायची. प्रत्येक मुलगा आपापल्या वाट्याची वर्तमानपत्र घेऊन ती घरोघर टाकण्यासाठी निघायचा. रिपब्लिकन पक्षाच्या 'शिकागो ट्रिब्यून' या वर्तमानपत्राची वर्गणी मरणाच्या माणसाच्या घरात जर चुकून डेमो-क्रॅटिक पक्षाच 'शिकागो टाइम्स' हे वर्तमानपत्र टाकल तर कोणती आफत ओढवायची हे आमच्यापैकी सगळ्यांना ठाऊक झाले होते. इतर सगळ्या पेपराची किंमत दोन सेट होती परंतु व्हिक्टर लॅसनने सुरू केलेले 'शिकागो रेकॉर्ड' हे वृत्तपत्र मात्र एक सेटला मिळायचे. एखादा 'शिकागो रेकॉर्ड' हे पत्र विकत घेणारा माणूस ते स्वस्त मिळत म्हणून ते विकत घ्यायचा की राजकीय प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू लोकासमोर मांडून स्वतःचा विचारसरणी मांडणार ते एक चांगले वर्तमानपत्र आहे म्हणून ते विकत घ्यायचा हे सांगण मोठे कठीण होते. एवढे मात्र खरे की, ज्या ज्या घरात दोन वर्तमानपत्र विकत घेतली जात त्यात शिकागो रेकॉर्ड हे पत्र अगदी हटकून असायचेच. माझी वर्तमानपत्राची जवळ जवळ पन्नास गिन्टाइक होती. 'मेयर कॉर्टर हॅरिसन याचा शिकागांत भीषण खून' अशासारखी एखादी सनसनाटी बातमी आली की माझ्या दहावीस प्रती अधिक खपायच्या.

आमचे काम संपले की, आम्ही दुपारी एक वाजता एडवर्ड्सच्या दुकानात परत येत अस. वर्तमानपत्र विकून आलेले पैसे एडवर्ड्सजवळ दिले की आमच्यापैकी पाचसहाजण मिळून आम्ही खाना घेण्यासाठी एका हॉटेलात जात अस. या हॉटेलात आमचे खाण्याचे पदार्थ ठराविक असत. बनपाव आणि तळलेले अंडे असा आमचा खास बेत असायचा. आम्हाला सपादून भूक

ल्यालेली असायची. गप्पा मारीत मारीत आम्ही खाद्यपदार्थांचा समाचार घेत अस. घामाच्या पैशांचे आम्ही ग्यात होतो आणि म्हणूनच विश्रांतले पैसे काढून बिल देताना आमची छाती अभिमानाने फुटून यायची. आमच्यापैकी काहीजण ठिगळ लावलेल्या विजारी घाटून येत असत. परंतु आम्ही मेहनत करून पैसे मिळवतो, आमची भाकरी आमच्या घामाची असते, या जाणिवेने आम्ही प्रौढ माणस आहेत अस आम्हा पोगना वाढायला लागायच.

ही मुख्य काम सभाळून कुठ वटाट्याच्या बागेत पाणी घाल, कुठ कुणाची बागेतली जमीन खणून दे अशा किरकोळ काम करून नी महिन्याकाठी आणखी बाग डॉलर्स मिळवीत असे.

आणखी एक मोठे गमतीचे अस किरकोळ काम मी करीत असे. या कामाचे पैसे मिळत असत, पण आमच्या लेखी ते खेळातच जमा होत. शहरात इंग्लिश जातीच्या चिमण्या इतक्या वाढत्या होत्या की त्यांच्या त्रासाने लोक अगदी कटाळले होते. जो एक चिमणी मारून देईल त्याला एक सेट इनाम मिळेल अस सरकारने जाहीर केले होते. मी जवळ जवळ तीस चाळीस चिमण्या मारत्या. दोन काठ्या आणि रबर याची मी एक वेचकी तयार केली होती. वेचकीत दगड घाटून मी चिमण्या मारीत असे. शहर दगड मार्गाने तेव्हा कुठे माझ्या हाती एखादी चिमणी लागत असे काही दिवसांनी माझ्या शेजारी राहणाऱ्या एक्सेल जॉन्सन या स्वीडिश मुलाने मला सांगितले की वेचकीपेक्षा किंवा दारूची पावडर असलेल्या वदुकीपेक्षा एअरगननेच पायने चांगली मार्गता येतात. एक्सेल जॉन्सन मला म्हणाला की, पंध्याना अनेक भलावरूनमुद्धा वदुकीच्या दारूचा वास नेमका येतो आणि त्यामुळे ते उडून जातात. इतक्या दूरच्या अंतरावर या पंध्याना वदुकीच्या दारूचा वास कसा काय येत असेल याचा मी बराच वेळ विचार करीत होतो !!

दुधाच्या गाडीवर

अठरावे व्याणवच्चा ऑक्टोबर महिना. माझ वय चोदा वर्षांच होत माझी आई मला पहाटे साठेपाच वाजता उठवीत असे. न्याहारी तयार असायची. न्याहारी करून दोन-अडीच मैलाच्या अतंगवर असलेल्या जॉर्ज वर्टनच्या घरी मी जात असें. जॉर्ज वर्टनच्या दुधाच्या दोन गाड्या होत्या. चालत न जाता वाटेत मिळणाऱ्या ट्रॉलीमधून मी गळे असता, तर चालण्याचे अर्धेअधिक श्रम मला वाचविता आले असते पण त्यामाठी दर वेळी एक निकेल खर्च करावा लागला असता. हा निकेल वाचविण्यासाठी मी दोन-अडीच मैलांचे हे अंतर पायीच चालून जात असे.

या ऑक्टोबर महिन्यात एकदा अकस्मात माझा घसा फार दुखू लागला. घसा इतका दुखत होता की मला दोन दिवस विछान्यात पडून राहाव लागले. आजारी असल्यामुळे मी कामावर येऊ शकलो नाही अस मी जॉर्ज वर्टनला सांगितले. जॉर्ज वर्टनच्या सगळी नजरेवरून माझ हे सांगण त्याला खोट वाटले अस मला जाणवले. दोन दिवसाच्या रजेनंतर जरी मी कामावर रुजू झालेला असलो तरी अजूनही माझा घसा दुखत होता आणि गृप अशक्त वाटत होत परंतु वर्टनला मात्र मी हे मुळीच सांगितले नाही.

त्याच आठवड्यात मार्ट्चाहि घसा दुखू लागला. नंतर मार्टपेक्षा लहान असलेल्या दोन भावडांचे घसे दुखू लागले. फ्रेडचे वय होत दोन वर्षांच आणि एमिलचे सात. वयाच्या मानान एमिल चांगलाच सुदृढ होता. आम्ही दोघ अनेक वेळा कुस्ती खेळत अस त्याचे माझ अनेक वाचतीत जमायचे.

स्वयंपाकखोलीतच फक्त शेगडी होती. म्हणून आम्ही या सर्व आज्ञांच्याचे विछाने स्वयंपाकखोलीत हलवले. मार्ट, फ्रेडी आणि एमिल या तिघांचे विछाने एकत्र घातले होते. त्यांचे घसे अधिकाधिक दुखू लागले आणि त्यांना अशक्तपणाहि बराच येऊ लागला. डॉक्टर विल्मनला बोलावून आणायचे म्हणजे दीड डॉलर 'व्हिजिट फी' द्यावी लागली असती. तरीही मी मेन स्ट्रीटवर असलेल्या

डॉक्टर विल्सनच्या दवाखान्यात गेलो आणि त्यांना ताबडतोब घरी घेऊन आलो. तो शहरातला एक प्रसिद्ध डॉक्टर होता. विल्सन घरी आला. चमच्यान या निघाची जीभ खाली दाबून त्याने त्याचे घसे पाहिले. मग माझ्या आईचापाकडे पाहून डॉक्टर विल्सन गंभीर चेहरा करून म्हणाला, “हा डिफ्थेरिया आहे.”

दुसरे दिवशी दुपारी आरोग्य ग्याल्य़ाच्या मुख्य अधिकाऱ्यांनी आमच्या घरावर डिफ्थेरिया (घटसर्प) असं लिहिलेला एक बोर्ड लावला. घटसर्प हा सासर्गिक रोग असल्यामुळे लोकानी आमच्या घरी येऊ नये यासाठी ही जाहीर सूचना होती. दुसरे दिवशी सकाळी मी जॉर्ज बर्टनच्या घरी कामावर रुजू झालो. मी जर गैरहजर राहिलो असतो तर सबळ कारण अगून सुद्धा बर्टनचा माझावर विश्वास बसला नसता हे मला ठाऊक होतं. कामावर रुजू झाल्याबरोबर माझ्या घरात घटसर्पाची लागण झाली आहे आणि मुख्य आरोग्य-अधिकाऱ्यांनी लोकाना तशी सूचना देणारा फलक माझ्या घरावर लावला आहे हे मी बर्टनला सांगितलं. त्याने ते सगळं निर्विकारपणे ऐकून घेतलं, एक चकार शब्दहि तो बोलला नाही. तेव्हा नेहमीप्रमाणे दुधाची भाडी घेऊन रतीव घालण्यासाठी मी निघालो. दुधाचा रतीव घालण्याचं माझ हे काम सकाळी सात वाजल्यापासून दुपारी एक वाजेपर्यंत चालू असायचं. एव्हाना शहरातल्या बऱ्याच लोकाना आमच्या घरात घटसर्पाची साथ सुरू झाल्याचं माहीत झालं होतं. मी दूध घालायला गेलो तेव्हा काही बायकांनी मला घाबरल्या स्वरुत स्पष्टपणे विचारलं, “तुमच्या घरात घटसर्पाची लागण झाली असताना तू आमच्या घरी येऊन दुधाचा रतीव घालणं योग्य आहे असं तुला वाटत का ?” मी त्यांना स्पष्ट सांगून टाकलं की माझ्या घरी डिफ्थेरिया असल्याचं मी बर्टनला सांगितलेलं होतं, परंतु यावर तो काहीच बोलला नाही. याचाच अर्थ असा की मी रजा घेणं त्याला आवडलं नसावं. माझं स्पष्टीकरण ऐकून घेऊन त्या बायका म्हणत, “ते कसहि असो, तू दुधाचा रतीव घालणं हे काही आम्हाला योग्य दिसत नाही.”

तिसऱ्या दिवशी डॉक्टर विल्सन पुन्हा आमच्या घरी आला. त्याने रोग्यांना तपासून पाहिलं आणि त्याच्या प्रकृतीत काहीही सुधारणा झाली नसल्याचं त्यानं सांगितलं. गंभीरपणे मान हलवून तो म्हणाला “ती मुल बरी होतील अशी आशा बाळगणं एवढच आपल्या हाती आहे. कदाचित् ते बरे होतील किंवा त्यांची प्रकृति अधिकहि बिघडेल. सध्याच्या परिस्थितीत मी कसलीच खात्री देऊ शकत नाही.” सध्याकाळची उन्ह उतरू लागली होती. एमिल आणि फ्रेडी

माच्या चेहऱ्यावर खिडकीतून आत येणार ते ओसरत ऊन पसरल होत. ते दोवेहि डोळे मिटून निश्चल पडुडले होते. इतक्यात फ्रेडीचा श्वासोच्छ्वास थावला. माझी आई जवळ आली. तिने त्याच्या कपाळाला आणि हाताला हात लावून पाहिल तिच्या डोळ्यातून अश्रू ओघवू लागले. हुदका दाबलेल्या आवाजात ती म्हणाली, “फ्रेडीच अग थडगार पडल्य सपल सार.” आम्ही एमिलकडे पाहिल त्याची प्रकृति एरव्ही सुदृढ असल्यामुळे या आजाराने तो डोक वर काढील अशी आम्हाला आशा वाटत होती. पण हळूहळू त्याचाहि श्वास मद होत गेला आणि अर्ध्या तासानंतर एमिलन श्वास घेण थाववला. माझ्या आईने त्याच्या शरिरावर हात ठेवला. दुःखाच्या भारामुळे तिच सार गरीर थरथरत होत. तिने एक हुदका दिला आणि ती आर्त स्वरात म्हणाली, “अरे देवा, एमिलसुद्धा आम्हाला सोडून गेला!”

दुःखाच्या त्या आघाताने आमचे सार कुटुंब हादरल. दिवाणखान्यात मध्य-भागी असलेल्या टेबलावर आमचे बायबल होत. ते टेबल आणि ते बायबल तिथून हलवून दिवाणखान्याच्या कोपऱ्यात ठेवला गेला आणि त्या टेबलाच्या जागी दोन शवपेटिका ठेवण्यात आल्या आमचे गेजारी आणि स्नेही हातात फुल घेऊन या शवपेटिकेभोवती जमले. केन्स आणि होम्स ही आमची स्नेही असलेली कुटुंब या जग सोडून गेलेल्या दोन चिमण्या जीवापुढ खिन्नपणे दिवाणखान्यात उभी राहिली. रे. कार्लनी ब्लॅड यानी स्वीडिश भाषेत प्रार्थना म्हटली. ‘हे प्रभु येशू, मम आत्म्याचा प्रियकर तू’ हे गीत करुण स्वरात गायिल गेले. शवपेटिका उचलल्याच्याची नेहमीच्या सरावाची घाईघाईची हालचाल सुरू झाली. शवपेटिका उचलल्या गेल्या तेव्हा माझी आई रडू लागली. कसलाहि आक्रस्ताळेपणा त्या रडण्यात नव्हता. दुःखाचा तो उमाळा पराकोटीच्या सयमान ती व्यक्त करित होती. ‘देवा, एमिल आम्हाला सोडून गेला’ अस जेव्हा ती प्रथम म्हणाली तेव्हा दुःखाच्या आवेगाने तिच गरीर घुसळल्यागत झाले होते. पण यावेळी मात्र तसे काही झाले नाही. विलक्षण सयमान तिने हा प्रचंड आवेग शवपेटिका उचलण्याच्या वेळी आवरला असला पाहिजे. मी आणि मार्ट रडलो नाही. आम्ही आमच्या डोळ्यात अश्रू येऊ दिले नाहीत. आमचे चेहरेहि आम्ही गंभीर ठेवले होते. खर म्हणजे, शवपेटिका उचलताना आम्हाला रडू कोसळायला हवे होते. परंतु आम्ही ते आवरू शकलो याच कारण आपल्या रात्री आणि नंतरच्याहि दोन रात्री आम्ही दोघ झोपायला गेलो की अंधारुणात गुपचुप

ओक्साबोक्सी रडत असू, झोपी गेल्यानंतराह मय्यगत्री आम्हाला अचानक जाग येत असे आणि पुन्हा रडू कोसळत असे. प्रेतयात्रेचरोबर आम्ही दोघादि गेलो होतो. जमीन खणून आत त्या शवपेटिका ठेवल्या गेल्या तेव्हा, “राख मिळते राखेला। माती मिळते मातीला” हे शब्द कुणीतरी उच्चारलेले आमच्या कानावर पडले. त्या दोन छोट्या शवपेटिका जमिनीत ठेवल्या गेल्या, आणि त्यावर मूटमूट माती टाकली गेली. क्रेन्स आणि होम्स कुटुंबातली माणस दुःखान मागवलेल्या चेहऱ्यान आमच्या कुटुंबातल्या माणसांच सात्वन करीत होती.

काही वेळान एका घोड्याच्या गाडीत बसून आम्ही घरी परतलो. सार सपल होत. दोन चिमण्या जीवानी आपली इहलोकीची यात्रा संपविली होती. काळाच चक्र सारख फिरत राहणार होत. फ्रेडी आणि एमिल याच्यामाठी ते यात्रणार नव्हत. फ्रेडीच वय दोनच वर्षांच होत. त्याचा मला लागणावा तितका लळा अजून लागलेला नव्हता. पण मी आणि एमिल कितीतरी वर्षे एकत्र राहिलो होतो. खेळलो बोललो होतो. यापुढे एमिल आपल्यातून कायमचा गेल्या या जाणिवेन मला विलक्षण ओक ओक आणि मकास वाटू लागल. एमिल जर जगला वाचला असता तर तो कसा झाला असता याची चित्र मी कल्पनेन रंगवू लागलो.

दोन दिवस मी बर्टनकडे कामाला जाऊ शकलो नाही. कामावर रुजू झालो तेव्हा त्याचा चेहरा पूर्वासारखाच निर्विकार होता. भावना तर सोडाच, पण उपचार म्हणून देखील सात्वनाचे दोन शब्द त्याच्या तोंडातून निघाले नाहीत.

बर्टनचा चेहरा चिंचोळा होता. आपल्या पिगट रंगाच्या मिशाना अधून मधून पीळ देण्याची लकच होती. त्याची बायको फारच देखणी होती. तिच्या दर्शनान त्याचा चेहरा उजळायचा. त्याच्याजवळ दोनतीन वेगवान घोडे होते. वेगाने धावणाऱ्या घोड्यांचा त्याला पोक होता.

एमिल आणि फ्रेडीच्या मृत्यूनंतर डॉक्टर, प्रेतयात्रेचे सामान विकणारे, शवपेटिका उचलणारे या सगळ्यांनी आपापल्या विलांनी आम्हाला घेऊन टाकल. या विलापारी माझ्या बापाच्या पगारातला बराच मोठा भाग कापला जाऊ लागला. आता आमच्या कुटुंबात आम्ही सातजणच राहिलो. शाळेची फी, कपडे, पुस्तक, सगळा घरखर्च याच्या जोडीला आता ही थकलेली बिल आली होती. हे सगळे पैसे वेळच्या वेळी भरले नसते, तर आमच घर विकण्याची पाळी माझ्या बापावर आली असती. माझी बहीण मेरी हिच हायस्कूलमधल आता शेवटच वर्ष होत. पूर्वापेक्षा अधिक नीटनेटके कपडे तिला देण माझ्या आईबापांना भाग होत. जॉर्ज

वर्तन मला महिन्याला बारा डॉलर्स पगार देत असे. माझ्या या पगारामुळे आमच्या कौटुंबिक खर्चाला बरीच मदत व्हायची. ते हिवाळ्याचे दिवस होते. कडाक्याची थंडी पडायची. कामावर जाण्यासाठी मला अडीच-तीन मैल चालाव लागे. खर म्हणजे थंडीचे बूट घेण्याची मला फारच आवश्यकता होती. परंतु माझ्या तुटपुज्या पगारातून बुटासाठी दोन डॉलर्सची रक्कमसुद्धा वाजल्या काढण मला शक्य नव्हत. पहाटे साडेपाच वाजता उठून त्या कडाक्याच्या थंडीतून मी कुडकुडत जात असे. थंडीच्या मान्यामुळे पायातल रक्त गोठून नसून नम मुजत्यागत ठणक लागे. तरीही रस्त्यातून मी तसाच रंगडत, फरफटत कामावर जात असे. वाटेत एखाद्या किंगगायान्याच्या दुकानासमोर किंवा एखाद्या घगममोर गेगडी पेटवून माणस उंचेला वसलेली असत. मी थंडीत काकडत जात असलेला पाहून ती दयाळू माणस मला हाक मारीत. गेगडीच्या उंचेत पाच मिनिट मला वस देत. त्या माणसाना ही माणुसकी जर मला दाखविली नसती तर त्या थंडीत ग्यात्रीन माझ्या पायांना काहीतरा विकार आला असता, आणि बराच काळपर्यंत पायांच ते दुखण मला पुरल असत.

एकदा कामावर तजर होण्यास मला दहा मिनिटे उशीर आला. थंडीचे बूट घातून जॉर्ज वर्तन आपल्या दुधाच्या गाडीपुढे बसला होता. मला उभारा आलेला पाहून कपाळाला आठ्या घातून तो म्हणाला, “आज उशीर आला तुला.” मी त्याला म्हणालं, “थंडीने माझे पाय फार गोठून गेले होते. वाटेत एका घरासमोरच्या गेगडीपुढे उबेसाठी पाच मिनिट थांबण मला भाग पडल” यावर वर्तन म्हणाला, “पण तू माझ्यासारखे थंडीचे बूट का घेत नाहीस?” मी वर्तनला म्हणालं, “आमच्या घराची आर्थिक परिस्थिति चांगली नाही. थंडीच्या बुटासाठी दोन डॉलर खर्च करण आम्हाला कम परवडणार?” यावर वर्तन तिरसटपणे ‘हू’ एवढेच म्हणाला. मी काय बोललो हे जणू त्याला काहीच कळल नव्हत—आणि माझी खात्री होती, ते त्याला कधीच कळण शक्य नव्हत.

दुसऱ्याला गाण म्हणून दाखविताना किंवा स्वतःशी गुणगुणताना मी वर्तनला कधीही पाहिल नाही. एखादा गमतीदार चुटका सांगून खुल्या दिलान हसताना मला तो कधीच आढळला नाही. वर्तमानपत्रातली किंवा शहरातली एखाद्या चटकदार बातमी वाचून वा ऐकून त्यावर मित्रमंडळीत खमग खुसपुशीत बोलण त्याला मुळीच माहीत नव्हत. आपल्याला आवडणारे स्त्रीपुरुष, दूध घेणाऱ्या गिऱ्हाइकाच्या गमतीजमती, संगीताच्या मैफली, वाद्य यापैकी कशातहि

वर्टनला रम नव्हता. जॉर्ज वर्टनच्या या शुष्क सुगुतल्या वृत्तीकडे पाहिल कीं कधी कधी मला वाटायच की या माणसाच्या जीवनात बाल्य नावाची गोष्ट कधीच नमली पाहिजे. कधी कधी मी त्याच्याशी काहीतरी विषय काढून बोलण्याचा प्रयत्न करीत असे, परंतु अशा वेळीं तो काहीतरी तिरसट वाक्य बोलून मला गप्प बसवायचा किंवा असा मख्ख, निर्विकार चेहरा करून बसायचा की जस काही माझ त्याच्याशी बोलणच झाल नव्हत. रसचा घोडा चालवणाऱ्या एका माणसाशी मात्र, रस्त्यावर थांबून तो दहापंधरा मिनिट बोलायचा. कधीहि भेटले तरी घोडा हा एकमेव विषय त्याच्या बोलण्यात असायचा

आपण दुधाचा धडा करतो ही गोष्ट वर्टनला कमीपणाचीहि वाटत नसे किंवा तिचा त्याला अभिमानहि वाटत नसे. त्याच्याजवळ असलेल्या दोनतीन घोड्यांचा मात्र त्याला अभिमान वाटायचा. दुधाचा धडा चागला ब्रकतीला आला, तर आणखी घोडे विकत व्यायच आणि धावण्याचा जगाचा विक्रम मोडणाऱ्या घोड्यांचा मालक म्हणून नाव कमवायच अशी त्याची आकांक्षा होती. मी मात्र नेहमी म्हणत असे की या माणसाला मुलाशी कस बोलव हे मुळीच कळत नाही. आणि ज्या माणसाला मुलाशी बोलता येत नाही त्याला घोडा हा प्राणी कधीहि हाताळता येणार नाही --असा माणूस उमट्या घोड्याची पैदास कधीच करू शकणार नाही.

जॉर्ज वर्टनचा सुतकी चेहरा दररोज पाहण माझ्या अगदी जिव्यावर यायच. त्याच दर्शनसुद्धा नको अस मला सारख वाटायच. अठराशे व्याणव सालच्या सुरुवातीला एके दिवशी वर्टनन मला माझा पगार दिला. माझा पगार मी घेतला आणि त्याला म्हणालो, “उद्यापायन मी तुमच काम सोडल.” त्यावर तो म्हणाला, “ठीक आहे. सोडल तर सोडल. माझ त्यात काहीच नुकसान नाही.” त्याला चागल सणसणीत उत्तर द्याव अस माझ्या मनात आल होत, परंतु मी एक चकार शब्दहि बोललो नाही. मी माझे खांदे वर उडवले. औपचारिक स्वरात ‘गुड बाय’ म्हटल आणि तिथून तडक चालता झालो.

अन्नासाठीं दाही दिशा

सेमिनार स्टीटवर एका लाकडी बिल्डिंगमध्ये एक पत्रेवाल्याच दुकान होत. दुकानावर, 'येथे सर्व तऱ्हेची पत्र्याची कामे केली जातात' अशी पाटी लावलेली होती. या पत्रेवाल्याला मी अनेक वेळा दुकानात येताजाताना पाहिल होत. मध्यम उंचीचा तो माणूस होता. किंचित सैल कपडे तो अगावर घालीत असे. डोक्यावर कांबल्यासारखी दिसणारी एक पातळशी हॅट तो घालायचा. त्याचे केस वाढलेले असायचे. हॅटला पडलेल्या भोकातून केसाचे झुपके बाहेर डोकावत. त्याने दुकान उघडून वर्ष-दीड-वर्ष झाल होत. आजूबाजूचे लोक पत्र्याची कामे करून घेण्यासाठी त्याच्याकडे येत असत.

ऑक्टोबर महिन्यात एके दिवशी मी तडक त्याच्या दुकानात गेलो आणि 'मला नोकरीवर ठेवता का ?' अस त्याला विचारल. त्या माणसाने मला तू पूर्वा कुठे काम करीत होतास किंवा या कामाचा तुला पूर्वीचा अनुभव काय असा-सागला एकहि प्रश्न मला विचारला नाही. मला नोकरी हवी आहे अस मी सांगताक्षणीच, 'उद्या सकाळी सात वाजत्यापासून तू कामावर यायला लाग' अस त्याने मला सांगितल. मी त्याच्याकडे बघतच राहिलो. नंतर तो पुढे म्हणाला, "उद्या सकाळी बरोबर सात वाजता कामावर हजर हो. मी तुला दर आठवड्याला तीन डॉलर्स पगार देईन." त्यान मला माझ नावहि विचारल नाही. त्याच नाव काय हेहि मला ठाऊक नव्हत.

दुसरे दिवशी सकाळी सात वाजता मी त्याच्या दुकानापुढे हजर झालो. दुकानाला कुलूप होत. एक तास मी तसाच खोलवून उभा राहिलो. आठ वाजण्याच्या सुमारास घोड्याच्या गाडीत बसून तो आला मग आम्ही या गाडीत छपरावर बसविण्याचे पत्रे भरले आणि त्याच गाडीतून ब्रॉडस्ट्रीटवर राहणाऱ्या ऑसगुड या गेल्सबर्गमधील प्रसिद्ध फोटोग्राफरच्या घरी गेलो. ऑसगुडच्या स्वयंपाकगोलीच्या छपरावरील जुने पत्रे काढून त्या जागी नवे पत्रे टाकण्याच काम होतं. भिनीला शिडी लावून आम्ही उर चढलो आणि हळूहळू

छपरावरचे जुनाट झालेले पत्रे काढून ग्याली आणून टाकले.

दुपारचे बारा वाजले तेव्हा माझा हा नवा मालक मला म्हणाला, “आता काम पुरे मी आता घरी जातो.” आम्ही काम थांबविले. माझा मालक घरी निघून गेला मी माझ जेवण घेऊन आगलच होत. तिस्रं वसून मी माझ जेवण केले जवळजवळ दोन वाजता माझा मालक परत आला तो पीत असावा असा मला पूर्वी उगीचच वाटले होत, परंतु यावेळी मात्र माझी ग्याली आली. तो माझ्या जवळ आला तेव्हा त्याच्या तोंडच्या उग्र भपकाच्यावरून मी ओळखले की स्वामी यथार्थाने व्हिस्की झोकून आली आहे. पुन्हा आम्ही मिनीला शिड्या लावल्या आणि छपरावर नवे पत्रे टाकण्याचे काम सुरू केले. शिडीवर चढताना मद्याचा अमल वाजवीपेक्षा थोडा अधिक झाल्यामुळे त्याचे पाय लटलटत होते. एकदा त्याचा पाय शिडीवरून घसरला देखील, परंतु त्याच्या हाताची पकड बळकट असल्यामुळे तो वाचला. नार्दीतर म्हर म्हणजे तो खालीच कोसळायचा. आम्ही दोनतीन पत्रे छपरावर बसवले असतील नसतील. दोन वाजता आमचे काम सुरू झाले होत. चार वाजण्याचा मुमारा झाला तेव्हा माझा मालक म्हणाला की, आता काम पुरे, चला घरी.

दुसरे दिवशी सकाळी बरोबर सात वाजता मी दुकानापुढे हजर झाला. दुकानाला कुलूपच होत. मला दोन तास माझ्या मालकाची वाट पाहत ताटकळत उभे राहून लागले. नऊच्या सुमाराला घोड्याच्या गाडीतून तो आला. व्हिस्कीचा भपकाग त्याच्या तोंडाला येत होता. तिथून आम्ही ऑसगुटच्या घरी गेलो. आणखी तीनचार पत्रे छपरावर बसवले. बारा वाजता त्याने काम थांबविले आणि तो म्हणाला, “आजच्या दिवसाचे आपले काम झाले.” ते ऐकून मला हायस वाटले, कारण त्या दिवशी त्याने टाकी व्हिस्की झोकली होती की त्याला नीटपणे शिडीवर चढताहि येत नव्हत. एकदा तर तो छपरावरून ग्याली घसरण्याच्या वेतात होता. दुसरे दिवशी सकाळी मी सातला न हजर होता आठ वाजताच आलो. दहा वाजेपर्यंत मी ताटकळत वाट पाहिली तरीहि तो आला नव्हता. मग मी मेन स्ट्रीटवर बराच वेळ भटकलो. अकरा वाजता मी पुन्हा येऊन पाहिले, पण दुकानाला कुलूपच होत. आणखी तासभर वेळ काढून मी बारा वाजता परत आलो. तरीहि दुकानाचे कुलूप आपले होत तसेच होत.

त्याचक्षणी पत्रेवाल्याच्या या नोकरीला रामराम ठोकण्याचे मी ठरवले. मला त्याची कीव आली. त्याच्याकडे मी झाल्या दिवसाचा पगार सुद्धा मागायला

गेलो नाही. कारण तो बुडायला आला होता हे मला निश्चित ठाऊक होत. काहीं आठवड्यांनंतर मी सहज तिथे गेलो तेव्हा ते पत्र्याच दुकान कायमच बंद झाल्याच मला आढळल 'येथे पत्र्याची सर्वतऱ्हेची कामे करून दिली जातील' ही पाटी तिथे दिसत नव्हती आणि दिसणारहि नव्हती.

त्यानंतर पॉप हे पेय तयार करणाऱ्या कारखान्यात वाटत्या धुण्याच काम मला मिळाले. मी कामाला लागलो तेव्हा उन्हाळ्याला मुकुवात झाली होती. या नोकरीच भवितव्य काय हे मला पुरत ठाऊक होत. मागच्या पानावरून पुढे चालू असाच एका हा प्रकार होता. हा काम विलक्षण कटाळवाण होत. सकाळ सन्याकाळ त्याच त्याच वाटत्या त्याच त्याच पद्धतीन धुवायच्या-कमलाहि बदल इथे समवण शक्य नव्हत. नोकरांला लागलो तेव्हा मालकाने मला सांगितले की कामाच्या वेळात लागेल तेवढे पॉप त पिऊ शकतोय. मी वाटत्यावर वाटत्या पॉप पिण्यास मुकुवात केली. चवऱ्या दिवशी मी पॉप पिणे सोडून दिले. मला वाटत आयुष्यभर पुरेल इतके पाप मी पिऊन घेतले. दोन आठवडे मी काम केले आणि ही नोकरी सोडून दिली. या कामातला सकाळ सन्याकाळ जाणवणारा तोचतोपणा मला केवळ असह्य वाटला.

टिवाळा आला तेव्हा हाच एम. के.ग याच्या ओपवाच्या दुकानात मी नोकरीला गहिलो. दुकानाची एक चार्ज माझ्याजवळ असे.

सकाळी सात वाजता येऊन मी सगळे दुकान शाइन स्वच्छ करीत असे. हिनमन याच्याकडे ओपव तयार करणाऱ्याच काम होत. तो साडेसात वाजता येत असे. तळघरात जाऊन मी ओपवाच्या ग्योलीतल्या वाटत्या व्हिस्की आणि रम यांनी भरून आणून ठेवत असे. पोर्टवाइन हे मद्य मी प्रथम द्याच चालले. माझ्या अपेक्षेपेक्षा त्याची चव चागली होती असे मला आढळून आले. परंतु याचा माझ्या गरिगवर वाईट परिणाम होईल अशी धागबुग माझ्या मनात हातीच. त्यानंतर मी व्हिस्कीची चव पारिली. व्हिस्की काही आपल्यासाठी नाही असे मी ठरवून टाकले. ओपवाच्या ग्योलीतल्या वेगवेगळ्या वाटल्यात मी सल्फ्युरिक आणि स्युरिअॅक अँटिसिड, टरपेटाइन इत्यादि औषध भरून ठेवत असे.

नऊ वाजले की हॉर्वे के.ग दुकानात येत असे. त्याची बायको सहसा त्याच्याबरोबर असायचीच. इलिनॉय येथील सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश ए. एम्. के.ग याचा तो मुलगा. दिसायला तो बराचसा आपल्या वडिलासारखा होता. मला आणि हिनमनला तो स्नेहपूर्वक वागवीत असे. मात्र तो दुकानात आला की

आमचा हास्यविनोद आणि अवघळपधळ गप्पा एकदम बंद व्हायच्या. हावे क्रेगची बायको बुटकेली पण देखाणी होती. दुपारच्या आत ती घरी परत जात असे.

हिनमनब्रोवर काम करण मला आवडायच. शिडशिडीत बाध्याचा, काळसर वर्णाचा, रेखीव मिशाचा हिनमन, एडगर ॲलन पोसारखा दिसे. हिनमन हसला की त्याच हास्य त्याच्या डोळ्यावाटेहि उतू जायच. औपध तयार करण्याच काम त्याला आवडत असे आणि तो ते मनःपूर्वक करीत असे. या विषयावर त्याच वाचनहि उल्लेखनीय होत. अद्ययावत औपध त्याच्या माहितीची असत. त्याची विनोदबुद्धि अतिशय तल्लख होती. एकदा एका दुकानात घडलेली एक गमतीची गोष्ट त्याने मला सांगितली. उन्हाळ्याचे दिवस होते. एका रविवारी एक मुलगा एका दुकानात आला आणि दहा सेट्स किमतीचा ‘ॲसाफेटिडा’ हिग मागू लागला. दुकानातल्या नोकरीनी ती वाटली काढली. दहा सेट किमतीचा हिग जोगवला आणि पुन्हा शेटफवर चढून ती वाटली ठेवून दिली. हिग बाधून त्यानी तो त्या मुलाच्या हातात दिले. मुलगा म्हणाला, “माझ्या नावाच विल करून द्या.” कारकुनाने विचारले, “तुझ नाव काय?” मुलगा उत्तरला, “माझ नाव ऑगस्ट शिमेल्डरफर (August schmelderfer)” ते नाव ऐकताच तो कारकून एकदम चिडून ओरडला, “आधी चालता हो. दहा सेट्स एवढ्या कमी मोबदल्यात ॲसाफेटिडा आणि शिमेल्डरफर या दोन शब्दांची लाबलचक स्पेलिंग लिहिण्याची माझी मुळीच तयारी नाही !”

औपध तयार करायच्या खोलीत एक भल मोठ पुस्तक होत. वेब्सटरच्या डिक्शनरी-गिवाय एवढ्या दाडग्या ग्रंथाला मी पूर्वी कधीच हात लावला नव्हता. या ग्रंथाच नाव ‘थी फार्माकोपिया’ अस होत. या ग्रंथात सर्व औपधाची नाव आणि त्यापासून येणारे गुण याच यथासांग वर्णन होत. अधूनमधून हा जाटजड ग्रंथ मी चाळीत असे. या ग्रंथगजातल्या काहीं ओळी वाचायच्या आणि त्याचा अर्थ कळला नाही की हिनमनला प्रश्न विचागयचा असा माझा क्रम चालला होता परंतु हिनमन माझ्या प्रश्नाच्या भडिमारात कधीहि वैतागला नाही. आपल ज्ञान जमेल तेवढ दुसऱ्याला द्याव—विशेषतः तरुण मुलाना द्याव अस त्याला फार वाटायच.

त्यानंतर जाहिरातीच वर्तमानपत्र काढण्याचा मी धडा केला. जॉन जॉडिन्सने माझ्या डोक्यात ही कल्पना भरवली. जाहिरातीची अनेक वर्तमानपत्र त्याच्या-जवळ होती. ‘कम्फर्ट’ नावाच एक वर्तमानपत्र त्याने मला दाखवले. या

वर्तमानपत्राचे एक लक्ष वर्गणीदार होते. दुसरे कुठलच वर्तमानपत्र एवढे खपत नसे. कम्फर्टमत्वे औषध, कोंबड्या, चाकूसुऱ्या, खेळणी, वाद्य, स्वस्त घड्याळ —अशा सर्वतऱ्हेच्या जाहिराती असत. अशी जाहिरातीची वर्तमानपत्र काढून अनेकानी खूप पैसा केल्याचे जॉनने मला सांगितले. जॉनने दहा डॉलर्सना छापण्याचे लहानसे यंत्र आणि थोडाफार टाइप विकत घेतले होते. या छोट्या यंत्रात पाच वायू चार इंचाचा कागद छापून निघे. माझ्याजवळची तीन डॉलर्सची शिल्क मी या यंत्रात गुंतविली. मी आणि जॉन दोघाही भागीदार होतो. जो काही फायदा होईल तो दोघानी अर्धा अर्धा वाटून घ्यायचा अस आमचे ठरले होते.

जाहिरातीचे वर्तमानपत्र सुरू करायचे आमचे नक्की ठरले. जॉन म्हणाला, “हे पाहा, जाहिरातीशिवाय आपल्या वर्तमानपत्रात आपण काहीच छापणार नाही, तेव्हा इतरत्र आपले वर्तमानपत्र खपेल अशी आशा धरण्यात काही अर्थ नाही. आपल्या वर्तमानपत्राची किंमत आपल्याला एक सेट देखील ठेवता यायची नाही तेव्हा तेच नाव आपण आपल्या वर्तमानपत्राला ठेवू.” आम्ही आमच्या वर्तमानपत्राचे नाव ताबडतोब ‘नॉट ए सेट’ अस ठेवले. आम्ही आमच्या वर्तमानपत्राच्या साठ प्रती काढीत असू नॉट ए सेट चे एकूण दोन अंक निघाले. आमच्या या वर्तमानपत्रात आम्ही कोणकोणत्या जाहिराती छापल्या होत्या ते सगळे काही मला नीटसे आठवत नाही. परंतु एक सेकडहॅड वॉटरवेरी घड्याळ, काही सेकडहॅड सुऱ्या आणि पुस्तक या तीनच जाहिराती माझ्या लक्षात राहिल्या आहेत. आमच्या वर्तमानपत्रासाठी लगणारा पोस्टाचा खर्च देखील आम्हाला परवडेना. काही प्रती आम्ही आमच्या मित्रांना देत असू, आणि उरलेल्या घरीच ठेवत असू. घरात ठेवलेल्या या गड्याकडे पाहून आम्ही प्रकाशक आहोत अस छाती पुढे काढून आम्ही म्हणत अग, आमचे वर्तमानपत्र छापण्याचे काम आम्ही गोठ्यात गवत साचवून ठेवण्याच्या खोलीत करीत अस थडीच्या दिवसात हात नुमते गाठून जायचे. मग भावतपळत घरात जायचे. शेगडीपुढे उभे राहून अग थोडे शेकवून घ्यायचे, आणि पुन्हा गोठ्यात येऊन छपाईच्या कामाला सुरुवात करायची. कधीतरी अचानक वर्तमानपत्राचा आमचा हा धंदा भरभराटीला येईल आणि आम्ही खोऱ्याने पैसा ओढू अस आम्हाला वाटायचे. दोन अंक निघाल्यानंतर आमचे वर्तमानपत्र बंद पडले. वर्तमानपत्र सुरू करायचे ठरवताना आम्ही जसे हसलो होतो तसेच मनमोकळेपणाने हे वर्तमानपत्र बंद पडल्यावरही आम्ही हसलो.

वर्तमानपत्राचा धदा सपला. आता मी कुमारकीच्या धद्यात शिरायच ठरवल. डे स्ट्रीटच्या पूर्वेला एका कुमाराचा लहानसा कारखाना होता. चाक फिरवून भाड्याना आकार देणारे कामगार तळमजत्यावर असत. चाकावर माती टाकून त्याला मनाजोगता आकार देण्याच काम मोठ हुन्नरीच असे. ही कला तुम्हाला अवगत झाली की कुमारकीच्या धद्यातल मोठच रहस्य तुमच्या हाती लागल अस म्हणायला हरकत नाही. चाक फिरवणाऱ्या माणसाच्या जवळच मातीचा गोळा तयार करून देणाग मनुष्य असतो. मी हा गोळा तयार करून देण्याच्या कामावर राहिलो होतो. जे भाड तयार करायच त्याच्या वजनाची माती एका लकडी तगज्वर जोखून प्रथम मी घेत असे हा मातीचा गोळा तळहातावर धरून त्याला थोड न लावता तो हवेत उचलायचा आणि एका ताणलेल्या तारेवर त्याचे बरोबर दोन भाग करून ते फळीवर टाकायचे. मातीचा गोळा हवेत उचलल्यामुळे मनगटावर ताण पडायचा. आठवडाभर भाड मनगट ठणकत होत. पण नंतर मला सवय झाली, आणि मातीचे गोळे करणाऱ्या इतर कामगारांपैकीच मी एक आहे अस समजून मी सहजगत्या ते काम करू लागलो. चाक चालवणाग माणूस हे तयार केलेले गोळे लोखंडाच्या फिरत्या चाकावर टाकायचा. चाक फिरता फिरता या मातीवर पाणी शिंपडून हातातल्या यापटण्याने आकार घायचा. हळूहळू भाड तयार झाल की ते मुक्त ठेवण्यासाठी मी ते घेऊन जात असे. भाड मुकल की कारखान्याच्या बाजूला असलेल्या मट्टीत ते माजण्यासाठी जायच. याच कारखान्याच्या वरच्या मजत्यावर आणखीहि काही कुभाग होत, परंतु ते साच्यात माती घालून भाडी बनवीत चाकावर माती घालून भाडी करणाऱ्या कुमाराइतक कौशल्याच हे काम नव्हत एके दिवशी सकाळीच मला कळल की आमच्या कुमारशाळेला आग लागली. कारखान्याजवळ जाऊन पाहतो तर काय, तो कारखाना आधल्या रात्री अग्नीच्या मध्यस्थानी पडला होता. अजूनहि भिती धुमसत होत्या. धुराचे लोट सथपणे आकाशात जात होते. माझा कुमारकीचा व्यवसाय इथच सपला—आणि तोहि कायमचा !

मुख्य रस्त्यावरून जॉर्ज या तलावाकडे जाणारा रस्ता खडकाळ टेकडीवजा होता. ट्रॅली गाड्या या रस्त्यावरून नेण आगण मोठच विकट होत. हा रस्ता वाहतुकीसाठी नीट करायचा अस सर्वांनी ठरवल. माणस खेचराचे ताडे घेऊन कामाला लागली. मला इथे पाणी आणणाऱ्या पोऱ्याच काम मिळाल. पाण्याच्या पंपावरून दोन दोन बालद्या पाणी भरून मी आणीत असे. दर बालदीबरोबर दोन जस्ताची

भाडी असत. मी पाणी भरून आणल की कामगार म्हणायचे, “ह, मला दे बघ थोड पाणी. आता थोड इकडे टाक” केवळ माणसानाच पाणी द्यायच असत तर हे पाणी आणणाऱ्या पोऱ्याच काम मला परवटल असत, परंतु ओडी माहणाऱ्या त्या खेचरासाठीहि मलाच पाणी आणाव लाग एखाद्या खेचरणे मालदीला तांड लावला की एका सपाट्यात ते ती बांदली रिकामी करून टाकी माण्याच्या जागपासून वऱ्याच दूर अंतरावर हा पाण्याचा पंप होता—जवळजवळ गंभर यार्ड म्हणा ना. पुढे रस्ता नीट झाल्यावर माझ ह कामहि संपल.

विन्फिल्ड स्कॉट कॉव्हन या माणसाने जॉर्ज तलावात एक बोटकूच मुरू केला होता. तलावाच्या आसपास ट्रॅली गाड्या यावत असत. इथेच त्यान एक छोटस उपाहारगृहहि उघडल होत. एका उन्हाळ्यात मी तिय नोकरी केली. विन्फिल्ड कॉव्हन आपल्या कामाच्या बाबतीत वाजवीपेक्षा फाजील दक्षता बाळगीत असे. ह कस होईल? ते कस होईल? या चिंतेचा भार सांख्या त्याच्या डोक्यावर असायचा. कुठ थोडस काहीं चुकल की त्या लहानशा चुकीमुळे सगळंच बिघडणार आहे असे वाटून त्याची धावपळ मुरू व्हायची. तलावात फिरण्यासाठी लोकांना होड्या आणि वल्ही काढून द्यायची ह माझ काम होत. एका होडीसाठी तासाला पंचवीस सेट्स भाड पडायचे या कामाबरोबरच उपाहारगृहातले आटस्क्रीम, केक्स, सरबत इत्यादि जिन्नस विकण्याच कामहि मी करीत असे. ब्रॉवीट या माणसाची एक छोटीशी स्टीमबोट होती. दहावाग माणस तिच्यात बसू शकतील एवढी ती होती तलावाच्या टोकापर्यंत जाऊन यायचे भाड माणशी पंचवीस सेट होत. नॉक्स काउंटी शहरात दत्तकी सुंदर बोट दुसरी नाही याविषयी लोकांच एकमत होत ह पूर्ण सत्य होत. कारण नॉक्स काउंटी विभागात दुसरी बोटच मुळी नव्हती. ब्रॉवीटच्या या बोटची नाव होत ‘लेडी वॉशिंग्टन’. कधी कधी त्याची सर्व बोट उतारुनी भरून जाई. पण कधी कधी मात्र एकहि उतारू तिच्या बाजल्या फिरकत नसे. ब्रॉवीट चांगला उचापुंग, बळकट खाद्याचा, चपळ माणूस होता. कोणत्या परिस्थितीत काय करायचे हे त्याला नेमक ठाऊक असे. पूर्वी त्यान पोलिसात काम केलेल होत अस मी ऐकल. माझी खात्री आहे की ब्रॉवीट हा त्या वेळी उत्कृष्ट पोलीस असला पाहिजे. त्याची आणि माझी चांगली गद्दी जमली.

सारखी कुरकुर आणि चिंता करणाऱ्या विन्फिल्ड कॉव्हनची नोकरी सोडताना मला मुळीच वाईट वाटल नाही, परंतु ब्रॉवीटचा सहवास मात्र यापुढे आपल्याला मिळणार नाही याची मला खत वाटली. मी जाताना तो मला म्हणाला की, हिवा-

ज्यात रात्रीच्या वेळी पतारेकऱ्याच काम त्याला मिळण्याचा सभ्य आहे मी पुन्हा भेटेन अस त्याला सांगितलं, परंतु त्याची माझी पुन्हा कधीच भेट झाली नाही.

उष्णतामान शून्यावरून पंधरावर आल की जॉर्ज तलावात बर्फ-साठवणीचा हंगाम सुरू व्हायचा. रात्री सात वाजल्यापासून पहाटे सहा वाजेपर्यंत रात्रपाळीचे कामगार तिथे काम करू लागायचे. बर्फाचा थर चांगला वाग ते अठरा इंच जाड असायचा मला इथे तराफेवाल्याच काम मिळालं. कापलेल्या बर्फाचा पंधरा फूट लांब आणि दहा फूट रुंद तराफा टकलत टकलत बर्फ जिथे साठविल जाई त्या घरात घेऊन जायचा अस हे काम होत. बर्फाचा हा तराफा बर्फ घरात आणल्यानंतर त्याच्या लहानलहान लांब्या करण्यात येत आणि त्यावर मुसा पसरून उन्हाळ्यासाठी तो साठविण्यात येई.

यडीचे बूट आणि गरम कपडे माज्याजवळ होते, त्यामुळे इथे काम करायला मला फार आवडायचे. हा चांगली खुसखुशीत असायची. काम करता करता वर नजर करून पाहिल की, नक्षत्रांनी मोहगलेल आकाश दृष्टीला पडायचे. कधी कधी तुटलेल्या उत्केची अळाळत जाणारी वाणासारखी रेपा दिवायची. यापूर्वी मी कधीहि रात्रपाळीच काम केलेल नव्हतं. रात्रपाळीच्या या कामामुळे मला आकाशाकडे, निरनिगळ्या ताऱ्याकडे, त्याच्या विशिष्ट जागाकडे डोळे मग्न पाहण्याची संधि लाभली. कधी कधी या विराट नक्षत्रसृष्टीकडे पाहताना मला वाटायचे की या प्रचंड विश्वापुढ माणूस हा प्राणी किती क्षुद्र आहे! रात्रीच्या वेळी बर्फाचे तराफे टकलीत आम्ही कामगार येऊ लागलो की त्या अधारात एकमेकांच्या नावांनी हाका मारून 'पडल्यात तर यडगार पाण्यात पडाल रे' अशा सावधगिरीच्या सूचना आम्ही एकमेकांना देत अस.

बर्फाचे तराफे टकलण्याच काम मी एक आठवडा केलं. दुसऱ्या आठवड्यात माझी नेमणूक बर्फघरात झाली. इथे आणलेल्या तराफ्याच्या तीन फूट लांब आणि दोन फूट रुंद लांब्या तयार करून त्या ओळीन रचून ठेवायच्या हे माझ काम होत. लोखंडाच्या काठीन या जड लांब्या टकलून ओळीन रचल्या लागत. हे काम अंगमेहनतीच होत. एखाद्या खेचरासारखे इथे कष्ट करावे लागत. लांब्या टकलून टकलून माझी पाठ आणि खांदे ठणकू लागले होते. हे काम माणसाच नसून यंत्राच किंवा खेचराचच आहे याविषयी मला मुळीच संशय उरला नाही. पहिल्याच दिवशी सकाळी मी रात्रपाळी सपवून घरी गेलो तेव्हा माझ अंग मनस्वी ठणकू लागल होत. कशीबशी मी माझी न्याहरी उरकली आणि बिछान्यावर जाऊन पडलो.

मी झोपण्याचा खूप प्रयत्न केला परंतु साऱ्या गारिराला जबर टणका लागल्यामुळे दुपार उलटली तरी माझ्या डोळ्याला डोळा लागेना दुपारनंतर मला जरा झोप येऊ लागली. तरी स्नायूंना कळ येऊन मी तीनचार वेळा तरी अवचित जागा झालो. कामाला निघण्याची वेळ झाली अस म्हणून आईन मला उठवले, त्या वेळी आपण नुकतेच झोपत आहोत अस मला वाटत होत. कसली झोप आणि कसल काय ! तसाच धटपडत उठलो आणि कपडे करण्याच्या तयारीला लागलो.

दुसऱ्या रात्री काम करता करताच मी विलक्षण यकलां योडीशी विश्रांति मिळावी म्हणून मी हळू हळू काम करू लागलो. आमच्या मुकादमाच्या नजरेतून ही गोष्ट सुटली नाही माझ्याजवळ येऊन तो हलक्या आवाजात मला म्हणाला, “भरभर त्याचा टक्कल, सडबडा” ही गोष्ट त्याने जर माझ्या अगावर गेकसन मला सांगितली असती तर तिथल्या तिथे कामाचा गजिनामा देऊन मी परतलो असतो परंतु त्या देखरेख करणाऱ्या माणसाने विलक्षण आर्जवाने मला हे सांगितले. दुसरे अस की मी त्याच्या लेखी नुसताच एक निर्जाब नवर नव्हतो. त्याने माझे नाव घेऊन मला हाक मारली होती म्हणजे मला तो व्यक्तिः ओळखत होता कामावर जाण्यासाठी ज्या स्वगत माझी आई मला हाक मारून उठवीत असे तशाच स्वगत त्याने मला भरभर काम करण्याची सचना दिली होती त्या माणसाविषयी मला मनोमन आदर वाटला कधी काळी अशा तऱ्हेचे इतर कामगारवर देखरेख करण्याचे काम जर माझ्या वाऱ्याला आल तर मी त्याच्यासारखाच माणुसकीने वागेन आणि बोलेन अस मी ठरवले. सकाळचे सात वाजले की एकदाच हे काम संपेल आणि मग पुन्हा म्हणून मी या गुगसारखे कष्ट करावे लागणाऱ्या नोकरीवर येणार नाहीं अस मी ठरवले. पण इतक्यात तो मुकादम माझ्याजवळ आला आणि म्हणाला, “भरभर काम कर, सडबडा आता थोडेच दिवस राहिलेत हा हंगाम संपला की आपली सगळ्याचीच सुटका होणार आहे.” या त्याच्या वाक्याने या कष्टाच्या कामाकडे पाहण्याची माझी दृष्टीच बदलली. मी घरी आलो तेव्हा मी स्वस्थपणे जेवू शकलो माझ अंगहि पूर्वीइतक टणकल नव्हत, आणि मला झोपहि चांगली लागली. तो आठवडा संपला की बर्फ साठवणीचा हंगाम संपल्यामुळे आपोआपच ते कामहि थांबणार होत. या कामाचे मला दर रात्रीला एक डॉलर आणि पंचवीस सेट्स मिळत असत. इतके पैसे मला पूर्वी दुसऱ्या कोणत्याहि कामाचे मिळालेले नव्हते. हे काम करित असताना एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली ती अशी की, अनाठायी

कष्ट न घेता सहजपणे काम कम कराव ह कोणत्या मला अवगत नव्हत. माझ्या बरोबरीच्या उत्तर कामगागर्ना प्रवा रेल्वे रस्त्यावर वेगवेगळ्या तऱ्हेची मजुरीची कामे केलेली होती माझा बाप मां घरी एखाद काम करताना सांगत असे, “शॉली, सयपणे काम कर रे, धडपड वावपळ करू नकोस.” माझ्या बापांने सांगितलेले हे सूत्र माझ्या बरोबरीच्या इतर कामगागर्ना त्यांच्या प्रवांच्या अनुभवामुळे अवगत होत. त्यामुळे माझ्याइतकच काम करूनहि ते मात्र माझ्याइतक थकत नसत

वयाच्या सोळासतगव्या वर्षी बुटत्यम्स नावाच्या माणसाने तयार केलेल्या रेल्वेच्या मैदानावर मी वारीकसारीक मजुरीची कामे करी होती घोड्यांना पाणी दाखवण, त्यांचा घाम पुसून त्यांना स्वच्छ करण अशामारखी ही कामे असत रेल्वेच्या हंगाम सहा आठवड्यांचा असे तोपर माझ कामे चाले मला या कामा बद्दल अर्धा-पाव टाळर मिळत असे त्यातून मी फार तर दहा डॉलर जमवले असतील. परंतु पगाबरोबरच मला रेल्वेच्या पासवर्ड मिळायच्या मी कोणत्याहि रेल्वेच्या कॅव्हार्ड जाऊन बसू शकत होतो याच वेळी मी अनेक नावाजलेल्या घोड्यांना ग्रथंतीत धावताना पाहिले

सी. डब्ल्यू बुटत्यम्स हा गृहस्थ आयोवाहून गेल्सवर्गला आला होता आयोवा येथे त्याच पतगाच्या आकाराच रेल्वेच्या मैदान होत काही लोक म्हणत की, पतगाच्या आकारापेक्षाहि या मैदानाचा आकार उग्रजी आठ या आकड्या सारखाच होता. बुटत्यम्स हा प्रथम टेलिग्राफ ऑपरेटर म्हणून नोकरीला होता

एकदा त्याच्या डोक्यात काय शिरले कुणास ठाऊक, त्याने दोन घोड्या विकत घेतल्या. लोकांना अर्थातच हे मूर्खपणाच वाटले पण जागतिक विक्रम मोडणारे एक्स्टेल आणि अलटन हे घोडे याच घोड्यांपासून आले. अठराशे एकुणनव्वद साली एक्स्टेलने जागतिक विक्रम मोडून नवा विक्रम प्रस्थापित केला एका क्षणात त्याच नाव जगभर झाले एका कंपनीन तो घोडा एकशेपन्नास हजार डॉलर्सना विकत घेतला. अस म्हणतात की, एवढी प्रचंड किंमत यापूर्वी कुठल्याहि घोड्याला आलेली नव्हती

बुटत्यम्स अठराशे चाऱ्याणवमध्ये गेल्सवर्गला आला. नॉक्सविल्हे गेटवर एकशेबारा एकर जमीन विकत घेऊन त्याने एक नव्या पद्धतीच रेल्वेच्या मैदान आखले. या मैदानावर वपातले सहा आठवडे रेल्वेच्या हंगाम सुरू असायच्या. जगात नावाजलेले घोडे या मैदानावर धावायचे. अॅलिक्स या घोडीन जागतिक विक्रम मोडल्याच मी याच मैदानावर पाहिले.

त्या दिवसापासून देशातल्या घोड्यांना पोक असलेल्या लोकांच्या नजरा गेल्लसवर्गकडे वळू लागल्या. बुद्ध्यम्स हा या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू होता. घोड्याची पैदास करणाऱ्या आणि त्यांना शिक्षण देणाऱ्या लोकांच्या क्षेत्रात बुद्ध्यम्सने फार मोठे नाव कमावले. ठिकठिकाणचे घोड्याची पैदास करणारे लोक त्याला भेटण्यासाठी गेल्लसवर्ग येथे येऊ लागले. अनेक शर्यती जिंकणाऱ्या उत्तम घोड्यांच्या अगात बुद्ध्यम्सच्याच घोड्यांचे रक्त खेळत आहे हे सर्वांना ठाऊक होते.

हळूहळू रेंसचा हा वडा बसत चालला. बुद्ध्यम्सने आपले सगळे घोडे चांगल्या फिफतीना विकून टाकले आणि ते पैसे त्याने इतरत्र गुंतविले. बुद्ध्यम्सची एक सकाळ होती. वातावरणात थोडसं ठुक होतच. आपल्या ॲलर्टन या घोड्यावर बसून बुद्ध्यम्स त्यानेच आणलेल्या त्या रेंसच्या भेदानावरून धीमेपणाने जात होता. तो ॲलर्टनला दामटीत नव्हता—त्याला सवयणं चालवीत होता. पूर्वीचा प्रचंड वेग त्या नावाजलेल्या घोड्यापाशी आता उरलेला नव्हता, परंतु त्याचे रक्त मात्र नंतर नावाजलेल्या अनेक घोड्यांच्या अगात होते. तेच त्याचे भूषण होते, तीच त्याची पदवी होती.

काम आणि गंमत

एकदा गर्वा ऑपेरागृह पेटल्याची बातमी कुणीतरी आम्हाला येऊन सांगितली. मेनस्ट्रीटच्या कोपऱ्यावर मी तसाच वावत गेलो, आणि ते पेटलेले थिएटर पाहत उभा राहिलो. मध्यरात्रीपर्यंत ते ज्वाळाचे ताडव पाहत मी तसाच उभा होतो थिएटर अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडताना मला पाहवेना अनेक मुगद आठवणी त्याच्याभोवती गोळा आल्या किकपू जातीच्या रेड इंडियन्सच्या युद्धगीत आणि त्यासोबत केलेली त्याची नृत्य मी याच थिएटरमध्ये पाहिली होती मला आठवले, ती गीत ऐकून आल्यानंतर आम्ही घरी येऊन तस अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करीत अस या रेड इंडियन्सच्या कंपनीचा मालक एक गोरामाणूस होता स्टेजवर येऊन मधूनमधून तो 'हमग्वार गुण देणाऱ्या' काही औषधांची जाहिरात करायचा तो सांगायचा, "तुम्हाला जर सर्वांगाचा त्रास होत असेल तर आमच्याजवळ मिळणार किकपू रेड इंडियन सर्पांचे तेल दुखणाऱ्या जागेवर चोळा पोटात दुखत असेल तर याच तेलाचे दोन चमचे पोटात घ्या एकदा अनुभव घ्या आणि खात्री करा " त्याच ते जाहिरातीचे भाषण आम्ही पोरघरी येऊन त्याच्या विशिष्ट लकवीने म्हणत अस

या जळत असलेल्या स्टेजवरच मी पूर्वा डॉक्टर ओ लियरी याच भाषण ऐकले होते भाषणाला तिकिट लावलेली नव्हती शाकाहारी भोजन हेच आरोग्यवर्धक असत, मासाहाराचा त्याग करणे आवश्यक आहे या विषयाचे प्रतिपादन डॉक्टर ओ लियरी आपल्या भाषणातून करीत असे आमच्या गावात त्याने जवळजवळ चार आठवडे मुक्काम ठोकला होता या वास्तव्यात शाकाहाराची कैफियत मांडणारी एक व्याख्यानमालाच त्याने दिली. मासाहार केल्यामुळे शक्ति क्षीण होत आणि दिवसभर थकवा आल्याची भावना होत राहत अस त्याने सांगितले होते 'तुम्ही शाकाहार करून पाहा, तुमच्या उत्साहात आणि शक्तीत प्रचंड वाढ होईल' असा त्याने निर्वाळा दिला होता. त्याच्या या भाषणाचा माझ्या मनावर दृढा परिणाम झाला की जवळ जवळ दोन आठवडे

मी मासाशन करण्याच सोडून दिल. परंतु शाकाहार करूनसुद्धा पूर्वा जस मला थकल्यासारख वाटायच तसच आताहि वाटू लागल मी पुन्हा मासाहार घ्यायला सुरुवात केली मासाहारापासून मला कधीहि कसला अपाय झाला नाही स्वामाविकच, डॉक्टर ओ लियरीच सगळ तत्त्वज्ञान मी पार विसरून गेलो.

याच थिएटरमध्ये मी गॅलरीच दहा सेटच तिकीट काढून मेस्मेरिझमचे प्रयोग पाहिले होते. प्रयोग करणारा मनुष्य आपल्यापुढे एका माणसाला उभा करायचा. त्याच्या डोळ्यात तो टक लावून पहायचा. काही काळान तो समोरचा माणूस स्टेजवरच्या गालीच्यालाच पाणी समजून तिथ पोहायला लागायचा. दुसरा एक असाच चमत्कारिक प्रयोग त्याने केलेला मी पाहिला होता. एका जिवंत माणसाच डोक एका टेबलावर आणि पाय दुसऱ्या टेबलावर ठेवले गेले त्याच्या शरिराचा मधला भाग त्या अवस्थेत एखाद्या लकडाच्या ओंडक्यासारखा ताठ राहायचा. मग मेस्मेरिस्ट त्या घडावर एक दगड ठेवायला सांगायचा वेल हॉलकॉम आपला हातोडा हातात घेऊन या दगडावर जोरजोरात घाव हाणायचा काही वेळान तो दगड फुटून जायचा इतके सगळे होत असताना त्या माणसाचे शरीर तसंच ओंडक्यासारखे ताठ असायचे एवढे झाल्यावर तो मेस्मेरिस्ट पुन्हा हातवारे करून त्या माणसाला म्हणायचा, “ह आता चालू लाग.” आश्चर्य अस की लगेच तो स्टेजवर उभा राहून टाळ्याच्या कडकडाटात प्रेक्षकांना लावून मुजग करायचा लोकाना हा प्रयोग खूपच आवडायचा प्रयोग पाहून झाल्यावर आम्ही म्हणायचे, “हा काही चमत्कार नव्हे परंतु आश्चर्य वाटायला लावणारी हातचलाखी मात्र या माणसाजवळ निश्चित आहे.”

थिएटर माझ्या डोळ्यापुढे मराभर पेटत असलेला मी पाहत होतो. त्या ज्वाळाप्रमाणेच माझ्या मनात अनेक आठवणी एकामागून एक उसळत होत्या. गटिसबर्गच्या युद्धाची चित्र मी येथे पाहिल्याच मला आठवले. एका विशिष्ट क्रमान ही चित्र पडद्यावर चिकटविली जात आणि मग एकामागून एक हे पडदे सोडण्यात येत. एकामागून एक दिसणाऱ्या या चित्रातून युद्धाचे सर्व वातावरण उभे राहत असे. अधूनमधून हातात लाव काठी घेतलेला एक माणूस काही मुद्दे आम्हाला स्पष्ट करून सांगायचा. चित्राचे हे पडदे अगदी मलिन झाले होते. ही चित्र लाव काठी हातात घेऊन दाखविणाऱ्या माणसाची दाढी इतकी तेलकट होती की तिचा रंग कोणता आहे हे सांगण मोठ कठिण गेल असत. चांगले रुपडे घातून एखाद्या माणसाने झोपून द्याव आणि तेच चुरलेले, सुरकुतलेले

कपडे घालून बाहेर पडाव तसा तो माणूस दिसायचा बोलता बोलता मध्येच त्याचा आवाज फाटत असे. तो जे काही सागत असे तेच अनेक प्रयोगाना त्याने मागितल्यामुळे एखादी निर्जाव रेकॉर्ड लावावी तस तो बोलत होता. 'एकणाराला मागव वाटत राहायच की हा बोलतो आहे खग, पण याच चित्त मात्र कुठतरी दुगरीकडेच आहे. त्या माणसाची ती केविलवाणी अवस्था पाहून मला त्याची दया यायची'

शेक्सपीयरच 'हॅम्लेट' नाटक मी याच स्टेजवर पाहिले होते. नाटकाच्या शेवटी होणार द्रुमुद्ध पाहण्याचच मला कुतूहल होत. एरव्ही त्यावेळी मला त्या नाटकात विशप रस वाटला नाही. याच स्टेजवर मी जॉन पीटर अँल्डगेट याचा भाषण ऐकली. इलिनॉयचा गव्हनर म्हणून निवडून येण्याची त्याची इच्छा होती. त्याची अनेक चित्र आणि व्यंगचित्र, त्याच्यावरचे स्तुतिनिदापर लेख मी वृत्तपत्रातून वाचलेले होते. विलक्षण आपेघात हातवारे करीत आपल्या भाषणाने तो विरोधकांना भडवून काढत असल्या पाहिले अशी माझी त्याच्याविषयी कल्पना झाली होती. परंतु प्रत्यक्ष मी भाषण ऐकल तेव्हा मी थक्क झालो. भाषणाच्या सुरुवातीला अँल्डगेट जसा उभा होता तसाच तो शेवटपर्यंत उभा राहिला होता. कमल्याहि तऱ्हेचे आकस्ताळे हातवारे तर सोडाच, पण आपल्या दीड तासाच्या भाषणात त्याने एकदाहि हात वर उचलला नाही. एकदोनदाच त्याने एक मुद्दा समजावून सांगताना आपला हात किचित् वर केला होता—आजारी माणसाच्या कपाळाला ताप पाहण्यासाठी लावतात तसा तो अत्यंत शांतपणे बोलत होता. आम्ही त्याच्याचप्रमाणे त्याचे विचार शांतपणे समजून घ्यावे अशी त्याची अपेक्षा होती. त्याचे विचार सगळेच मला पटले अस नव्हे, परंतु त्याच्या भाषणाच्या विशिष्ट शैलीमुळे त्याने माझ्या मनात एक प्रकारचा विश्वास निर्माण केला. आणि त्याच्यापेक्षा त्याचे विरोधकच मला अधिक सजयास्पद वाटू लागले.

नव थिएटर ब्रॉड स्ट्रीटवर उभारण्यात आले. काही काम नसले आणि काय करावे असा प्रश्न पडला की मी या थिएटरकडे जात असे. हे नव थिएटर अगदी अवययावत् पद्धतीन बांधलेले होते. ब्रॉडवेहून येणाऱ्या कुठल्याहि नाटक कंपनीचं नाटक होण्याइतका या थिएटरमधला रंगमंच मोठा होता. त्यामुळे ब्रॉडवेहून दौऱ्यावर निघालेली कुठलीहि नाटक कंपनी काही दिवस तरी गेल्सबर्गला मुक्काम करतच असे.

थिएटरमधील बारीकसारीक काम मी करीत असे. या कामाबद्दल मला थोडे-

फार पैसे मिळत, पण बहुधा नाटकाचा पासच मला कामाच्या मोबदल्यात मिळे. रगमचावर ऑस्कर जॉन्सन सुताकाम करीत असे. सर्वजण त्याला हम्की या टोपणनावानेच ओळखत. आमच्याकडून घाईच्या वेळी भरभर काम झाली नाहीत की तो आमच्या अगावर ओरडत असे. आम्हाला ओगडण्याचा त्याला अधिकार आहे असच आम्ही मानत असू. चार्ल्स रोज हा नेपथ्याची व्यवस्था पाहण्याचा सगळेजण त्याला कळी याच टोपणनावाने ओळखीत असत. नेपथ्याविभागार्ची सगळी काम त्याला प्रिनचूक ठाऊक होती. त्याच्या कामाच्या वाचतीत कुठल्याहि मुद्द्या वादविवाद करून तो पटवून देऊ शकत असे. आपल्या हाताखालच्या लोकांकडून कर्ग्या काम करून घ्यावी ह त्याला फारच चांगट कळत असे. त्यामुळे त्याचे हुकूम पाळायला आम्हाला मनापासून आवडायचे. नाटकात चारीकसारीक काम करायला नेहमीच काही माणसं लागतात. अशी माणसं नाटक कंपनीच्या दान्यावर नमतात. ज्या ज्या गावी नाटक कंपनी जाईल त्या त्या गावातल्या काही माणसाना गेजगारीच्या धोळीवर कामावर घेतल जात. कधी कधी मलाहि ही काम करण्याची संधि मिळेल. एकदा नाटकात एक आग लागल्याचा प्रवेश होता. त्यावेळी स्टेजवर आगडाओगडा करीत सर्व सामान उचलून धावाधाव करणाऱ्या लोकांत मी होतो !!

नाटकातला एक प्रवेश संपून पडदा पडला की दुसऱ्या प्रवेशाच्या तयारीसाठी पडदे बदलण, स्टेजवर नवीन फर्निचर आणून त्याची माटामाड करण इत्यादि काममुद्दा मी करीत असे. ह काम संपल्यावर स्टेजच्या मागल्या बाजूला आम्ही उभे राहत अस. अशा वेळी स्टेजवर प्रवेश करणारे विख्यात नट आणि नटी आम्हाला अगदी जवळून पाहायला मिळत. एखादा विनोदी काम करणारा नट गमतीचा पोशाख घातून गंभीर चेहरा करून आपल्या प्रवेशाची वाट पाहत उभा असे. क्षणार्धात तो रगमचावर प्रवेश करी. अगडगंतीन प्रकाशात उभा राहून तो वेडीवाकडी तोंड करीत, विदुषकी पद्धतीन हातवारे करी आणि प्रेक्षकांत मोठा हशा पिकत असे. कधीकधी एखादा नट रगमचावर प्रवेश करण्यापूर्वी हलक्या आवाजात आपल्या मापणाच्या प्रारंभीची वाक्य पुटपुटत अमृताना दिसे. आपल काम संपल्यावर हे नट धापा टाकीत, घामाने चिब भिजून स्टेजच्या मागच्या बाजूला पणत येत.

रगमचावरील मडपीत बसून नाटकातले पडदे टाकण्याच आणि वर ओढण्याच कामहि कधीकधी आम्ही करीत असू. द्वाग झाल्या की ठरलेल्या पडदा वर ओढून

न्यायचा आणि दुसरा खाली सोडायचा. चुकून जर नको असलेला पडदा आम्ही सोडला तर कळी आम्हाला चांगल्याच दम देत असे पडदे सोडण्याच काम करीत असताना अधून मधून आम्हाला नाटक पाहायला सापडे. पण गाणी मात्र आम्हाला सगळीं ऐकायला मिळत.

‘ऑनस्ट हार्म अँड विलिंग हॅण्ड्स’ या नाटकात जॉन एल सलिव्हन या नटाच काम मी याच वेळीं अगदी जवळून पाहिल. सलिव्हन स्टेजवर अगदी सहजपणे प्रवेश करीत असं प्रेक्षकांची त्याला जराहि भीति वाटत नसे. एका प्रवेशात चिताग्रस्त होऊन तो टेबलापाशी बसलेला आहे असा प्रसंग होता ताताचे दोन्ही कोपर टेबलावर टाकून त्यान आपले पाने हनुवटीग्याला ठेवले होते मऊतावन वाटेर पडण्यासाठी आता बुद्धीची शर्थ केली पाहिजे असा भाव त्याने आपल्या चेहऱ्यावर हुवेद्वय आणला होता अतिशय हलक्या आवाजात पण विलक्षण स्पष्ट उच्चार करून तो पुटपुटला, “आता मला या गोष्टीचा नीट विचार केला पाहिजे ” त्याची वाक्य उच्चारण्याची लफ्फच अशी होती की त्याचा प्रत्येक शब्द श्रोत्यांना ऐकू गेला असला पाहिजे त्यालाहि त्याबद्दल विश्वास वाटत होता नाटक संपल्यावर नटाची ओळख प्रेक्षकांना करून देण्याच्या वेळी तो श्रोत्यांना उद्देशून एक छोटस मापण करी मापणाच्या शेवटी जनतेला रुबावात कुर्निसात करून ‘मी जनतेचा नम्र मेवक जॉन एल सलिव्हन’ अशी आपली ओळख करून देऊन तो परत फिरत असे

एकदा फ्री जॉन नॅन्सेन याच मापण यिण्टरमये झाल. नॅन्सेनचे अनेक लेख मी मासिक पुस्तकामधून वाचले होते मी त्याच्या मापणाला जाऊ शकलो नाही. कारण मापणासाठी ठेवलेल पन्नास मेट्सच तिकीट काढण मला परवडल नसत. स्टेशनवर गाडीतून उतरताना मात्र मी नॅन्सेनला अगदी जवळून पाहिल होत. हेन्री स्टॅन्ले याचहि मापण याच यिण्टरमये झाल होत स्टॅन्लेलाहि मी स्टेशनवर गाडीतून उतरताना पाहिल होत स्टॅन्ले मला नॅन्सेन इतका आकर्षक वाटला नाही. स्टॅन्लेला एक प्रसिद्ध लेखक म्हणून मी ओळखत होतो. परंतु माझ्या दृष्टीन नॅन्सेन हा त्याच्याहून अधिक महत्त्वाचा माणूस होता. जीवनात झगडणाऱ्या अमर्या माणसाना प्रेरणा देण्याच सामर्थ्य नॅन्सेनमध्ये होत

या यिण्टरमये काम करीत असताना अनेक प्रसिद्ध नाटक मी पाहिल्या. त्यात बरीच ‘नाटकी’ नाटक असायची. एखादा घर गहाण पडलेल असायच आणि सावकार घरातल्या माणसाना त्रास देत असायचा. अखेरीस त्याची फजीती

व्हायची. एखाद्या माणसाने मृत्युपत्र केलेलं असायचं आणि त्याच्या मृत्यूनंतर सगळे वारस ते गोर्धीत राहायचं यादवी युद्धावरील बहुतेक सर्व नाटकात राघराज्य पक्षाचा हेर आणि ब्रडवाल्यांपैकी एग्वार्टी तरुणी यांचे प्रेम दाखवलेलं असायचं शेवट मात्र नेहमीच लग्नात व्हायचा. अनेक प्रसिद्ध वक्त्यांना आणि नटनट्यांना अगदी जवळून बघण्याची संधि मला या थिएटरात लाभली. जेव्हा मला थिएटर मध्ये काम नसे तेव्हा बरेच वेळा तिकीट काढून मी वायसगीतांचे कार्यक्रम ऐकण्यासाठी इथे येत असे. वाद्यवादनाचे कार्यक्रम करणारे कलावंत आपला सच बरोबर घेऊन रस्त्यावरून जाऊ लागले की मी मोठ्या कुतूहलाने त्याच्याकडे पाहत असे. ॲल फील्ड या विख्यात वादकाचा मी एकदा कार्यक्रम कधी चुकविला नाही. ब्रेन्जो वादनात ॲल फील्डचा हात धरणाऱा कुणीही नाही असं माझ मत होतं. त्याचा कार्यक्रम ऐकला की तिकीटाचे पैसे भरून निघाले असं मला वाटायचं. स्टेजच्या अगदी जवळचीच ज्याची तिकीट असत त्यांना सभ्यपणे बसून सगळे कार्यक्रम ऐकावे लागत. परंतु मागच्या बाजूला बसलेले लोक मात्र कुटुम कुटुम आवाज करीत वाटाणे ग्यात बसू शकत. कार्यक्रम आवडला की ते मोठ्याने वाहवा करू शकत किंवा कार्यक्रम भिकार होतो आहे असं वाटलं की मोठ्या मोठ्याने 'मिऑऊ मिऑऊ' असा आवाज करून ते हुंर्योहि करू शकत. स्टेजच्या जवळ बसलेल्या माणसाना मात्र यापैकी काहीच करता येत नसे.

धंदा शिकण्यासाठी

वरची आर्थिक परिस्थिति चांगली असल्यामुळे अनेक काम करून मी मिळवित असलेल्या पैशाचा माझ्या कुटुंबात फार मोठी मदत होत असे. माझ्या वरच्या लोकाना या गोष्टीची जाणीव होती. मला शिक्षणाची आवड आहे, परंतु परिस्थितीमुळे मी शाळेत जाऊ शकत नाही. या गोष्टीची माझ्या आईवापाना सधम हळहळ वाटत अस. शाळेतली शेवटली परीक्षा मेरी पास झाली. परीक्षेची प्रमाणपत्र देण्याचा मोठा समारंभ होत असे. या समारंभाच्या दिवशी चांगले स्वच्छ शुभ्र कपडे घालण मेरीला आवश्यक होत. माझ्याजवळ माझ्या घेतनातले काही डॉल्स शिल्लक होते. या पशातून मी तिला समारंभासाठी कपडे शिवून दिले. २ नवे कपडे घालून समारंभाच्या दिवशी तिने स्टजवर जाऊन प्रमाणपत्र हातात घेतल आणि समोर बसलेल्या प्रेक्षकाना लवून अभिवादन केल तेव्हा ती किती छान दिसली म्हणून सांगू! हा डिप्लोमा मिळाल्यावर लवकरच मेरीला एका शाळेत महिना तीस डॉलर पगारवर शिक्षिकेची नोकरी मिळाली.

मेरीला शाळेत लागणारी पुस्तक मी अधूनमधून चाळत असे. वॉशिंग्टन आर्याव्हगचे 'स्कचबुक', 'इव्हेंनग' आणि 'धिम स्कालंट लेटर' ही तिच्या जवळची पुस्तक वाचून मी तिच्याशी चर्चा करीत असे. मग मेरी मला या कादंबऱ्याविषयी तिचे शिक्षक वगात जे बोलत असत ते सर्व सांगत असे. मी या वेळी वाचलेल्या पुस्तकात मला जॉन फिस्क या लेखकाने लिहिलेल 'सिव्हिल गव्हर्नमेंट इन धी युनायटेड स्टेट्स' हे पुस्तक अतिशय आवडल. हा एक महान ग्रंथ आहे अस माझ मत झाल. कायदा, शासनसंस्था, इतिहास याविषयीच्या विविध प्रश्नांवर जॉन फिस्कने प्रकाशझोत टाकले होते. कर म्हणजे काय? कर आकारण्याचा अधिकार कुणाला असतो? कर आकारण आणि दरोडेगिरी कण यान फरक काय? पोलीस गणवेश का वापरतात? शासनसंस्था म्हणजे काय? इत्यादि अनेक प्रश्नांची उत्तर मला प्रथमच जॉन फिस्कच्या या पुस्तकात मिळाली. इंग्लिश मेम्राचार्या आणि युनायटेड स्टेट्सची राज्यघटना याचा पहिला परिचय

हेच पुस्तक वाचीत असताना मला जाला हे पुस्तक वाचल्यापासून या विषया वरच वाङ्मय वाचण्याची मला गोडी लागली. 'गत्सवर्ग ईन्विनिंग मेल' या वृत्तपत्रात वॉल्टर वेलमन राजकीय प्रश्नावर लेखन करीत असे. त्याची शैली स्वच्छ आणि सुबोध होती. इतक्या कठिण विषयावर लक्षावधि लोकाना सहज समजेल इतके सुबोध लेखन वॉल्टर वेलमन कम काय करू शकतो याच मला आश्चर्य वाटे. जॉन फिस्कच पुस्तक वाचून शासनसम्येच्या कायदा करणारी, कायद्याची अमलबजावणी करणारी आणि न्यायदान करणारी अशा तीन शाखा असतात हे मला कळलं होतं. या तीन शाखांचे तपशीलवार स्वरूप वॉल्टर वेलमनच लेखन वाचीत असताना मला आकळलं.

मी अनेक काम करीत होतो. परंतु एक ना बडं भागभर चिन्हा अशीच माझी गत झाली होती. ही धावपळ सोडून कोणत्यातरी एका व्यवसायात लक्ष घालून तो व्यवसाय शिकावा कस मला आता वाटू लागलं. प्लंबर, सुतार, रंगारी - या अनेक लोकाना मी त्यांच्या व्यवसायाविषयी विचारलं. परंतु या सर्वांनीच सध्याच्या काळात नोकरी मिळणं मोठं कठिण आहे असंच मला सांगितलं. अनेक अनुभव असलेली माणसं मुळी वेकार होती. अशा परिस्थितीत माझ्यासारख्या नवशिक्याला कोण काम देणार? एक दिवस मला कोजीतरी सांगितलं की युनियन हॉटेलच्या केशकर्तनालयात हलक्यामलकी काम करणाऱ्या एका पोऱ्याची जरूरी आहे. मी माझ्यागाच म्हणाला की, केशकर्तन हा व्यवसाय काही वाईट नाही. हे काम करणाऱ्या कागशीगला प्रवास करण्याची संधि मिळते. कुठल्याहि शहरात जाऊन तो काम करू शकतो. शिवाय अशीहि शक्यता असते की, ज्या माणसाची तुम्ही दाढी करता तो मनुष्य जर बडा असला तर तुमच्यावर खूप होऊन आपल्या वशिल्यान तो तुम्हाला कुठंही एखाद्या चांगली नोकरी सहज देऊ शकतो.

युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्ये आठवड्याला तीन डॉल्स पगारावर मी काम पत्करलं. या तीन डॉल्सव्यतिरिक्त, येणाऱ्या गिऱ्हाडकाच्या बुटाना पॉलिश केल्याबद्दल आणि ब्रशीस म्हणून मला काही पैसे मिळत असत. दरराज सकाळी सलूनच्या काळ्यापाटच्या लात्याच्या जमिनी मी ओल्या फडक्यान स्वच्छ पुरून काढीत असे. पावसाळ्याच्या दिवसात बुटाच्या चिग्न्यामुळे जमीन अधिकच खराब व्हायची : त्यामुळे दुपारी पुन्हा एकदा मला जमीन धुवून काढावी लागत असे. आठवड्यातून एकदा रस्त्याला लागून असलेल्या सलूनच्या खिडक्या सावणाच्या

पाण्यान मी स्वच्छ चुवन काढी. खुर्च्याच्या समोरचे आग्ने आठवड्यातून तीन वेळा आरसा धुण्याच एक विविध द्रव्य वापरून मी स्वच्छ करीत असे

हम्प्री हा या सलूनमधला मुख्य कारागीर होता. तोच सलूनचा चालक होता. पहिल्या खुर्चाच काम तो करीत असे. दुसऱ्या खुर्चावर जॉन हा कारागीर काम करायचा. तो चांगलाच उच्च होता त्याने मिशा ठेवल्या होत्या. तिसऱ्या खुर्चावर गुळगुळीत चेंहऱ्याचा, रेशमी सोनेरी केसाचा फ्रॅक वायकॉफ हा कारागीर काम करायचा तो चांगल नृत्य करीत असे. त्याच्या हालचाली-वरूनच त्याला नृत्य येत असा कुणालाहि कयास बाधता आला असता शनिवार आणि मुढीच्या आधी सलूनमध्ये खूप गर्दी व्हायची अशी विशेष गर्दी असली म्हणजे चाथ्या खुर्चावर हम्प्रीचा अठरा वर्षांचा मुलगा काम करीत असे दुकानात सर्व क्षेत्रातले मोठमोठे लोक येतात तेव्हा दुकान नेहमी शाडून पुसून लग्न ठेवले पाहिजे असे मला हम्प्रीने पहिल्याच दिवशी सांगून ठेवले होते हम्प्री हा एक अतिशय सम्य गृहस्थ होता गिऱ्हाट्काला खूप ठेवण्या साठी कस तसाव, कम वागाव, कम बोलाव ही कला हम्प्रीला चांगलीच अवगत होती. “कस काय दिग्विस्तात्र, ठीक चाललय ना आपल?” अस एखाद्या गिऱ्हाट्काला कधी तो आग्नेने विचारायचा, तर कधी दुसऱ्याला “मिस्टर हॅगन जॉन्स, मी नुकतीच तुमची आठवण काढली होती. अगदी वेळेवर आलात बघा!” अस तो स्नेहपूर्ण आवाजाने म्हणायचा. सलूनचा चालक या नात्याने आपल काम तो चोख बजावीत असे. त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या सर्व कारागीरांना हम्प्रीविषयी आदर वाटायचा. सकाळचे अकरा वाजले आणि खुर्चात बसलेले गिऱ्हाईक दहापंधरा मिनिट उठणार नाही अस वाटले म्हणजे मी दुकानाच्या मागल्या बाजूच्या जिऱ्याने युनियन हॉटेलच ऑफिस ओलाडून हॉटेलच्या वारमध्ये जात असे. हॉटेलतर्फे सलूनच्या कारागीरांना इथं विनामूल्य जेवण मिळायच. जेवण उरकून मी पुन्हा सलूनमध्ये येत असे. सॉलोमन कॉलिच आणि हेन्री कार्ट हे दोघे जर्मन ज्यू सलूनचे मालक होते. त्यांच्याविषयी मला कृतज्ञता वाटत असे. ही कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी मी त्याच्या बुढाना मनःपूर्वक पॉलिश लावीत असे.

युनियन हॉटेलमध्ये मोठमोठे नट, वाद्यवादक आणि वक्ते राहण्यासाठी येत. हॉटेलच्या कचेरीत असलेल्या रजिस्टर पुस्तकात लिहिलेली या मोठमोठ्या लोकांची नाव मी मोठ्या कुतूहलाने वाचीत असे.

सहा जानेवारी अठराशे पचाणव या दिवशी जनरल फिलिप सिडने पोस्ट मरण पावला. याच दिवशी माझा अठरावा वाढदिवस होता त्याच्या प्रेतयात्रेला अनेक पुढारी, राजकारणी, मुत्सद्दी, सैन्याधिकारी अशी बर्डीबर्डी माणस आली होती. युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्ये त्या दिवशी खूप गर्दी झाली होती. हंट ठेवण्याच्या स्टँडवर वेगवेगळ्या तऱ्हाच्या हॅट्स दिग्ग लावल्या या दिवशी माझ ब्रूटपॉलिशच साहित्य घेऊन मी सलूनच्या दाराशी उभा राहिलां. अनेक बड्या बड्या लोकांच्या बुढाना मी पॉलिश केल. या दिवशी मला एकूण एक डॉलर चाळीस सेंट एवढे पैसे मिळाले एका दिवसात इतके पैसे मला कधीच मिळाले नव्हते.

फिलिप सिडने पोस्ट या व्यक्तीला मी रस्त्यातून जाताना पाहिल होत. पण त्या वेळी हा कुणी थोर पुरुष अमेल याची मला मळीच कल्पना नव्हती फिलिप पोस्ट बळकट बाऱ्याचा, वाटोळ्या चेहऱ्याचा मनुष्य होता त्याच नाक सरळ, धारदार होत. कपाळाच्या वर त्याला थोडस टक्कल होत हनुवटीवर त्याने थोडीशी दाढी ठेवली होती. ती दाढी इतकी लहान होती की मुद्दाम होऊन बारकाईने पाहिल्याशिवाय ती नजरेत भरत नसे. फिलिप पोस्ट हा एक अप्रतिम थोढा होता हे मला नंतर कळल. अठराशे एकसष्ट झाली अब्राहम लिंकनने सभ्यनरती-साठी लोकाना आवाहन केल त्याचवेळी फिलिप पोस्टने आपल नाव सैन्यात दाखल केल. अनेक ठिकाणी झालेल्या घनघोर युद्धात त्याने फार मोठा पराक्रम गाजवला. आणि त्रिगोडियर जनरलच्या जागपर्यंत तो चढत गेला. शेवटी त्याला कर्नलहि करण्यात आल.

व्हिएन्ना येथे तेरा वर्षे कॉन्सल जनरलच काम केल्यानंतर फिलिप पोस्ट अठराशे एकूणषेरी साली पुन्हा गल्सबर्ग येथे आला. एकदा जनरल पोस्ट आणि त्याचे दोन मित्र युनियन हॉटेलच्या केशकर्तनालयात आले होते. त्या तिघांनीहि सलूनमध्ये दाढी करून घेतली, नंतर जनरल पोस्टने आपल्या बुढाना माझ्याकडून पॉलिश करून घेतल. ज्याच्या बुढाना मी पॉलिश करीत होतो तो केवढा मोठा मनुष्य आहे याची त्यावेळी मला जराहि कल्पना नव्हती. जनरल पोस्टची योग्यता त्या वेळी जर मला माहीत असती तर माझ्याजवळच सगळ्यात उत्तम पॉलिश काढून मी त्याच्या बुढाना माझ सार कौशल्य पणाला लावून ते लावल असत.

शनिवारी केशकर्तनालयात मी सर्व तऱ्हेची काम करीत असे. सलूनला लागूनच एक स्नानगृह होत. या स्नानगृहात आठ टब्स होते. गरम पाण्याचीहि सोय इथ

केलली असे. ज्या गिऱ्हाड्काना गरम पाणी लागेल त्याच्यासाठी मी द्रव गरम पाण्याने भरून ठेवीत असे स्नानासाठी पचवीस मेटर्स द्यावे लागत. दोनतीन गिऱ्हाड्क स्नानगृहात नियमित येत असत स्नान करतेवेळी ते मला बोलवीत आणि माझ्याकडून ब्रशन आपली पाठ चोळून घेत या कामाबद्दल मला चांगली राईथसी मिळ.

एकदा सद्धनमये काम करात असताना मी चांगलाच घोटाळा केल्या माझी ही चूक बरेच दिवसपर्यंत सद्धनमधल्या कारागिराच्या थेट्याचा विषय होऊन राखली होती. एक खाद्यदार गिऱ्हाड्क सद्धनमये आला होता केस दाढी करून घेतल्यानंतर त्याने माझ्याकडून बुटाना पॉलिश करून घेतला. तो कमीत कमी एक निकेल तरा टिप देईल अस त्याच्या पोषाग्राकडे पाहून वाटत होत. मी त्याच्या कोटावर आणि विजारीवर ब्रश फिरवला मग हॅटच्या स्टेंडवर ठेवलेली त्याची सिल्कची हॅट मी घेतली आणि तिच्यावर ब्रश फिरवू लागलो यापूर्वी सिल्कची हॅट मी कधीच हाताळली नव्हती. त्या गिऱ्हाड्कान केसदाढीच बिल हम्प्रीला दिले आणि मी त्याच्या हॅटवर ब्रश फिरवीत असताना तो माझ्याजवळ आला. आपल्या हॅटवर मला ब्रश फिरवीत असलेला पाहून तो गृहस्थ एकदम माझ्यावर किचाळला, “मूर्ख, हे काय चालवले आहेस तू ?” त्याच्या सत्तापाच कारण माझ्या तांबडतोब ध्यानात आला. सिल्कच्या हॅटवर कोणता ब्रश फिरवावा या बाबतीतल माझ अज्ञान त्याच्या कोंड्याला कारणीभूत झाले होते. त्याचा तो अवतार पाहून मी अगदी घाबरून गेलो. श्रमेची याचना करणारे शब्द मी भीतभीत पुटपुटले सद्धनमधल्या कारागिराना दिस येत होत, पण त्यानी ते अत्यंत प्रयत्नपूर्वक आवरून धरले होते. इतक्यात हम्प्री माझ्याजवळ आला आणि अतिशय कडक स्वरात मला म्हणाला, “चाली, सिल्कच्या किंवा सॅटिनच्या हॅटवर मऊ केसाचा ब्रश फिरवायचा असतो हे खर म्हणजे तुला माहीत असायला हवे.” इतक्यात त्या गिऱ्हाड्कान माझ्या हातातली आपली हॅट हिसकावून घेतली आणि ती आपल्या हातात अशा तऱ्हेने धरली की जणू काही मी त्याच्या हातातून ती ओढून घेऊन ती फाडूनच टाकणार होतो. बूटपॉलिश केल्याबद्दल त्याने माझ्या हातावर एक निकेल ठेवला आणि तो तबतरा चालत सद्धनच्या बाहेर गेला. आता पुन्हा म्हणून या सद्धनमये कधी पाय ठेवणार नाही असेच त्याच ते चालण जणू काय सांगत होते. दुसऱ्या दिवशीच मी सिल्क आणि सॅटिनच्या हॅटवर फिरविण्यासाठी मऊ केसाचा ब्रश आणून ठेवला. या नव्या ब्रशाचे केस

इतके मऊ होते की, तुमच्या हातावरून तो फिरवला असता तरी तो फिरल्याचं तुम्हाला जाणवत नसत. या प्रसंगानंतर सलूनमच्ये येणाऱ्या गिऱ्हाडकाच्या सिल्लूच्या हँड्स मी सगईत हातान साफ करू लागला. पूवाच्या अनुभवामुळे मी शहाणपणा शिकलो असे सलूनमधले कारागीर म्हणू लागले.

सलूनमधले कारागीर आपापसात बोलताना बहुधा वस्तूपाविषयी बोलत. ते बहुतेकजण वेड अँड बुचर कपनीचा वस्तरा वापरीत असत. वस्तरा तयार करणाऱ्या माणसाच नाव बुचर म्हणजे खाटीक असाव या योगायोगाच मला मोठ हसू आल. हे कारागीर सलूनमच्ये येणाऱ्या वेगवेगळ्या गिऱ्हाडकाना गमतीची टोपणनाव ठेवीत असत आणि आपापसात त्याच्याविषयी बोलत असताना या टोपणनावाचा उल्लेख करूनच बोलत राठ दाढीच्या एका माणसाला त्यानी खारीच्या शेपटीच त्याच्या दाढीशी साम्य असल्यामुळे 'खार' अस नाव ठेवलं होत. एकदा श्री. ग्वार सलूनमच्ये येऊन गेले. ते गत्यावर ज्या कारागिराने त्याची दाढी केली तो गमतीने म्हणाला, "केली बुवा याची एकदाची दाढी. पुन्हा पुन्हा ब्रग चोळून मला त्याच्या गालावर फेसाचा डागर रचावा लागला. सहा वेळा मी वस्तरा फिरवला लपटण्यावर. त्याच्या दाढीचे खुट कापता येत नाहीत, ते तोडावे लागतात।" आठवड्यातून दोनतीन वळा इतर कैदकर्तनालयात माझ्यासारखेच पोऱ्याची काम करणारी इतर मुल मला भेटत. आम्ही सगळे एकत्र भेटलो म्हणजे धऱ्याच्या गोष्टी बोलत असू. कोणत काळ पॉलिश सर्वात चांगल, राठ बूट अपले तर त्याला पॉलिश करणाऱ्यापेक्षा पॉलिशचे दोन थर त्याच्यावर चोळावे लागतात, गिऱ्हाडकाकडून एका निकेलपेक्षा दोन सट्टम काढायचे असले तर त्याच्याशी असून कम बोलाव. इत्यादि अनेक विषय आमच्या बोलण्यात येत असत. या मुलांपैकी एका मुलाच नाव हात दग वेड तो पॉलिश करून झाल्यावर गिऱ्हाडकाकड मंद भिमत करून पायवा. या त्याच्या अदबगीर तामणुकीमुळे त्याला गिऱ्हाडकाकडून बक्षिशी म्हणून एखादा निकेल अनेक मिळत असे. इतर मुल आणि मी हंगीला म्हणत असू, "आमच्यापेक्षा तुला बक्षिशी अधिक मिळते याच कारण म्हणजे-—एक तर तुझा पोपाव्य जरूपक असतो. आणि दुसरा अस की तू अतिशय दम्यण असतोस." कधी कधी असे वाक्यच की एखादा गिऱ्हाडक हंगीला बक्षिशी न देताच निघून जायच अशा वेळी हंगी उपहासपूर्ण स्वरात 'यॅक यू' असे म्हणायचा. एकदा रम्कीन त्याला अशा उद्धट स्वरात गिऱ्हाडकाशी बोलताना पाहल आणि करड्या स्वरात तो त्याला म्हणाला, "है

पाहा हॅरी, तुझ काम एकूण फार चागल असत, पण अशा तऱ्हेन सलूनमव्ये येणाऱ्या गिऱ्हाइकाशी तू जर वागू लागलास तर तुला कामावरून दूर करण मला भाग पडेल.”

हॅरी आणि केशकर्तनालयात काम करणारी इतर सर्व मुल रविवारच्या दिवशी झकपक पोपाक करीत आणि फिरण्यासाठी बाहेर पडत. दुपारच्या वेळीं ते सगळे बाउन्स हॉटेल्मध्ये जेवण घेत. जेवणाला पन्नास सेट पडत असत. त्याच्या दृष्टीन रविवार हा चैनीचा दिवस असे हॅरी बेड ड्रम फार चागला वाजवीत असे एकदा बेरीन स्ट्रीटवर्गच्या मैदानावर रात्री आम्ही जमलो असता हॅरी आपला ड्रम घेऊन आला. त्याचा हात ड्रमवर अतिशय जलद चालत असे. ड्रम शिकण्यासाठी तो मेहनतहि खूप घ्यायचा आम्हा सगळ्या मुलांना अस वाटायच की आपल्याजवळहि एक ड्रम असावा आणि हॅरीइतक चागल आपल्याला वाजवता याव उत्तम ड्रम शिकून कधीतरी एखाद्या बॅंडच्या पथकात आपण सामील व्हाव आणि खूप प्रवास करावा अशी हॅरीची आकाक्षा होती

एकदा हॅरी शिकागोला गेला आणि तिथे भरणारी मोठी जत्रा तो पाहून आला अठराशे व्याणव सालची गोष्ट. असेच एकदा रात्री आम्ही मैदानावर जमलो होतो शिकागोला पाहिलेल्या जत्रेच वर्णन हॅरी आम्हाला सागत होता. जत्रेला जाण्याची इच्छा असूनहि पैशाच्या दृष्टीन ते परवडणार नसल्यामुळे आम्ही जाऊ शकत नव्हतो. आम्ही हॅरीला जत्रेविषयी अनेक प्रश्न विचारीत होतो आणि त्याने दिलेली उत्तरे ऐकून आमचे कुतूहल भागवीत होता.

हिवाळा ओसरून वसंत ऋतूला सुरुवात झाली होती हवेत फुलाचा गंध दखळत होता. वातावरण प्रसन्न होत केशकर्तनालयातल्या या कामावर माझ चित्त लागत नव्हत हे काम आपल्यासाठी नाही अस सारख माझ मन मला सागत होत. याच वेळीं सॅम बाले या माणसान माझ्या जीवनात प्रवेश केला. गाळ्हा गावाजवळची आपली शेत-जमीन विकून बालेंने ते पैसे दुधाच्या धऱ्यात गुतविले होते मध्यम उचीचा, बळकट बाध्याचा, किंचित् खादे खाली झुकलेला, जाडजूड मिशाचा, सॅम बालें सदा हसतमुख असायचा. त्याची ही वृत्ति प्रकट करणारा त्याचा आवाजहि मला आवडायचा. बालेंला फिडल चागल वाजवता येत असे.

एक दिवस मी फुटपाथवरून चाललो असताना बालेंने आपली दुधाची गाडी थांबविली आणि मला हाक मारली. आपल्याकडे नोकरी करायला तू तयार आहेस

की काय अस त्यान मला विचारल. महिन्याला बारा डॉलर्स पगार आणि त्याच्या बरोबरच घरी जेवण त्यान मला कवूल केल. बाल्लो हा माणूस मला आवडला होता. शिवाय, तो मला बारा डॉलर्स आणि घरगुती जेवण द्यायला तयार होता. त्याची नोकरी मी पत्करली असती तर मला मोकळ्यावर काम करायची संधि मिळणार होती. सधूनच्या चार भितीतल्या वातावरणाला मी अगदी कटाळलो होतो. मी ताबडतोब बाल्लोला होकार दिला. हम्प्रीकडे गेलो आणि त्याला म्हणालो, “तुमच्या सधूनमध्यें काम करीत असताना तुम्ही मला फार चांगल वागवलात. तुमच काम सोडून जाताना खर म्हणजे माझ्या जिवावर येतय पण ते सोडल्यावेरीज मला गत्यतर नाही, कारण केशकर्तनाल्यातल हे काम माझ्यासाठी नाही याविषयी मला सशय उरलेला नाही ”

पुन्हा एकदां दुधाच्या धंद्यांत

दमरोज सकाळी साडेसहा वाजता मी वेरीन म्हीटवरून चालत चालत नॉक्स कॉलेजच आवार ओलाटून कॉलेजच्या जुन्या विविडिंगच्या फाटकापाशी येत असे. तिथे अठराशे अष्टावन्न साली झालेल्या लिफ्टन आणि डग्लस यांच्या वादविवादाच्या स्मृत्यर्थ एक स्तंभ उभारण्यात आला होता. ऑक्टोबर महिन्यातल्या त्या थडीच्या रात्री वीस हजार लोकांच्या समुदायाला उद्देगून लिफ्टन म्हणाला होता, “ज्याला गुलाम ठेवायचे आहेत त्याला ते विकत घेण्याचा अधिकार आहे असे म्हणताना डग्लस जणू आपल्यामोवतीची नेतिरुतेची ज्योत विसरून टाकीत आहे.” त्या स्तंभावर कोरलेल अब्राहम लिफ्टनच ते वाक्य मी तिथे उभा राहून किती वेळा वाचल असेल याची गणतीच नाही उन्हाळा, पावसाळा, वर्षवृष्टी करणारा हिवाळा सान्या ऋतूत मी हे वाक्य वाचीत होता.

तिथून पुढे मी चालत चालत सॅम्युएल बालेच्या घरापाशी येत असे. आल्या-बरोबर घोड्याची पागा स्वच्छ करून मी तिथल्या घोड्याच्या पायाला दुग्धापत झाली असेल तिथे चिगल थापीत असे. हे झाल्यावर एक घोडा मी गाडीला जुपा. विल बॉल्टर्स दुधाचा रतीव बालण्यासाठी शहराच्या उत्तर भागात जायचा. मी, बाले आणि बालेकडे काम करणारा हेरी हॉर्ट दक्षिण भागात जात असे.

सॅम बालेकडे काम करीत असताना जॉर्ज वर्टनकडे काम केलेल्या दिवसाची मला आठवण झाली. बाले हा जाज वर्टनपेक्षा अगदी निगळ्या प्रवृत्तीचा माणूस होता. कधी कधी मी आणि हरी दुधाची गाडी घेऊन जात असू त्यावेळी बाले हातात डोन गल्नची दुधाची चरबी घेऊन पायीच जायचा. “दूध घेणाऱ्या कुठल्याहि गिन्हाइकाने कमलीहि तक्रार केली तरी ती सहानुभूतिपूर्वक ऐकून घ्या, तुच्छतेने तिच्याकडे पाहू नका” अस सॅम बालेने आम्हाला सांगितले होते. मला आठवले की जॉर्ज वर्टन लोकाना आपण दुधाचा रतीव घालतो म्हणजे त्याच्यावर उपकार करता आहोत अशाच भावनेन वागायचा. बालेने आम्हाला सांगून ठेवले होते की, कुठहि एखाद घर रिकामे होऊन तिथे नवे

भाडेकरू राहायला आलेले दिसले की, तावडतोच त्यांना जाऊन भेटा आणि आमच्याकडून दूध घ्या अस त्यांना आर्जवाने सांगा. अशी नवी गिन्हाइक हट्टकन आम्हालाच मिळत असत. ऑक्टोबर महिन्यात गुरांच्या चान्यान्ना तुटवडा पडू लागला की, एका डॅलरला अठरा पावगेरांची तिकिट आम्ही देत अस. उन्हाळ्यात अठराची वीस तिकिट होत. जनपासन सप्टेंबरच्या मध्यापर्यंत आम्ही दिवसातून दोन वेळा रतीव घालायचे. उन्हाळ्यात सप्ताही घातलेल दूध रात्रीपर्यंत ठिकत नमल्यामुळे आम्हाला दोनदा रतीव घालावा लागे. या दिवसात मला आणि चालेल्या आठ गेल्लेच दुधाचे हंडे दोन वेळा धुवावे लागत असत. हंडे पुढून झाल्यानंतर चालेल्या वायफोने आणि मुलीन तयार केलेले जकास जेवण आम्ही जेवत अस.

एका घरात क्रम बुल्यर्ड हा गेल्ले टायव्हर राहत असे. त्यांच्या मुलीला डॅम्टरनी गाईच दूध —आणि तेहि एका टगाविक गार्वाचच घ्यायला सांगितल होत. गाईच्या दुधाचा हा रतीव मी बुल्यर्डच्या घरी घालीत असे. बुल्यर्डच नाव मी वृत्तपत्रातून अनेकदा वाचल होत. जागतिक प्रिक्रम मोडणारा वेगवान् आगगाडी त्याने हाकली होती. घराच्या आवारात आणि कधी कधी नेवणाच्या उघा घेऊन बाहेर जाताना मी त्याला अनेकदा पाहत असे. बुल्यर्डच्या घरी एका टगाविक गाईचच दूध देण्याचा —इतर गाईच दूध त्यात मिसळू न देण्याचा—आम्ही कटाक्षाने प्रयत्न करीत अस. पण कधी कधी नजरचुर्कान दुधाच्या चरव्याची अदलाबदल व्हायची आणि बुल्यर्डच्या घरी मिसळीच दूध आम्हाला द्याव लागायच. बुल्यर्डच्या मुलीच्या प्रकृतीवर याचा वाईट परिणाम झाल्याच आमच्या कधी कानी आल नाही.

दुधाचा हा रतीव घालतानाच माझ्या आयुष्यातल पहिल वटिल स्वप्नाळ प्रेम मी केल. ज्या मुलीच्या प्रेमात मी पडलो होतो तिचा चेहऱा रात्रदिवस माझ्या दोळ्यापुढून हलत नसे. अॅकडेमिक स्ट्रीटवर तिच घर होत. दुधाच भाट आणि तिकीट ते घराच्या पटवीत ठेवीत असत. ते तिकीट मी काढून घ्यायचा आणि माझ्या पावगेराच्या माड्यात दूध मापून ते त्या माड्यात ओतायचा. दुधाचा रतीव मी घालीत असताना ती मुलगी स्वयंपाकखोलीच्या ग्विडकीपाशी उभी राहून माझ्याकडे टक लावून पाहायची. मी जर कधी ग्विडकीकडे नजर टाकली तर ती मागत्या पावलीच पळून जायची. आठवड्यातून दोनतीन वेळा दुधाच भाड पटवीत ठेवल नसल्याच मला आढळून यायच. अशा वेळी पडवीत उभा राहून मी ‘दूध’ असा पुकार करायचा. माझा आवाज ऐकला की, दुधाच भाड हातात घेऊन मंदस्मित करीत ती बाहेर यायची. भाड ग्वाली ठेवून ती ‘एक

क्वार्ट' एवढेच शब्द उच्चारायची आणि मी तेवढे दूध घातले की निघून जायची. पण मी जर कधी मृदु स्वगत 'गुडमॉर्निंग' म्हणालो तर तीहि कोमल आवाजात 'गुडमॉर्निंग' म्हणायची तिचे ते शब्द एखाद्या आशीर्चनाप्रमाणे मी मनात साठवून घेत जसे कधी कधी मी थोडा धीर करून म्हणायचा, 'आज सकाळ मोठी प्रसन्न आहे' किंवा 'आज थंडगार वारे वाहताहेत' अशा वेळा ती 'होय, खर आहे' एवढेच शब्द उच्चारायची परत जाताना, मला जर तिच्याशी दोनतीन मिनिट बोलण्याची संधि मिळाली तर मी बोलणार तरी काय असा विचार माझ्या मनात यायचा.

माझा हे पहिले प्रेम प्रथमवासनच विरून जाणाऱ्या एखाद्या स्वप्नासारखे होते ती आणि मी एकदाच जेव्हा जोडीन फिरायला गेलो तेव्हाच हे प्रेम क्षीण होते चालत्याच मला जाणवले उन्हाळ्यातल्या एका गर्मी मी नॉक्स स्ट्रीटवर चर्चमव्ये प्रार्थनेसाठी गेलो तिथे ती मला भेटली प्रार्थनामहा सपल्यावर मी तिच्याजवळ गेलो आणि तिला म्हणालो, "मी तुझ्या घरापयत तुला पांचवायला आलो तर चालेल का?" ती म्हणाली, "अवश्य" चादण पडले होते चर्चपासून चौदा चाकाच्या अंतरावर तिचे घर होते चालता चालता मी तिला म्हणालो, "चादण किती छान पडले आहे नाही!" ती नुसतच 'होय' म्हणाली. नंतर एक चौक अंतर आम्ही एक शब्दांहि न बोलता चाललो मग मी तिला म्हणालो, "यावेळा उन्हाळ्याचा कडाका चांगलाच जाणवला!" यावरहि ती नुसतच 'होय' म्हणाली पुन्हा एक चौक अंतर आम्ही न बोलता चालून गेलो. मग मी तिला पुन्हा म्हणालो, "चर्चमव्ये त्या माणसाने प्रार्थनागीत किती सुरेख म्हटले, नाही?" पुन्हा उत्तरादाखल नुसतच 'होय' आणि पुन्हा एक चौक अंतर अचोखपणे चाललो त्यानंतर काहीतरी बोलायचे म्हणून मी म्हणालो, "अधूनमधून फुटपाथवरच्या लाकडी फळ्या सरकलेल्या असतात अशा वेळा पावल अगदी जपून टाकावी लागतात"

माझ्या उजव्या हातात तिचा डावा हात कोपराच्या जग वर होता. मी रस्त्यान चालत होतो. एखाद्या मुलीला तिच्या घरी पांचविताना तिचा हात असाच हातात धरून चालले पाहिजे असं मी ऐकले होते आणि पाहिलेहि होते. माझा हात लजेन थरथरत होता. मला उगीचच वाटत होते की मी ज्या तऱ्हेने तिचा हात हातात घेतला होता ते तिला आवडत नसावं. थोडा वेळ तसे चालल्यानंतर माझा हात लाकडाचाच आहे असं मला वाटू लागले. तिचा हात सोडून माझा हात

काही काळ मोकळा करावा अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनात निर्माण झाली. पण मी तसं केलं मात्र नाही. मी तसं केलं असतं तर मला त्याच काहीतरी कारण सागाव लागलं असतं, आणि काय कारण सागावं हं माझचं मला समजत नव्हतं. चालता चालता मध्येच मला वाटलं की उत्कटतेने तिला सागावं—“तुला मी पहिल्यांदा पाहिलं तेव्हापासून मी तुझा व्याम घेतला. तुला खरं वाटतं ना हे? खरंच, रात्रदिवस तुझा चेहरा माझ्या डोळ्यापुढून हालत नाही. मी दूर असलो तरी मला सारखं वाटतं की तू माझ्याजवळ आहेस—अगदी जवळ आहेस” पण असं म्हणण्याच्या ऐवजी मी तिला विचारलं, “तुझे वडील ट्रेन कडकटर आहेत ना? कसं काय रुचतं हे काम त्यांना?”

तिचं घर आलं फाटकापाशी मी तिच्या हात सोडलं. आणि ‘गुडनाइट’ म्हणून मी तगातगा पावळ टाकत तिथून निघालो—जसं काही मला अत्यंत निकडीचं काम होतं. ती माझ्याकडे दगवाज्यात उभी राहून पाहतं आहे किंवा नाही हेही मी पाहिलं नाही. तिचं आणि माझं जमण्यासारखं नाही. आमच्या तारा जुळू शकणार नाहीत असंच माझ्या मनाने ठरवलं होतं. रस्त्यावर आला तेव्हा मला एकाच समाधान झालं होतं. इतका वेळ लाकडासारखा घट्ट झालेल्या माझ्या लाजाळू हात पुन्हा सजीव, मोकळा आला होता.

बालेकडे जवळजवळ मी अठरा महिने काम केलं. महिन्याकाठी बारा डॉलर्स आणि जेवण हेच माझं वेतन कायम होतं. एके दिवशी मी बालेला पगारवाढ करण्याविषयी सांगितलं. सध्याच्या परिस्थितीत ते परवडण्यासारखं नाही असं त्याने मला उत्तर दिलं. मी त्याला म्हणालं, “बाले, तू मला इतकं चांगलं वागविलं आहेस, तुझ्याविषयी मला इतका आदर वाटतो की हे काम सोडून जाणं अशक्य: माझ्या जिवावर येतयं पण मी तरी काय करूं? एवढ्या वेतनावर माझं भाग्यचं नाही.” बाले म्हणाला, “चाली, तू जाणारच असलास तर जा. जे घडायचं ते घडणारच. तू अतिशय चांगला मुलगा आहेस. गेल्या वर्षी दीड-वर्षांच्या तुझ्या सहवासात माझा काळ मोठ्या सुखाने गेल्या. दिसून गेल्यावर अधून-मधून तू आमच्याकडे अवश्य ये” बालेनं सांगितल्याप्रमाणे अधूनमधून मी त्याच्या घरा जात असे. मी गेलं की तो आपल्या एडिसन फोनोग्राफवर नव्या नव्या ध्वनिमुद्रिका मला ऐकवी. ‘कवि आणि शेतकरी’ ही ध्वनिमुद्रिका अनेक वेळा ऐकली तरी मला कटाळा येत नसे—ती पुन्हा ऐकावीशी वाटे. बाले जिवंत असेपर्यंत त्याची आणि माझी मैत्री टिकून राहिली होती.

घर ट्या वा हेर

काळाच चक्र सारखे फिरत होत. चालय सपन मी तारण्यात प्रवेश केला. दुःखाचे, कटुतेचे अनेक प्रसंग माझ्या जीवनात कोसळले होते. पण ह दुःख, हा कटुता केवळ माझ्याच वाऱ्याला आली होती काय? मी विचार करू लागला तेव्हा मला आढळून आल की, जगातल्या सगळ्या स्त्रीपुरुषांच्या वाऱ्याला हे आल होत. या दुःखाशी न मिता दोन हात करण यातच स्वयं पुरुषार्थ आहे. अमर झगडता झगडताच नव सामर्थ्य प्राप्त होत. हॉरेशियो ऑल्जर या लेखकाची काही पुस्तके तसेच 'टॉम धी बूट ब्लॅक' आणि 'फ्रॉम रॅग टु रिचेस' ही दोन पुस्तके माझ्या वाचनात आली होती. आल्जरच्या पुस्तकातील नायक मोठे भाग्यवान होते. त्याच्या पुस्तकात एखादी श्रीमंत सुंदर तरुण स्त्री घोड्यावर बसली असताना घोडा अकस्मात् उधळायचा. अशा वेळी आमचा हा नायक धोक्यात जीव घातून राजकन्येची या प्राणातिक संकटातून मुक्तता करायचा. मग ती सुंदर स्त्री त्याच्या प्रेमात पडायची. शेवटी त्याच तिच्याशी लग्न व्हायचं आणि तिची सगळी सर्पत्ति त्यालाच मिळायची. नंतर या नायकाच जे वन म्हणजे गुलाबाच्या पाकळ्याचीच शय्या अस व्हायचं.

नशीब नावाचा गोष्ट जीवनात असते हे अगदीच नाकारता येणार नाही परंतु मला एवढं कळल होत की चांगल नशीब जर तुमच्या वाऱ्याला आल नाही तर झगडून तुम्हाला ते मिळवेल पाहिजे. ऑयुडा या लेखकाच 'अण्डर द फ्लेगज' हे पुस्तक माझ्या वाचनात आल होत. जीवनाच्या घोर समामात या पुस्तकाचा नायक सगळ काही गमावून बसला होता. फक्त त्याचा घोडाच त्याच्यापाशी उरला होता. पण जराहि न डरता तो वीगसारखा अखेरपर्यंत झुजत राहिला. ऑलिव्ह श्रायनर या लेखकाच 'धी स्टोरी ऑफ् अँन आफ्रिकन फार्म' हे पुस्तक मी वाचल. या पुस्तकाच्या प्रत्येक पानापानावर दुःखी जीवाची आर्त कहाणी होती. हे प्रचंड दुःख या माणसाच्या जीवनात असूनहि त्याच्या आयुष्यात गीताचा मद प्रवाह होता. कधीहि भग्न न पावणार, न खुरटणार अस प्रगाढ

प्रेम त्याच्या जीवनात होत. या माणसाच्या जीवनाची कहाणी वाचून, माझ्या अवतीभोवतीच्या माणसाची जीवन पाहून मी विचार करू लागलो. मला कळल की माझ्यापेक्षाहि कितीतरी पटींनी अधिक दुःख ज्याच्या वास्त्याला आल आहे अशी माणस या जगात होती तरीहि त्याच्या डोळ्यासमोर ज्येय होती, सघर्षान त्यापेठे त्या त्याच्या जीवनातहि स्वप्न होती, चाटण होत, आशानिराशा होत्या मला झगडल पाहिजे ही माझी जाणीव तीव्र झाली

माझ वय आता एकोणीस वर्षांच होत. आता माझी गणना प्रौढात होत होती. माझ्या जीवनात प्रचंड असतोपर भरून राहिल्या होता मी अनेक काम केेली, अनेक धंदे केले, परंतु माझ्या मविषयाची वाट त्याच्यापैकी कशातूनहि उलगडताना मला दिसली नव्हती. या जीवनात काही मित्र मी जमा केले होते परंतु मुर्त्याच्या सत्त्वासात मात्र अजूनहि मला आत्मविश्वासान वावरता येत नव्हत त्याच्याशी कस बोलाव, कस वागाव ह मला या मुली माझ्या आयुष्यातून जाईपर्यंत कळत नव्हत. माझी जोडीदारीण मला कुठच सापडली नव्हती.

याचवेळी स्वातंत्र्यासाठी, लोकसत्तेसाठी झगडणाऱ्या क्यूबा येथील लोकांची कहाणी मी वाचली. स्पॅनिश जनरल बायलर यांनी या क्यूबातील स्वातंत्र्याची तहान लागलेल्या जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले होते आणि तरीहि आपल छोटस सन्य जमवून स्वातंत्र्याच्या भावनेने पेटलेली ही माणस जुलमी सत्तेविरुद्ध प्राणपणान लढत होती. या स्वातंत्र्यसैनिकांच जीवन मला विलक्षण प्रेरक वाटल त्यांना जाऊन मिळाव आणि त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील व्हाव अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनामध्ये पेटली. त्यांच्या सन्यात भरती होण्याची जर त्यांनी हाक दिली असती आणि मला तशी सवि मिळाली असती तर मी निश्चितच त्या स्वातंत्र्ययुद्धातला एक जिपाई म्हणून लढला असता. पण माझी ही आकाक्षा कधीच फलद्रूप झाली नाही.

अठराशे शहाण्णव आणि अठराशे सत्त्याण्णव ही दोन वर्ष माझ्या आंतरिक जीवनात विलक्षण खळबळ माजली होती. मला काय होत होत ह सांगण मोट कठिण आहे. आंतरब्राह्म जग आणि मन यात युद्धाचा प्रसंग रात्रंदिवस ओढवला होता. ज्या शहरात मी राहत होतो त्याचा एकाच वेळी मला ओढाहि वाटत होता आणि तिठ्काराहि वाटत होता तिथले लोक मला हवेहि होते आणि नकोहि होते. मला माझ्याविषयी कधी विलक्षण सहानुभूति वाटायची, कधी तिरस्काराची प्रचंड लाट माझ्या मनात उसळायची. परस्परविरोधी भावनांच्या द्वद्वात माझ मन

सापडल होत. कसल तरी दुःख माझ्या मनात सलत होत--आणि मला कळल होत की या दुःखाच मूळ बाहेरच्या जगात नाही, ते माझ्याच मनात आहे मी धडपडत होतो. खरच, काय हव होत वर मला ?

अठरावें सत्याण्णवच्या जन्मव्ये कॅन्सास येथे जाऊन गव्हाच्या शेतात काम करायच मी ठरवल मन्येच धंदेवार्डक भटक्या व्हाव असहि मला वाटे भीक मागत, लहानमहान चोन्या करत भटकण्याचा धडा करणाऱ्या अनेक भटक्याशी माझी ओळख झाली होती काहीहि करायला मी तयार होता. पण जियला प्रत्येक भाणूस, जिगत्या जमिनीचा प्रत्येक इंच नी इंच माझ्या ओळखीचा होता, ते माझ राहत गाव सोडून मला कुठतरी दूर दूर जायच होत

गल्सवर्गपासून मी फारसा दूर गला नव्हतो. एकदाच बावांनी मला आगगाडीचा पास दिला होता तो पास घेऊन मी एकदाच पन्नास मलावर पेओरिया येथील जत्रा पाहण्यासाठी गेलो होतो. एकट्यान तो प्रवास करताना मला किती मोकळ वाटल होत ! वाटत होत की, मी जगप्रवासालाच निघालो आहे. घरी परत आल्यावर पेओरियाचे लोक कसे दिसले याचा वर्णन करून सागण्याग्वेरीज मला दुसर काही सुचत नव्हत

एका वर्षापूर्वीच मी माझ्या आयुष्यात अगदी पहिल्याप्रथम शिकागोला जाऊन आलो होतो. तेव्हा माझ वय अठरा वर्षांच होत माझ्याजवळ एक डॉलर आणि पन्नास सेंट एवढी शिल्लक होती, आणि कित्येक महिने बावांची मनधरणी करून मी गाडीचा पास मिळविला होता. एक चाक्र, दोन्याचा एक तुकडा, माझा पाइप आणि तवाखू आणि दोन रुमाल एवढेच माझ सामान होत जॉन जॉर्डिनने कमीत कमी पैसे खर्च करून शिकागो शहरात कस राहाव याविषयीच आपल अनुभवसिद्ध तत्र मला पढवल होत. माझ्या त्रिशातला दीड डॉलर शिल्लक असेपर्यंत मला शिकागोमध्ये राहण शक्य होणार होत. क्लर्क स्ट्रीटवरच्या पिट्सबर्ग ज्यो या माणसाच्या स्वस्त हॉटेलात मी जेवत होतो. पाच सेंटमध्ये इथे जेवण मिळत असे. सकाळसव्याकाळ एकच जेवण असायच

साउथ स्टेट स्ट्रीटवरच्या एका हॉटेलात दुसऱ्या मजल्यावरच्या खोलीत मी राहत असे. एका रात्रीच पन्चवीस सेंट भाड मला द्याव लाग. खोलीतली जमीन लाकडी होती. खिळखिळा झालेला एक लोखंडाचा पलंग खोलीत होता. पलंगावरच्या बिछान्यावर अनेक दिवस वापरलेली एक मळकी चादर होती. विश्लेख्या काड्या आणि कचरा याचा ढीग कोपऱ्यात पडलेला होता. कपडे टागण्यासाठी

मोठीतल्या भितीला खिळे ठोकलेले होते. एका अधाऱ्या जागेत पाण्याचा नळ होता तिथे जाऊन मी माझे कपडे आणि तोड धूत असे.

शिकागोमधील माझ्या वास्तव्यात मी अनेक कर्मणुकीचे कार्यक्रम पाहिले. जॉन जार्डिनने शिकागो क्लब एका नाटक मी चुरूवला नाही प्रवा जी वर्तमानपर विरुद्धाच काम मी केले होत त्याच्या कचेऱ्याहि मी पाहिल्या व्हिक्टर लॉसनच्या 'शिकागो रेकॉर्ड' आणि 'डेली न्यूज' या पत्राविषयी मला विशेष आदर होता. या वृत्तपत्राच्या कचेऱ्यात जाऊन व्हिक्टर लॉसनची भेट घ्यावी आणि त्याच्याशी बोलावे अस मला खूप वाटत असे पण तिथे गेल्याच तर त्याच्याशी काय बोलायच ह मात्र मला कळत नव्हत

रस्तोरस्ती मी अनेक मेल मन्कले त्या प्रचंड उत्साहाच्या भरात द्रतक चालून गेला तरी मला यकूबा कसा तो जाणवला नाही द्यून तिथून जाणारी माणस, बोड्याच्या गाड्या, रॅमगाड्या यांनी रस्ते कसे गजबजून गेले होत. तिसऱ्या दिवशी दुपारी एका हॉटेल्समोर मी थावले 'किरकोळ काम केल्याम मोफत जेवण मिळेल' अशी पाटी तिथे लावलेली होती. या हॉटेलात मी जेवून घेतले. खिशात फक्त ऱड डॉलर बाळगून मी तीन दिवस शिकागो शहर पाहून घेतले होत. घरी आले तेव्हा शिकागो शहराची रगतदार वर्णन मी घरातल्या माणसाना सांगितली. माझ्या घरातले कुणीहि शिकागोमध्ये गेले नव्हत माझे आईवडील फक्त गाडी बदलताना तेवढे काही मिनिटच शिकागोला उतरले होते. घरी आले तेव्हा मला घर वाटले. माझ्या बिलान्यावर आता स्वच्छ चादर होती पिट्मवर्ग ज्योच्या हॉटेलातील जेवण आता नव्हत—माझ्या आईच्या हातचा रुचकर स्वयंपाक मी आता खाणार होतो पण एवढे सगळे असूनहि माझ मन शिकागो शहरातल्या त्या गजबजलेल्या रस्त्यावर, त्या वाहनाच्या धावपळीकडे सागव जात होत घरात सगळे सुख असूनहि पुन्हा जर शिकागो शहरातल्या या गर्दीत मला मिमळता आले तर किती बर होईल अस मला पुन्हा पुन्हा वाटायच.

अखेर मी निर्णय घेतला. घर सोडायच आणि दूर दूर मटकायच वाट फुटेल, पाय नेताले तिथे जायच अस मी ठरवून ठाकले. माझ्या भ्रमतीचा हा वेत मी घरात सांगितला तेव्हा तो कुणालाहि आवडला नाही ह मला कळून चुकले. बाबाच्या चेहऱ्यावर नापसती स्पष्ट दिसत होती. उलट, माझ्या आईला गहिवरून आले— मला जवळ घेऊन माझा मुका घेताना तिच्या डोळ्यातून घळघळ अश्रू ओघळू लागले. मी दुपारच जेवण केले आणि सर्वांना रामराम करून घराबाहेर

पडलो. सेंटिनचा काळा शर्ट, कोट, पॅट, बूट, मोजे आणि हॅट. एवढे अगावर घालून मी तट्टे निघालो. याव्यतिरिक्त माझ्याजवळ कपडे नव्हते. माझ्या खिशात सावणाचा एक तुकडा, वस्त्रा, फणी, छोटासा आरसा, दोन हातरुमाल, मुईदोरा, गोटग्वेरीचे घड्याळ, चाक्र आणि माझा पाईप, थोडा तत्राखू एवढेच सामान होत. तीन डॉलर आणि पन्चवीस सेंट एवढे पैसे मी जवळ घाळगळे होते. जनच्या शेवटच्या आठवड्यातली एक दुपार होती झळझळीत प्रकाश पडला होता. हवेत थोडा गारवा होता. सॅन्टाफी स्टेशनच्या पार्श्वमेच्या बाजूला एक मालगाडी सिग्नल नगल्यामुळे थांबली होती गाडी सुरू झाली. थोड्या वेळाने त्या धावत्या गाडीत उडी मारून मी चढलो आणि एका डब्यात घुमलो. डब्याच्या दाराशीच कडीला हात धरून समोर पसरलेल्या निसर्गाकडे पाहत मी उभा राहिलो. ज्वानीच्या भगन डोलणाऱ्या शेताचे विस्तीर्ण पट्टे समोर पसरले होते. मिसिसिपी नदीवरच्या पुलावरून आगगाडी गेली तेव्हा अनेक दिवस ती नदी पाहण्याची माझ्या डोळ्याची तहान शांत झाली माझ्या बापाग्वेरीज माझ्या घरातल्या कुणीहि ही नदी पाहिली नव्हती.

फोर्ट मॅडिसन येथे गाडीचा वेग थोडा कमी झाला तेव्हा मी बाहेर उडी टाकली. मी थोडे चीज विकत घेतल आणि मिसिसिपी नदीच्या विस्तीर्ण पात्राकडे पाहत काठाशी बसून राहिलो. एका लहानशा बोटीचा कॅप्टन मला म्हणाला की, बोटीवर एका कामगाराची जरूर आहे कामाच्या मोबदल्यात केओकुकर्यत प्रवास करता येईल. मी ते काम पत्करल. मी केओकुकला उतरलो. एका कालव्याच्या काठी हिरव्यागार गवतावर वर्तमानपत्राच्या घड्या पसरून मी मोकळ्यावर झोपलो. कालव्याच्या पाण्याने मी माझ तोड धुतल माझ्या खिशात सावण होताच. जवळच्या रुमालाने मी तोड स्वच्छ पुसल. इतक्यात समोरून एक माणूस आला त्याने मला विचारल, “काय भटकायला निघालात ना?” मी म्हणालो, “होय” मग आम्ही दोघे थोडस चालून पुन्हा गवतात एके ठिकाणी बसलो. नव्यानच ओळख झालेला तो माणूस म्हणाला, “माझ्याजवळ तीन पाव आहेत” एका घरात त्याला एक जेवण आणि हे तीन पाव मिळाले होते. पावाच्या कापी करून त्याला लोणी लावलेल होत आणि त्यात तळलेल्या मासाचे दोन तुकडे ठेवलेले होते. खाता खाता मी म्हणालो, “चला, जेवण आणि न्याहारी दोन्ही एकाच वेळी उरकली म्हणायची.”

त्या माणसाचा चेहरा आणि हात इतके फुगीर होते की, आपण थोडे लावले

तर ते आत रुतेल अस वाटायच. ब्रुकलीन येथील अनाथाश्रमातून तो आला होता. इतके दिवस तो भटकत होता, पण त्याने काम अस केलच नव्हत. सहसा तो भीऊ मागूनच आपला शेर मिळवायचा. हिवाळ्याच्या दिवसात भटकेगिरी केल्याबद्दल कुठतरी त्याला पोलीस पकडायचे. मग दोनतीन महिने स्वारीची तुरुगात ग्वानगी व्हायची. कुठल्या कुठल्या तुरुगात चागल जेवण मिळत याची यादी त्याला पाठ होती. त्याची जीम पातळ होती आणि तो विल्खग जलद वोलत असे. अनेक धंदेवाईक भटक्यांच्या टोळ्या त्याच्या परिचयाच्या होत्या. एके दिवशी गवतावर पडून निळ्या आकाशाकडे पाहत तो पडला असता मी त्याला सोडून दिलं. आपण एकटे असलो तरी आपल्याला काही कमी पडणार नाही याविषयीचा जबरदस्त विश्वास जर त्याला नसता तर त्याला सोडून जाताना मला वाईट वाटल असत.

एका रात्री वादळ झाल आणि खूप जोराचा पाऊस कोसळू लागला एका घराच तळघर बांधण्याच काम चालू होत. सुतारानी अर्धच काम संपवल होत आणि ते घरी गले होते. सुतार पुन्हा कामाला येईपर्यंत त्या तळघरात झोपायच मी ठरवल. नंतर मी चौकाचौकातून भटकला. तीन घरात स्टोव्हला पॉलिश करून बायच काम मला मिळाल. या कामाबद्दल न्याहारी, दुपारच आणि रात्रीच जेवण एवढा मोबदला मला मिळाला अनेक घरात मी काम मिळवण्यासाठी खटपट केली या बायका गेसवर्गमव्ये ज्यांच्या घरात मी दुधाचा रतीब घालीत होतो त्यांच्यामागच्याच होत्या. मला कॉलेजमव्ये जाण्यासाठी पैसे हवे आहेत आणि त्यासाठी मी काम मिळवण्याच्या खटपटीत आहे अस मी सांगितल असत तर त्यांनी मला जरूर मदत केली असती, पण ग्वरा अडचण अशी होती की त्यांच्या घरात गजंलले स्टोव्हच फागसे नव्हते—आणि त्यामुळे मला काम मिळण शक्य नव्हत चार जुलै या दिवशी केओकुक या शहरी घराच गर्दी उमळली होती. मेनस्ट्रीटवरच्या टोकावर एका लहानशा हॉटेलापुढ ‘बॅटर पाहिजे’ अशी पाटी मी वाचली. हॉटेलच्या मालकाला मी जाऊन भेटलो दोन पेन्सच जेवण आणि दिवसाचे पन्नास सेंट देण्याच त्याने मला कबूल केल. हॉटेलात गिन्हाइकानी मागवलेली खाद्यपेय त्यांना देताना नम्रपणे मी कस वागल पाहिजे त त्यान मला समजावून सांगितल आणि दहा वाजता तो बाहेर निघून गला. साडे-अकरापर्यंत तीनचार गिन्हाइकच हॉटेलात जमली इतक्यात हॉटेलचा मालक परत आला. दुपारी विशेष गर्दी होईल तेव्हा मी कामात मदत करीन अस त्यान मला सांगितलं. पुढच्या दोन तासात सहासात गिन्हाइक आली. यावेळी

दुकानाचा मालक एका कोपऱ्यात बसून झोप काढीत होता. मी माझ काम करीत होतो. दुकानात एका वेळी दोनपेक्षा अधिक गिऱ्हाडक सहसा येत नसत. त्यांना हवी असलेली खाद्यपेय मी तत्परतेने आणून देत असे. मला मी काही तरी महत्वाचे काम करतं आहे अस सांगून वाढायचे काही दिवसांनी मी चढत चढत जाऊन या हॉटेलात मालकाचा भागीदार होईन अस स्वप्न मी मनात बाळगल होत. काही वेळाने झोप संपवून मालक उठला आणि थोड्याच वेळात येतो अस सांगून बाहेर निघून गेला. तीन वाजता 'पट्ट्यापेक्षा' अधिक खुशीत येऊन त्याने हॉटेलात पाऊल टाकल. दुपारी तो जेवलेला नव्हता. मी त्याला दोन अंडी तळून दिली आणि सोबत एक बनपाव आणि गरम कॉफी दिली. त्याने जेवण संपवले आणि थोडावेळ बाहेर जाऊन येतो अस सांगून तो निघाला. पाच वाजता तो पुन्हा हॉटेलात आला, तो अगदी 'टेर' होऊन. एका कोपऱ्यात त्याने जमिनीवर लोळण घेतली व ताणून दिली. तो झोपत्यावर मी दोन मटणांचे सॅडविचेस तयार केले. दोन डोनट्स घेतले आणि ते कोटाच्या स्विशात ठेवले. नंतर मी पैशाची पेटी उघडून माझ्या पगाराचा अर्धा डॉलर घेतला, हळूच हॉटेलचे दार उघडले, खाद्यावर कोट टाकला आणि तडक बाहेर निघाले. त्या गर्जा असाच एका चालत्या गाडीत उडी मारून मी डब्यात शिरला. या गाडीने मला मिस्त्री राज्याच्या मध्यभागी आणून टाकल.

दुसरे दिवशी बीनलेक या मिस्त्री राज्यातल्या एका गावी रेल्वेस्थळावर काहीं कामगार काम करीत होते तिथे मी गेलो. फे कॉनॉर्स हा या मजुराचा मुख्य होता. दिवसाला एक डॉलर पन्चवीस सेंट्स एवढ्या पगारावर त्याने मला कामावर ठेवून घेतले. कामाच्या जागेपासून तीस पावलावर त्याचे चार खोल्यांचे घर होते. आपल्याच घरी त्याने माझी राहण्याजेवण्याची व्यवस्था केली. याबद्दल मला त्याला आठवड्याचे तीन डॉलर्स द्यावे लागत. कॉनॉर्सच्या हाताखाली आम्ही पाचजण काम करीत होतो. कॉनॉर्स स्वतःच्या अधिकाराच्या जागेवर आणि आपल्या आवाजावर बेहाय खूप होता. आमच्या अगावर तो कधीच सतापून ओरडला नाही, परंतु तो अशा काहीं लकवीने वागत असे, त्याच्या चेहऱ्यातच अशी काही जबर असायची की कुणीहि त्याच्याकडे पाहिल तरी साऱ्या मजुराच्या जागेपासून सव्याच्या अधिकाऱ्या जागेपर्यंत तो चढत गेला आहे हे सहज कळून आले असत. सकाळी सातपासून सव्याकाळी सहापर्यंत मला तिथे काम करावे लागे. माझ अग रात्री मी पूर्वी बर्फ-घरात काम करताना दुखे तसे दुखू लागायचे.

सकाळी, दुपारी, रात्री कॉनॉर्सच्या घरी ठराविकच पदार्थ जेवणात असायचे. कॉनॉर्स, त्याची बायको आणि तीन मुल याना हे ठराविक जेवण फार आवडायच अस दिसल. दोन आठवडे मी कॉनॉर्सच्या हाताखाली काम केल आणि एके दिवशी रविवारी सकाळी मी एका धावत्या गार्डीत उडी मारून कान्सास शहराकडे निघालो. राहण्याजेवण्याचे पैसे मी कॉनॉर्सला दिले नव्हते परंतु माझा पगारहि मी घेतलेला नव्हता. माझ्या पगारातून तो आपल बिल वसूल करून घेईल अस म्हणून मी तेथून तडक निघालो.

कॅन्सास शहरी मी जाऊन पोचलो. आर्मेर ॲव्हेन्यू या रस्त्यावर मिसॅस म्यूलिन या ब्राईच एक छोटास हॉटेल होत. हॉटेलच्या खिडकीपाशी 'बशा विसळणारा पोरगा पाहिजे' अशी पाटी लावलेली होती. मिसॅस म्यूलिनला मी भेटलो आणि हे काम पत्करल. दुपारच्या वेळी हॉटेलत बरीच गर्दी व्हायची आणि बशा विसळताना चांगलीच धादल उडायची. जेवणाच्या खोलीतली जमीन दररोज मी सकाळी झाडून ठेवीत असे. आणि दर शनिवारी ओल्या फडक्याने ती पुसून काढीत असे. हॉलच्या टोकाला एक पडदा लावलेला होता. त्या पडद्यामागे एक लहानशी कॉट होती. मी त्या कॉटवर झोपत असे.

पहाटे सहा वाजता मी उठत असे जेवण्याची खोली झाडून मी स्वच्छ करीपर्यंत साडेसहा वाजायला यायचे साडेसहा वाजता हॉटेलच दार उघडल की गिन्हाइक यात्रला सुरुवात व्हायची रात्री आठ वाजेपर्यंत मी काम करीत असे. मध्ये फक्त दीडदोन तासच मला सुट्टी मिळायची या नोकरीतले माझे दिवस सुखात गेले हॉटेलतला मुख्य स्वयंपाकी आनदी आणि मोकळ्या स्वभावाचा होता. तिन्ही वेळा तो मला चांगल आणि मगूर जेवण देत असे जॉर्ज नावाचा दुसरा एक वेटर होता. तोहि आनदी वृत्तीचा होता त्याला अनेक जुनी जुनी गाणी येत. मी फर्माइश करीत असे आणि तो मला अनेक गाणी म्हणून दाखवीत असे. रविवारच्या दिवशी मला सुट्टी मिळायची. या दिवशी मी कान्सास शहरात खूप भटकत असे. एकदोन आठवड्यात पश्चिम नासासमधली गव्हाची शेेत पिकून तयार होणार होती. मिसॅस म्यूलिनने दुसऱ्या आठवड्याचा पगार माझ्या हातावर ठेवला तेव्हा मी काम सोडून जाणार असल्याच तिला सांगितल. मी तिचा निरोप घेतला आणि बाहेर आलो. दुकानाच्या खिडकीवर 'बशा विसळणारा पोऱ्या पाहिजे' अशी पाटी पुन्हा लटकू लागली. हॉटेलतला मुख्य स्वयंपाकी आणि जॉर्ज हा वेटर याचा निरोप घेताना मला फारच वाईट वाटल. ही दोन्ही माणस

सज्जन होती त्याच्यामुळेच तिथल माझ वास्तव्य सुखाच झाल होत.

मी पुढे निघालो. वाटेत एका स्वस्त हॉटेलात दुमन्या मजल्यावरच्या खोलीत मी उतरलो. इथे एका रात्रीच पध्दग सेट्स भाड होत त्याच खोलीत माझ्या बरोबर आणखी चाळीस माणस उतरली होती. एकेका हाताच्या अतरावर एकेक कॉट दाखलेली होती. माझ्या शेजारचा एक माणूस इतक्या मोठ्यान घोरायचा की काही सागता सोय नाही पध्दटेचे तीन वाजले की एक माणूस झोपून किचाळतच उठायचा. कसल तरी भीतिदायक स्वप्न त्याला पडत असाव. सगळ्यात तापदायक म्हणजे या खाटेत असलेले डेकूण. ते असे सपाटून चावायचे की डोळ्याला डोळा लागण मुर्किल व्हाव त्यानी आमच्या विछान्यात आपली घर केली होती या विछान्यावर दामायला त्या हॉटेलात चादरहि नव्हती. घोरणाऱ्या आणि किचाळणाऱ्या माणसाच्या, चावणाऱ्या डेकणाच्या या खोलीत मी दोन रात्री राहिलं

एकदा चालत्या गाडीत उडी मारून मी प्रवास करीत अमतांना मला चागली अद्दल घडली. कोळसे ठेवण्याच्या डब्यात मी गिरलो होतो. मला शिरताना ब्रेकमनने पाहिल आणि हाकटून त्यावल. मी त्याली उतरल्यासारख केल आणि त्याचा डोळा चुकवून पुन्हा गाडीत घुसलो. आता गाडी वेगान चालू लागली होती. तो मनुष्य माझ्याजवळ आला. वेगात असलेल्या गाडीतून उतरणाऱ्या मला शक्य नव्हत माझ्याजवळ तोड आणून तो मोठ्याने ओगटला, “गाडीतून उतरून चालता हो अस मी तुला बजावल होत आता मुकाट्यान पैसे काढ नाहीतर चागली याद राहील अशी तुला अद्दल घडवतो ” पूर्वा गाडीत मला अनेक वेळा ब्रेकमन भेटले होते. डब्याच्या कोपऱ्यात अग चोरून उभा असलेला मला पाहिल की ते ओगटून सागत, “अरे, अशा तऱ्हेने प्रवास करणार असलास तर निदान आमचा डोळा चुकवण्याची तरी काळजी घे ! ” परंतु पैसे मागणारा असा ब्रेकमन काही मला पूर्वा भेटला नव्हता. खर म्हणजे मी फुकटात प्रवास करीत होतो. गाडीच्या तिकिटाचे पैसे देण माझ कतव्य होत. ह सगळ खर, पण या ब्रेकमनला मी काय म्हणून पैसे द्यावंत ? रेल्वेने त्याला काही तिकीट कलेक्टर नेमलेला नव्हता ! मी पैसे देण्याच साफ नाकारल. तेव्हा तो सतापान लाल झाला. माझ्यापेक्षा त्याच वजन चाळीस पौडतरी अधिक असाव. त्याने खाडकून आपल्या उजव्या हाताने माझ्या डाव्या गालावर टोसा लगावला. मी मला सावरतो न सावरतो तोच दुसरा टोसा बसला. मी जमिनीवर कोसळलो. थोड्या

वेळाने मी कसावसा उठून वसलो. माझ्याकडे पाहून तो जोगड्या, “आहेस तसा वसून राहा. नाहीतर आणखी दोन लाखा वसतील पेकायत. मी तसाच वसून राहिलो. ते दोवेजण जायला निघाले. जाता जाता त्यांनी माझ्याकडे वळून पाहिल आणि मोठ्यान हसून ते म्हणाले, “ठीक आहे आता तुला प्रवास करायला हरकत नाही. तिकिटाची चांगलीच किंमत तू भग्ली आहेस!”

उद्याच्या दगडापाशी मी उभा राहिलो. झाडांचा आणि शेताचा हिंवा निस्तार माझ्या डोळ्यापुढून जात होता. थोड्या वेळाने गाडीचा वेग कमी झाला तशी मी खाली उडी टाकली. भटक्याच्या एका दोळीत मी मिसळलो. त्यातली दोन माणस ज्या गाडीतून मी उतरलो होतो ती गाडी पकडण्यासाठी धावत होती. बाकीचे चांगपच जण एका झऱ्याच्या काठी आपले गर्द धूत होते. मी तिथून थांबलो आणि त्या झऱ्याच्या काठी माझा गर्द, पायमोजे आणि दोन स्माल बुट्स टाकले. त्या भटक्यापैकी दोवेजण माझ्याजवळ आले. त्यांनी आवल्या गाडी काही निकेल खर्च करून पाव आणि इतर थोडे खाण्याचे पदार्थ घेतले होते. ‘एक निकेल दे आणि आमच्याबरोबर खाण्या वस’ असे त्यांनी मला सांगितले होते. मी त्याच्याबरोबर वसून भरपूर खाऊन घेतले. त्याच रात्री मी पुन्हा धावती गाडी पकडली आणि एम्पोरिया शहरात आलो. चालता चालता ‘एम्पोरिया गॅशेट’ या वृत्तपत्राच्या कचेरीसमोर मी आलो. बुटल्यम ॲलन व्हाइट हा या पत्राचा संपादक होता. कचेरीत जाऊन त्याची भेट घेण्याची माझी इच्छा होती, पण मला धीर झाला नाही. मला भूक लागली होती. एका हॉटेलात जाऊन मी दोन सेट्सच जेवण घेतले आणि सिटी पार्कमध्ये येऊन मी रावतावर पडलो. इतक्यात तिथे दोन माणस आली. ते दोघे थंदेवाईक भटक्ये होते. त्यांनी माझी ओळख करून घेतली. काही वेळ आम्ही बोलत बसलो. थोड्या वेळाने मला त्यांनी गाणी म्हणून दागवण्याची विनंती केली. मी त्यांना गाऊन दागविली. ते मला म्हणाले, “तू आमच्याबरोबर चल. गाणी म्हणत म्हणत आपण ग्रहगोशर्ग फिरू. आपल्याला चांगले पसे मिळतील. ते आपण वाढून घेऊ.” ही कल्पना मला जग चमत्कारिक वाटली.

त्या रात्री पूर्णचंद्र उगवला होता. आकाश स्वच्छ होत. छान चांदण पडले होते. सान्तेफी या तलावाच्या समोर चालत्या गाडीत चढण्याच्या तयारीने आठ माणस उभी होती. एम्पोरियाला मी ज्या गाडीत चढलो होतो त्या गाडीतून तिचा वेग कमी झाल्याबरोबर मी बाहेर उडी टाकली. पहाट होईपर्यंत मी फ्रॅटफॉर्मवरच

झोपलीं होती. सकाळी पाच वाजता मला जाग आली तेव्हा मला कळल की, फॅन्मास गज्यातल्या हचिन्सन या गावी मी आलो होतो. इथून भ्रमन्तीला सुरुवात व्हायची होती. मी पूर्वी ऐकल होत की, रेल्वेरुप्याच्या आसपास असलेल्या घरात काम मागण्यासाठी जाण्यात काही अर्थ नसतो, कारण अनेक धंदेवाईक भटक्यानी भीक मागण्यासाठी जाऊन या माणसाना चांगलच हैराण केलेल असत. त्यामुळे तिथल्या घरात न जाता मी आटवहा चोक पुढे चालून मी तिसऱ्या घरी गेलो. आणि एकदोन घरापुढे जाऊन, “मला न्याहारी घाल तर त्याच्या मोचदत्यात मी तुमचे थोडे काम करून देईन” अस म्हटल. परंतु या दोन्ही घरातल्या लोकानी माझ्याकडे पाहून दरवाजे लावून घेतले. थोडस पुढे चालून मी तिसऱ्या घरी गेलो. त्या घरातल्या वार्डने मात्र मला लाकड तोडण्याच काम दिले माझ काम झाल्यावर ती वार्डने आणि तिच्या मुलीने मला घरात नेऊन पोटभर खाऊ घातले माझ खाऊन झाल्यावर मी त्याचे आभार मानले आणि निघालो. जाताना त्यानी मला आणखी थोडे खाण घ्याऊन दिले

आर्थिक मंदीचा काळ हळूहळू ओसरत होता अस वर्तमानपत्र म्हणत होती पण तरीही शेकडो माणस बेकार होती. आपली घरदार सोडून काम मिळविण्यासाठी ही माणस गावोगाव भटकत होती. यात काही धंदेवाईक भटक्येहि होते. काम न करणाऱ्या भटक्यात दोन वर्ग होते. एक भीक मागून निर्वाह करणारा आणि दुसरा चोऱ्या करून हे भीक मागणारे भटक्ये करून कहाण्या सांगण्यात, अडचणीची गाथाणी गाण्यात पयर्सत होते. वाटेवर भेटलेल्या एखाद्या नागरिकाचे चित्त द्रवून त्याने निघातून पैसे काढून द्यावेत म्हणून हे भीकमागे भटके स्वतः विपर्यायाच्या कपोलकल्पित करून कहाण्या सांगत. ही करून कहाणी फार लांबवण्यात मात्र अर्थ नसतो, कारण मग तो नागरिक कुतूहलापोटी चार प्रश्न विचारू लागायचा, त्याच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याच्या फदात जर हा भटका पडला तर अर्थातच वेळ लागायचा आणि इतक्यात वाटेतल्या एखाद्या पोलिस-शिपाई नेमका येऊन हटकायचा ! !

चोऱ्या करून उदरनिर्वाह करणारे भटक्ये कधीच फारसे बोलत नसत. एकदा तपकिरी सूट, तपकिरी शर्ट आणि त्यावर तपकिरी नेकटाय घालणारा एक चोरटा भटका मला भेटला. त्याने मला विश्वासात ध्यायचा प्रयत्न केला. माझ्याजवळ येऊन शांतपणे तो मला म्हणाला, “मी नेहमी दुसऱ्या मजत्यावर चोरी करतो. या वायतीत मला तुझा चांगला उपयोग होऊ शकेल.” त्याची कल्पना अशी

होती की एग्याच्या घराच्या खिडकीखाली त्यान उभ राहायच, आणि मी त्याच्या खाद्यावर चढून खिडकीतून घरात प्रवेश करायचा, हाताला लागतील ते पैसे आणि दागिते लपाम करायचे. मला तो भेटला तेव्हा त्याचा हा 'धडा' चागला चालन नव्हता, परंतु लवकरच चागले दिवस येतील अशी तो आशा बाळगून होता. त्याने सुचवलेल्या कपनेवर मिचर कपन काय त सागतो अस मी त्याला सांगितलं, परंतु पुन्हा त्याच तोंड न पाहता मी तिथून सटकलो.

प्रवासात मला अनेक प्रवासी भेटत त्याच्या सहवासाच्या माझ्या व्यक्तित्वावर नेमका कोणता संस्कार पडायचा ह त्या वेळी किंवा आताही सांगण कठिण गेल असत. पण एवढा मात्र स्वर की या प्रवासातुळे माझ्यातल्या आत्मविश्वास मी गेलसवर्गमये होतो त्यापेक्षा कितीतरी पटीन अधिक वाढला होता. आत्म-सन्मानाची भावना माझ्या मनात निर्माण झाली होती मी न लाजता बोळ लागलो होतो कामावर असताना मला भेटणाऱ्या मुली माझी चौकशी करात त्याच्याशी प्रोत्साना माझा अवघडलेखाहि कमी होत होता

लॉरेन्ड, पॉनी काउंटी, कॅन्सास इथे मटकत असताना मी एक वेळार मटक्या आठ अस माझ्या मनातहि येत नव्हत आणि तम मो कुणाला सांगतहि नव्हतो याच काय होत एक कार्ळा या विभागात आमच्या मालकीचा जमीन होती या प्रदेशात चालताना मी कुणीतरी प्रतिष्ठित नागरिक आठ अशा भावनेने मी चालत होतो तीन दिवस मी एका सुतागळे दिवसाला पचाहत्तर सेट्स पगारावर काम केल त्यानंतर पाच दिवस एका शेतकऱ्याकडे मळणीच काम केल. ह काम शरीरश्रमाच होत परंतु योग्यरुचे कामकरी आनंदी वृत्तीचे होते मला चागल जेवणाहि मिळायच गवत साठवून ठेवायची खोली स्वच्छ होती तिथल्या गवतावर आम्ही चौविजण शोषत अस या कामातून मला जेवण आणि दिवसाला एक डोलर पन्वीस सेट्स एवढा पगार मिळायचा त्यानंतर लॉरेन्ड येथे चागल काम मिळण्याची शक्यता आढे अस मी एकल आणि तिथेच निवाला. मध्ये काही दिवस काम नव्हत, तेव्हा मला एक मटक्या भेटला तो मळचा कॅन्सास शहरातला. प्रवा तो एका कोळशाच्या दुकानात दिशांचर गिहिण्याच्या कामावर होता दुकान नीट चालनास झाल तेव्हा मालकान त्याला नोकरीवरून काढून टाकल. या मटक्याजवळ एक पिस्तुल होत शिवाय, जवळ चागलेच पैसेहि तो बाळगून असल्या पाहिजे अस वाटायच. त्याचा चेहरा आकर्षक होता. लावट हनुवटी, ससाण्याच्या चांचीमारस नाक आणि निळे डोळे

अस त्याच वर्गन करता येईल. त्याच्या त्या निळ्या डोळ्यात पाहिल की सारखं वाढायच की हा माणूस काही दिसतो तितका साधा नाही. हा कधी धोका देईल हे काही सांगता यायच नाही. या निळ्या डोळ्याच्या भटक्यान माझ्याशी मैत्री केली. आपण दोघानी बरोबरच प्रवास करू अस त्याने मला सुचवले. परंतु मी त्याच्या-बरोबर न जाता लॅकिन येथे एकटाच गेलो सहज मी एकदा रेल्वेच टाईम टेबल पाहिल. मला आढळून आले की गल्सवर्गपासून लॅकिन सहारा चॅन्ग्याऐशी मैल दूर होते. रेल्वे लाइन सोडून मी केलेली भ्रमती जमस धरली, तर मी घर सोडल्यापासून एक हजार मलाचा प्रवास केला होता लॅकिन येथे एका शेत-कऱ्याकडे मी धान्यमळणीच काम केले त्याच्याकडच काम संपले की दुसऱ्या शेतकऱ्याच्या शेतावर जाऊन काम करायच असा क्रम चालू ठेवला.

लॅकिनला मी एका चालत्या गाडीत चढलो. दोन डेवे एकमेकावर आदळून येत म्हणून बसविलेल्या 'बम्पर'वर उभा राहून मी प्रवास करीत होतो. ब्रेकमनने हुसकून लावल्याबरोबर मी खाली उडी टोकली आणि पळू लागलो. वाटेत मला तो निळ्या डोळ्याचा भटक्या भेटला. मध्यरात्रीची वेळ होती. आम्ही दोघां एका हॉटेलात गेलो आणि तिथे जेवण घेतले विल आपणच देशार असा त्या निळ्या डोळ्याच्या भटक्यान आग्रह धरला आणि विल त्यान दिलहि तो म्हणाला, "सव्या खिसा गरम आहे " पुढची गाडी मी पकटणार अस मी त्याला सांगितले. माझ्याबरोबर पाण्याच्या टाकीपर्यंत तो चालत आला. वाटेत आपल्या खिशातले पिस्तुल काढून त्यान मला दाखवले आणि तो म्हणाला, "हे पाहिलस, याच्यामुळे कष्ट न करता भगप्र पैसे मिळतात. एखादा माणूस भेटला की मी त्याला हे पिस्तुल काढून धमकावतो आणि त्याच्या जवळचे असतील नसतील ते पैसे काढून घेतां." माझ्याजवळ तीस डॉलर्स होते. मला पिस्तुल दाखवून तो माझ्याकडचे सगळे पैसे काढून कसे घेत नाही याच मला आश्चर्य वाटले. पिस्तुल दाखवून त्यान जर मला धमकावले असत तर जीव वाचवण्यासाठी मी माझे सगळे पैसे त्याच्या हवाली केले असते या-विषयी शकाच नाही. मला वाटले की मी एखादा पिस्तुल विकत घ्याव आणि त्याचा भागीदार म्हणून या वाटमारीच्या धंद्यात सामील व्हाव अशी त्याची इच्छा असावी. मी जाताना मला तो म्हणाला, "मी एकदोन दिवस इथेच थांबणार आहे. इथे एखादा चांगला डल्ला मारण्याची संधि मिळेल असं मला वाटते. त्यानंतर मी 'कलिगडाच्या सणाला' रॉकीफोर्ड येथे जाईन. तिथे मी तुला भेटेन."

रॉकीफोर्ड येथे कलिगडाच खूप मोठ पीक येत. हगामातला एक दिवस 'कलिगडाचा सण' म्हणून उत्सवासारखा साजरा करण्याची इथ पद्धत होती. या दिवशी कलिगड फुकट वाटण्यात येत. आजूबाजूच्या हजारे माणसांची गर्दी इथ लोटायची. एका गर्दीच्या पॅसेजर ट्रेनमध्ये मी खुसलें आणि रॉकीफोर्ड इथ येऊन ठेपलो. माझ्याजवळची सॅडविचस मी खाल्दी आणि भटकायला निघाले हवंत गारवा होता. आजूबाजूचे उच्च उच्च कडे पाहून माझ मन मारावून गेल. डोंगराळ प्रदेशाच अस सौंदर्य मी पूर्वी पाहिल नव्हत. एके ठिकाणी डोंगराच्या कड्याच एक उच्च मुळका हात वर करावा तसा मला दिसला. माझ्या मनात एकदम विचार आला की हा कडा नसून आश्वासन देण्यासाठी ईश्वरान वर उचललेला हात असेल. हे शब्द तोडी यावे, अस काही यापूर्वी पाहिल्याच मला आठवेना.

पुढे मी डेन्वर शहराच्या दिशेने निघाले. बहुतेक प्रवास रात्रीच्या वेळी बम्परवर उभा राहूनच मी करायचा बम्परवर पाय ठेवायचे आणि डब्याच्या कड्याना हात धरून लांबकळायच हे कवढ मोठ दिव्य आहे हे अनुभवाशिवाय कळायच नाही रात्री कडाक्याची थंडी पडायची. प्रवास करताना जरा जर डोळा लागला आणि त्याच वेळी कडीवरचा हात सटकला की सपलच सगळ ! डुलकी येते आहे अस वाटल की मी माझ्यावरच ओरडून म्हणत असे, "गाढवा, झोपतोयस काय ? मरशील लेका !" जागरण आणि थंडी यांनी मेढ नुसता मुन्न व्हायचा. बम्परवरच्या या प्रवासात जगले वाचले तर नशीब अशी भावना सारखी मनात असायची. एखाद्या पहारेकऱ्यासारखाच मी तीव्र दक्षतेने माझ्या झोपेवर पहरा करीत बसायचा झोप येऊ नये म्हणून मी पाच-पाच मिनिटांनी बम्परवर पाय ठेवण्याच्या जागा एकसारख्या बदलीत असे तरीहि झोप आवरण कठिण आहे याची मला जाणीव व्हायची. मग मी माझ्या डोक्यावर थडाथड गुद्दे लगावून घ्यायचा. पायावर जोरान पाय आपटायचा. एक तासभर कडाक्याच्या थंडीच्या त्या रात्री बम्परवर लांबकळत मी माझ्या झोपेगी असा निस्स्राचा सग्राम केला. अखेर गाडी थांबली तसा मी उडी मारून खाली उतरलो. मी जिवंत आहे या जाणिवेन मला विलक्षण समाधान वाटल. मी परमेश्वराचे आभार मानले.

डेन्वर येथे विटसर या राजेशाही हॉटेलात मी दोन आठवडे ब्रशा विसळण्याच काम केल. या कामाबद्दल मला जेवण आणि आठवड्याला वीड ऑलर मिळायचा. आता पुढे काय करायच ? ही भटकती आणखी काही काळ पुढे चालू ठेवायची की पुनः गेत्सबर्गला घरी जायच ? मला घरची ओढ लागली हे अगदी खर होत.

गेल्सबर्गच्या दिशेने मी निघालो. वाटेत तीन दिवस एका जंगलात थांबलो. जंगलात मला ते पाच भटक्ये भेटले. आम्ही सर्वांनी एका झऱ्याच्या काठी स्वच्छ कपडे धुतले. आनगाजूच्या शेतातल धान्य काढून आम्ही सहाजण भाजून खात अस. रात्रीच जेवण झाल्यावर शेकोटी करून आम्ही सगळे गप्पा मारीत बसायचे. त्यानंतर मी पुन्हा एका चालत्या गाडीत चढलो आणि नेब्रास्का शहरात आलो. या शहरात एक वर्काल होता, त्यान मला त्याकड तोडण्याच काम दिले. या कामाबद्दल मला दोन वेळच भरपूर जेवण मिळाले. माझ्या अंगावरचे कपडे बरेच फाटले होते. त्या बकिलान माझी दया येऊन मला आपला एक जुना सट दिले. बकिलाच्या दृष्टीने तो लेकरी सट जुना असला तरी तेवढा चांगला सट मी माझ्या आयुष्यात कधी वापरला नव्हता हे माझ मला माहीत होत तो सट मी घेतला आणि कृतज्ञताबुद्धीने 'आणखी काही काम करून देऊ का ?' अस त्या बकिलाला विचारले. यावर तो वर्काल हसला आणि म्हणाला, "आता कामविम काही नको. तू तडक आपल्या घरा जा कसा !" त्या रात्री मी आणि माझ्या-बरोबरच्या चार भटक्यांनी एका गाडीत शोषायच ठरवले. रात्रीची वेळ. दाट धुक पडले होते. यडीने आम्ही गाणटलो. अखेर आम्ही खाली उतरलो. आम्ही पाचजण तडक शहरातल्या पोलिस चौकीवर गलो. "आम्ही वेळार भटक्ये आहोत, आम्हाला आजची रात्र लॉकअपमध्ये ठेवा" अस तिथल्या पोलिस अधिकाऱ्याला सांगितले. त्याने आम्हाला लॉकअपमध्ये ठेवले. ती सोली अस्वच्छ होती, पण तिथे आम्ही यडीने गाणटणार नव्हतो. वर्तमानपत्राच्या घड्या आम्ही जमिनीवर पसरल्या आणि झकास ओप काढली. दुसरे दिवशी सकाळी त्या पोलिस अधिकाऱ्याने आम्हाला लॉकअपमधून बाहेर काढले आणि आत्ताच्या आत्ता शहरातून चालते व्हा अस वजावून सोडून दिले. तिथून मी ओमाहा या शहरी आलो. कॅन्सास, ओमाहा, डेन्व्हर या शहरात असताना मी युनायटेड स्टेट्सच्या सैन्यभरतीच्या कचेरीसमोर उभा राहून सैन्यात सामील व्हाव की नाही याचा अनेक वेळा विचार करीत असे. माझ मन सारखे मागपुढे व्हायचे. सैन्यात पार तर दोन वर्षे काम करायला मी तयार होतो. परंतु भरती व्हायचे म्हणजे कमीत कमी तीन वर्षांचा करार करणे आवश्यक होत. ही तीन वर्षांची मुदत मला जड वाटायची.

पयरा ऑगस्टासल्या दुपारच्या वेळी मी गेल्सबर्गला येऊन पोचलो. वेरीन स्ट्रीट-वर आलो. ज्या घराचा दरवाजा न ठोठावता मी तडक आत गिरू शकत होतो

अस अमेरिकेतील ते एकमेव घर मला दिसलं. या घरातली माणस माझ्या स्वागतार्थ सदैव सज्ज होती होय, ते माझ घर होत मी आतापर्यंत घरी फक्त तीनच पत्र पाठविली होती. घरी गेलो तेव्हा घरातल्या माणसांनी माझ्यावर प्रश्नांचा भडिमार केला मी कुठे कुठे प्रवास केला ? मला काय काय अडचणी आल्या ? मी काय काय पाहिलं अनेक प्रश्न त्यांनी मला विचारले. माझ्याजवळ पध्दत डॉल्बर्स गिहक होते ते मी वाचाना दाखवले. ते म्हणाले, “वर झालं. घरात अडचण होतीच पेशाची.” रात्री स्वच्छ चादर असलेल्या विछान्यावर झोपताना समाधानानं माझ मन काटोकाट भरून आलं.

माझ्या अगावरचा लोकराचा नवा स्टु मार्टन पाहिला तेव्हा तो मला म्हणाला, “हा स्टु नक्कीच विकत घेतलेला नाहीस. काय मानगड आहे साग पाहू ?” मग मी त्याला तो स्टु मला कसा मिळाला ते सविस्तर सांगितलं. बोलता बोलता मार्ट मला म्हणाला, “ऑगस्टमध्ये वर्तमानपत्रात मी अशी बातमी वाचली की एक भटवत्या पश्चिम कॅन्सासमध्ये बम्परवर लांबकळून प्रवास करीत असताना खाली पडला आणि मेलाला. ती बातमी मी वाचली तेव्हा तूच तो असावास अशी अशुभ कल्पना मनात येऊन मी अगदी घाबरून गेलो. पण मी घरातल्या कुणालाच ती बातमी सांगितली नाही ” मग मी मार्टला कोलॅरॅटो येथे माझ्यावर असाच प्रसंग कसा येत होता आणि त्यातून ईश्वरक्रपेने मी कसा वाचलो हे सांगितलं.

या प्रवासाचा मला काय फायदा झाला मी निश्चित सांगू शकत नाही. पण एवढे खर की या प्रवासामध्ये माझ्यात खूपच बदल झाला होता. मी मोकळेपणाने लोकांच्या डोळ्याला डोळा भिडवून आता पाहू शकत होतो. कुणीहि मला कसल्याहि प्रश्न विचारला तरी मी सहजपणे त्याच उत्तरहि देऊ शकत होतो किंवा हव असल्यास तो प्रश्न टोलवूहि शकत होतो. मी घरी आल्यावर ‘वागच टोळक’ माझ्याभोवती जमा झालं. मी बदललो आहे हे त्यांनाहि जाणवलं होत पण नेमका माझ्यात काय बदल झाला आहे हे माझ्याप्रमाणेच त्यांनाहि सांगता आलं नसत. खोल खोल कुठतरी माझ्या मनात नवी आशा, नवी उमेद निर्माण झाली होती. जीवनात अनेक अडचणी असतात, सकट कोसळतात हे मला कळलं होत. परंतु कितीहि सकट कोसळली, कसल्याहि अडचणींनी मला भेडसावलं तरी यापुढं मी कधीहि डरणार नव्हता—झगडत झगडत मी पुढं जाणार होतो.

लढाईवर

गेल्सबर्गच्या पश्चिमेकडे तीन मैलावर स्वार्श नावाच्या शेतकऱ्याच एक शेत होत. स्वार्श शेंतीबरोबरच दुधाचा व्यापार करीत असे. मी त्याच्याकडे कामाला राहिलो. पहाटे साडेचारला उठून मी आणि स्वार्श बावीस गार्डच दूध काढीत अस. मी आठ गार्डच दूध काढायचा. माझ्याहून वयान मोठा स्वार्श भराभर काम करायचा. तो चौदा गार्डच दूध काढायचा हे दूध आठ मोठ्या हड्यात भरून आम्ही हे हडे दुधाच्या गाडीत ठेवत अस. मग न्याहारी करून मी ही गाडी घेऊन शहरात घरोघरी दुधाचा रतीव घालण्यासाठी जात असे. 'शिकागो रेकॉर्ड' हे वृत्तपत्र मी दररोज विकत घेत असे. दुधाच्या गाडीत बसल्या बसल्या माझ वृत्तपत्रवाचन चालू असे. शिकागो रेकॉर्डमधे होम युनिव्हर्सिटीची व्याख्यानमाला प्रसिद्ध होत असे. शिकागो युनिव्हर्सिटीतल्या वाज्जय, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादि विषयाच्या व्यापकांची व्याख्यान या माळेत होत. घोडे हळू हळू गाडी ओढत चालत असत. माझ्या दुधाच्या गाडीत बसून चाललेल्या ज्ञानसाधनेत ते मुळांच व्यत्यय आणीत नसत. दुपारच्या जेवणानंतर मी दुधाचे हडे स्वच्छ धुवून ठेवत असे. त्यानंतर मी आणि स्वार्श पुन्हा गार्डच दूध काढीत अस. स्वार्श हा सहृदय आणि उमदा मनुष्य होता. त्याची बायको मजबूत बाव्याची पुरवरी होती. स्वार्श कुटुंब मेथॉडिस्ट पंथाचे होत. मी रात्रीच्या जेवणानंतर तास दोन तास बसून त्याच्या घरातल्या पुस्तक आणि मासिक वाचीत असे. एकदा असच मला वाचताना पाहून स्वार्शची पत्नी माझ्याजवळ आली आणि मला म्हणाली, "चालीं, तू कुणीतरी मोठा माणूस होणार आहेस अस मला नक्की वाटत." यापूर्वी माझी बहीण मेरी हिनेच फक्त माझ्याविषयी असा विश्वास व्यक्त केला होता. दररोज रात्री साडेआठ वाजता मी झोपत असे. मी प्रवासाहून गेल्सबर्गला आलो तेव्हा माझ वजन एकशे छत्तीस पौंड होत. स्वार्शकडे मी कामाला लागलो तेव्हा सोळा पौंडानी माझ वजन वाढल.

फेब्रुवारीच्या मध्याला मी स्वार्शकडची नोकरी सोडली. एका स्वीडिश

रगान्याकडे तो व्यवसाय शिकण्याच्या निमित्तानं मी नोकरी पत्करली. कुठलातरी एक व्यवसाय नीट शिकावा अशी माझी फार इच्छा होती. पुन्हा एकदा तशी संधि चालून आली याच मला फार बर वाटलं. दहा तास मला काम कराव लागे. या दहा तासांपैकी फारच थोडा वेळ मला रग देण्याची संधि मिळेल. बहुतेक सगळा वेळ ज्या वस्तूला रग द्यायचा ती वस्तू खरखरीत कागदाने घासून देण्याचं काम माझ्याकडे असे. ज्या स्वीडिश रगान्याकडे मी कामाला राहिलो होतो तो अगदी मद्दड चेहऱ्याचा माणूस होता. सारा दिवस तो घुम्यासारग्या वसत राही. मी ‘गुडमॉर्निंग’ म्हणालं की मोठ्या कष्टान तो नुसताच हुंकार देत असे एकहि शब्द न बोलता, जराहि न हसता मुतकी चेहरा करून काम केल पाहिजे अस त्या रगान्याचं मत होतं. एकदा मी काम करीत असताना माझ्याशीच कसलस गाण गुणगुणत होतं तें त्या रगान्यान ऐकल आणि माझ्याकडे असा काही चेहरा करून पाहिल की माझा आवाज घशातल्या घशात थिजून गेला आहे अम मला वाटलं. सकाळी सात वाजल्यापासून भिती आणि कपाट खरखरीत कागदान घासून रग देण्यासाठी गुळगुळीत करण्याचं माझं काम सुरू व्हायचं प्रत्यक्ष रग देण्याचं काम सहसा मला मिळतच नसे. मी भिंत घासून गुळगुळीत केली की तो रगारी आणि त्याचा भागीदार रग देत असत.

पंधरा फेब्रुवारी अठरावे अठरावाणवमधली एक रात्र. त्या रात्री साडेनऊ वाजता मी झोपी गेलो रात्री दोन वाजता बॉयगिम्नमच्या आरमाराच्या सरचिटणिसाचा दरवाजा कुणीतरी टोटावला आणि त्याला उठवलं. त्यानं दार उघडून पाहिलं तो एक तार आली होती. त्याने ताबडतोब राष्ट्राध्यक्षाना फोन केला आणि त्याना तार वाचून दाखविली. तारेतल्या मजकूर असा होता : “रात्री पावणेदहा वाजता हॅव्ना वदरात ‘मेन’ बोटीत स्फोट झाला. अनेकजण जखमी झाले, बरेचजण बुडाले.” मेन ही एक उत्कृष्ट युद्धनौका होती. अचानक तिच्यावर स्फोट झाला आणि ती पाण्याच्या तळाशी गेली. त्या युद्धनौकेवर तीनशेबावन्न अधिकारी आणि इतर माणस होती. त्यापैकी दोनशेसाठ माणस ठार झाली.

सॅडपेपरन भिती घासण्याचं माझं काम आपलं चालूच होतं. त्याच वेळीं माझ्या कानावर असं आलं की क्यूबाच्या स्वातंत्र्य-सैनिकावर ज्या जनरल वायलरने अत्याचार केले होते त्यानेच मेन ही युद्धनौका बुडवली होती. खर म्हणजे मेन ही युद्धनौका नेमकी कोणत्या कारणामुळे बुडाली हे कुणालाच निश्चित ठाऊक नव्हतं. ती मुद्दाम कुणी बुडवली की अपघात होऊन ती बुडाली हें नक्की

सांगता आल नसत. क्यूबाच्या स्वातंत्र्ययुद्धाला लश्चावधि अमेरिकनाची सहानुभूति होती. स्पॅनिश सरकारचा हा कुटिल डाव उधळून टाकला पाहिजे अस जनतेला वाटत होत. युद्ध जर सुरू झाले असत तर काय करावेच हे मी माझ्या मनाशी ठरवून टाकल होत मार्च एप्रिल महिन्यात स्पॅनिश सरकारविरोधी घोषणांनी साग देश दुमुदुमून गला. सॅडपेपरन मी एकाकडे भिती घागीत होतां आणि दुसरीकडे माझ मन खवळून उठल होत. परंतु माझ्या मनातल्या गळगळीचा पत्ता मद्दह चेहऱ्याच्या त्या रगाऱ्याला मी मृळीच लागू दिल्या नाहीं. प्रेसिडेन्ट मॅकिन्ले यांनी स्पॅनिश सरकारविरुद्ध युद्धाची घोषणा केली. आणि सव्वीम एप्रिलच्या इलिनॉयच्या सहाव्या इन्फण्ट्री रेजिमेंटच्या 'सी' कंपनीमध्ये मी माझ नाव दाखल केल. हे रेजिमेंट देशाच्या सैन्याचाच एक भाग होत. या रेजिमेंटमध्ये सैनिक एकाद्या विशेष प्रराशी गणवेश चढवून खाद्यावर बंदुका टाकून शहरातल्या रस्त्यावरून कवाईत करीत जात 'सी' कंपनीमध्ये बारा नव्या लोकांची भरती व्हायची होती या बारा लोकांत सर्वांत प्रथम मी माझ नाव दाखल केल होत. कंपनीतल्या बहुतेक सैनिकांची आणि माझी आधीची ओळख होती. कॉर्पोरल क्ली गेज पूर्वी स्टेज मॅनेजरच काम करीत होता तेव्हा त्याच्या हाताव्याली मी काम केल होत. रेजिमेंटमध्ये तीन चतुर्यांश सैनिक गल्सबर्गमध्येच होते. बार्कीचे गेल्सबर्गच्या परिसरातील गावातून आले होते.

माझी नोकरी सोडून मी सैन्यात भरती होणार आहे असे मी माझ्या घरी सांगितले तेव्हा सगळ्यांनाच वाईट वाटले. परंतु मला कुणीहि थावत शकणार नाही हे त्यांना ठाऊक होत. मार्ट म्हणाला, "आमच्या घरातल्या एकजण गद्यातल्या सैन्यात आहे याचा आम्हाला अभिमान वाटे, परंतु युद्धात तू कदाचित मारला जाशील या कल्पनेने आमच्या हृदयाचा थरकाप होतो." यावर मी मार्टला सांगितले, "सगळेच सैनिक काही युद्धात मृत नाहीत. युद्धात मर्दुमर्का गाजवून परत येण्याइतक माझ देव शिकार नसेल कशावरून?" शिवाय, पश्चिमेकडचा प्रदेश माझा पाहून झाला होता. या युद्धामुळे पूर्वेकडचा प्रदेश पाहण्याची संधि मला मिळणार होती. आगगाडीत बसून आमचे सैन्याचे पथक निघाले तेव्हा निरोप देण्यासाठी हजारो कुटुंब स्टेजवर जमली होती.

स्प्रिंगफील्ड शहरात आम्ही आले तेव्हा आमची उतरण्याची व्यवस्था ज्या घरात झाली तिथे पूर्वी जनावरांचे प्रदर्शन भरले होते. त्या जनावरांप्रमाणेच आम्ही तिथल्या गवतावर ब्लेकेट पसरून झोपलो. आमच्यातील काही सैनिक

अधूनमधून गाईबैलाच्या हजरण्याचे आवाज काढायचे. सैनिकांचा गणवेश आम्हाला देण्यात आला नव्हता. रायफल आम्हाला दिलेली होती ती खाद्यावर घेऊनच आम्ही कवाईत करीत होतो.

दहा दिवसातच आम्हाला गणवेश देण्यात आले. लोकरांचा निळा शर्ट, ब्रॅट असलेला जाड निळा गळाबंद कोट आणि कोटाच्या कापडापेक्षा दुप्पट जाड असलेल्या कापडाची निळ्या रंगाची पॅट असा हा गणवेश होता. ब्रॅट आणि शेरमन यांच्या नेतृत्वाखाली पस्तीस वर्षांपूर्वी लढलेल्या सैनिकांनी हाच गणवेश घातला होता. राष्ट्रीय सैनिकांचा हा गणवेश अगानर चढवला तेव्हा माझी छाती अभिमानाने भरून आली.

लौकरांचे आमची वैयक्तिक परीक्षा घेण्यात आली. परीक्षा घेणाऱ्या डॉक्टर जर्मन होता. नियमांच्या बाबतीत तो फारसा काटेकोर नव्हता. आमच्यातल्या ज्यो डन या सैनिकाची उंची एक इंच कमी मरायला लागली. बाजूला उभे असलेल्या अधिकाऱ्याकडे त्या जर्मन सर्जनने प्रश्नार्थक नजरेने पाहिले. ज्योच्या डोळ्यातून अश्रू ओघळायला लागले. अधिकाऱ्यांनी समतिदर्शक मान हलवली. तेव्हा डॉक्टरने ती टेंप आपल्या बोटांला थोडीशी गुंडाळून ज्योचे माप घेतले आणि त्याला पास करून टाकले. लवकरच आम्ही स्पॅनिश सैनिकांना जाऊन भिडणार, त्यांच्यावर गोळ्यांचा वर्षाव करणार अशा बातम्या आमच्या कानावर येत होत्या. वॉशिंग्टनला जाताना वाटेत गाडी जिथे जिथे थांबायची त्या त्या स्टेशनावर जेकबो माणस आमचे अभिनंदन करण्याकरता जमायची. काही दिवसांनी आम्ही वॉशिंग्टनला आलो. तिथून वॉशिंग्टनमधील फॉर्ब्स चर्च येथे उतरलो. फॉर्ब्स चर्चपासून दोन मलावर असलेल्या जंगलात आम्ही गेलो. तिथल्या झाडझुडप कापल्या. आमचे तबू ठोकले. प्रत्येक तबूत दोन सैनिक राहत असत. दुसरे दिवशी सकाळी आम्हा झाडांच्या फात्या तोडून आणण्या आणि त्याची माचण करून त्यांच्यावर झोपलो. माझ्या नशिवात माझ्या तबूत अँड्र्यू ट्रेनिंग हा सैनिक माझा जोडीदार म्हणून आला. अँड्र्यू ट्रेनिंग हा स्वच्छ, तत्त्वनिष्ठ आणि उत्तम शिस्त अशी असलेल्या सैनिक होता. त्याचा जन्म स्वीडनमध्ये झाला होता. तबूत एक हात अंतरावर आम्ही दोघ झोपत अस, परंतु रात्री अँड्र्यू एकदाही घोरला नाही. आठवड्यातून दोनदा गेट्सबर्गमध्ये असलेल्या आपल्या प्रेयसीला तो पत्र लिहायचा. या स्वीडिश मुली-बरोबरच पुढे त्याने लग्न केले. या स्वीडिश मुलीनंतर अँड्र्यूचे प्रेम आपल्या

बहुकीवर होत. आपली बद्क दररोज घासून पुसून तो लखव ठेवीत असे. स्वतःचा उल्लेख आपल्या नावाने न करता तो आपल्या रायफलचा नंबर घेऊन करीत असे. तबूत प्रवेश करण्यापूर्वी तो मोठ्याने ललकारी घ्यायचा, “अडतीस नंबर आ रहा है.” ‘सी’ कंपनीत सैनिक म्हणून तो दोन वर्षे होता. आम्ही मुरू केलेल्या ‘मॉनर्क क्लब’चा तो पूर्वी सभासद होता. त्याची प्रेयसी अमांडा हॅन्सन आणि बहीण टीली यांच्याबरोबर मी वॉल्ट्झ नृत्य केलेले मला आठवले. निव्व्या आकाशात शुभ्र पीस भिरभिरत जाव तशी टिली नाचत असे. युनियन हॉटेलमध्ये देखरेखीच्या कामावर अॅन्ड्रयु होता. त्या वेळी मी युनियन हॉटेलच्या सन्दनमध्ये पोण्याच काम करीत होतो. असा आमचा पूर्वपरिचय असल्यामुळे दोघांच्याहि जिवाळ्याचे अनेक विषय आम्हाला गप्पा मारण्यास सापडत. जन्मच्या अन्धेरपर्यंत आमच्या कवायती जोगजोगात चालू होत्या. जवळच्याच एका पाण्याच्या नळावरून पाणी आणून आम्ही आमच्या तबूत ठेवीत अस. जगला-तल्या एका झऱ्यावर आम्ही आमचे कपडे घुवायचे. प्रत्यक्ष युद्धात जरी आम्ही सामील झालो नसलो तरी आमच्या कॅपमध्ये शिस्त बाणण्याच्या दृष्टीने युद्धाचच वातावरण ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे रॅशनचच अन्न आम्हाला मिळत असे. आर्थर मेटकाफ हा आमच्या कंपनीचा मुख्य स्वयंपाकी होता. तो सदा हसतमुख असायचा. जे काही रॅशन मिळायच त्याचा तो शक्य तितका उत्तम स्वयंपाक करून वाटायचा. वॉशिंग्टन शहरापासून—जिथे युद्धग्यात्याची फचेरी होती—आम्ही सात मैलावर होतो.

थॉमस लेस्ली मॅक्गर हा आमचा कॅप्टन होता. गेल्सवर्गमधील तो एक दुसऱ्या दर्जाचा वकील होता. मॅक्गरजवळ एक पिवळ्या केसाचा कुत्रा होता. या कुत्र्याच नाव होत स्मगलर. माझा पूर्वीचा एक वर्गमित्र कॉन्स्टेबल बायलॉफ हा आमचा फर्स्ट लेफ्टनंट होता. त्याचा बाप पूर्वी स्वीडिश सैन्यात सैनिक होता. कॉन्स्टेबल पाहिल्यावर अस वाटायच की सैन्याधिकाऱ्याचे गुण हा जन्मतःच घेऊन आला आहे. इतर सेनिकाना त्याच्याविषयी प्रेम वाटायच. हुकूम करताना त्याच्या व्यक्तित्वाला करारीपणाची तिखट धार यायची. परंतु आमची कवाईत घेण्यापूर्वी आमच्याकडे पाहून तो अस काही स्मित करायचा की शरीरश्रमाचा सारा शीण ओसरून आम्ही मजेने खेळतो आहोत अस आम्हाला वाटायच. डॅनियल स्मिथ हा विद्वान् मनुष्य आमचा सेकंड लेफ्टनंट होता. आपल्या हाताखालच्या लोकांशी तो सहानुभूतीने वागत असे.

आमच्या कंपनीतल्या नऊ सार्जंट्स आणि आठ कार्पोरल्सपैकी कुणाविषयीहि मला अनादर वाटत नसे. दिवसातून पाच-सहा वेळा हजेरी घेण्यासाठी शभर नाव मोठ्यामोठ्यान पुकारणाऱ्या आणि त्या निमित्तान आपल्या घशाला वळण देणाऱ्या त्या 'पहिल्या सार्जंटला' कोण कसा विसरेल? काही दिवसांनी या हजेरीतील नावाची आम्हा सगळ्यांना इतकी सवय झाली की आमच्यापैकी कोणीहि पहिल्या बेजामिन अँडरसनपासून शेवटच्या हेन्री वुडवर्डपर्यंत सगळी नाव न चुकता क्रमान म्हणून दाखविली असती. एफ् एल्. मर् जॉन्सन हा फर्स्ट सार्जंट होता. तो संपादून काम करायचा.

आमच्या कंपनीतले दहा सैनिक नॉक्स कॉलेजचे विद्यार्थी होते, आणि लोवार्ड कॉलेजचे दोवेजण होते. वीसजण शंतात काम करणारे होते. आमच्यापैकी ज्याच्या कुणातरी नातेवाइकांनी प्रवाच्या यादवीत भाग घेतलेला होता असे वीस तरी सैनिक निघाले असते. वेगवेगळ्या कारणासाठी हे लोक सैन्यात भरती झाले होते. काहीतरी धाडस करायच, जीवनातल्या अडचणींना न डगता तोड घ्यायच अशा हेतूने काहीजण आले होते. हा सगळ्यात उच्च हेतु होता अस मी म्हणेन. गूढ अशा देशप्रेमाच्या भावनेने काही जणांनी सैन्यात प्रवेश केला होता. घरातल्या एकमुरी वातावरणाला कटाळून काही जण आले होते त्यापकी दोवेतरी असे होते, की ज्याच्या बायका विलक्षण कजाग होत्या. त्याच्या जाचामुळे ते सैन्यात भरती होणार नाहीत तर काय? सैनिक म्हणून सेवानिवृत्त झाल्यावर पेन्शन मिळते हे कारण काही जणांच्या येण्यामागे होत. अशा वेगवेगळ्या कारणामुळे या सैनिकानी सैन्यप्रवेश केला होता.

६ जुलै रोजी अटलांटिक कोस्ट लाइनवरून जाणाऱ्या आगगाडीतून आम्ही निघालो ते व्हर्जिनिया आणि नॉर्थ कॅरोलिना ओलाडून आम्ही साउथ कॅरोलिना येथील चार्लस्टन या गावी येऊन पोचलो. तयारवृत्ती आणि कापसाची शेत आम्ही प्रथम इथच पाहिली. गणवेश घातून आम्ही चार्लस्टन शहरात भटकायला निघालो तेव्हा तिथल्या जनतेने रस्तोस्ती आमच मनःपूर्वक स्वागत केल. एकाहि सलूनमध्ये किंवा हॉटेलमध्ये आमच्याकडून पैसे घेतले नाहीत.

बदरात रिया ही युद्धनौका नागर टाकून उभी होती. स्पॅनिश लोकाकडून अमेरिकन सैन्याने जिंकून घेतलेली ही पहिली युद्धनौका. जुलै ११ ला आम्ही तिच्यातून प्रवास सुरू केला. पहिल्याच दिवशी आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, "विहस्कीच्या ग्लासात अंड तरगत तशी ही युद्धनौका पाण्यात तरगते आहे."

क्यूबाच्या उपसागरात १७ जुलै रोजी रिटा युद्धनौका येऊन ठेपली. ऑर्गान, इंडियाना, आयोवा या युद्धनौका आधीच तिथे उभ्या होत्या. त्याच्या डेक्कर उभ्या अगळेत्या मेनिस्काना आणि अधिकाऱ्यानी आमच हर्षभराने स्वागत केले. दुसरे दिवशी सकाळी आम्हाला बातमी कळली की सॅटिआगो काबीज करण्यात आले आहे आणि आम्हाला क्यूबामध्ये लढण्यासाठी आता जाण्याचे कारण नाही. ही बातमी ऐकून आमच्यापैकी काहीजण निराश झाले, तर काहीना चर वाटले.

काही दिवसांनी गॅटनॅमो या उपसागरातून आम्ही निघालो. त्याच वेळी बातमी ऐकली की आम्ही आता पोर्टो रिको येथे जाणार आहोत. आम्ही जर वर्तमानपत्र वाचूंगी असती तर आम्हाला कळले असते की आम्ही म्बर म्हणजे केप फॅझाडा येथे जाणार आहोत. केप फॅझाडा, सॅनजीवान या पोर्टो रिकोच्या राजधानीजवळ होते. पोर्टो रिकोच्या दिशेने आम्ही अर्ध्या वाटेवर गेलो. जनरल नेल्सन ए. माइल्स यांनी अचानक आपले धोरण बदलले. ज्या अर्थी आम्ही केप फॅझाडा येथे जाणार अस वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाले आहे त्या अर्थी ही बातमी सर्व जगाला कळली असणार म्हणूनच जनरल माइल्सने धोरण बदलून पोर्टो रिकोच्या दक्षिण किनाऱ्यावर प्रथम उतरण्याचे ठरविले. जनरल माइल्सने अकस्मात् दक्षिण किनाऱ्यावर आक्रमण केल्याची बातमी युद्धाच्या सेक्रेटरीला कळली तेव्हा त्याच्या स्वप्न आश्चर्य वाटले अस म्हणतात.

गॉनिफा येथे आम्ही गेलो तेव्हा स्पॅनिश सैन्य आम्हाला येथे गाठणार आणि युद्ध होणार असे आम्हाला वाटले होते. ग्रहगजवळच्या एका शेतात आम्ही तळ ठोकला. दुरून चट्टीचे आवाज आम्हाला ऐकू आले. आता युद्ध होणार या त्रिपर्या आम्हाला खात्री वाटली. चट्टीचे आवाज ऐकले की प्रत्येक वेळी आम्हाला असेच वाटायचे. पण एकदाही प्रत्यक्ष युद्ध करण्याची आम्हाला संधि मिळाली नाही. दुसरे दिवशी सकाळी आम्ही थोडोको येथे आणि तिथून पॉन्स येथे गेलो. रात्री आम्ही एका जंगलात राहिलो. त्या जंगलात इतके डास होते की काही विचारू नका त्या डासांच्या पलटणीचा गूँग गूँग आवाज ऐकून आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, “विगूल वाजवीत हे डासांचे सैन्य आता जेवण घ्यायला चालले.” हे वाक्य उच्चारणाऱ्या सैनिकाला इतके डास चावले होते की त्याचे तोंड अक्षरशः मुजल होते. मात्रा एक डोळा मुजल मिटला होता. काही लोकांचे दोन्ही डोळे मिटले होते ! रात्रीच्या वेळी ब्लॅकेट डोक्यावरून घेऊन मी झोपत असे. मध्येच गुदमरल्यासारखे वाटून जागे जायची. मग डोक्यावरले ब्लॅकेट

राज्या करायच. गुणगुणगारा डासाचा जथा हातानी दूर हाकल्याचा आणि मोरुळ्या हवेत त्रास घेऊन पुन्हा डोक्यावरून पांघरूण घेऊन शोषायच. दर अर्ध्या तासान हा क्रम चालू असायचा. डास, डोकेदुखी आणि जाग्रण पानी आम्ही हेराण झालो.

रस्तोरस्ती स्पॅनिश सरकारच्या जुलमातून मुक्त झालेली जनता आमच हार्दिक स्वागत करण्याला उभी असं या माणसाची कुश गरीर, फुगलेली पोटा, आणि निस्तेज चेहरे जुलमी स्पॅनिश राजवटीची ग्वाही देत. काही दिवस पॉन्स येथे राहून डोंगराळ रस्त्यान आम्ही पुढे निघालो. उन्हाच्या कटाव्यान आम्ही माजून निघत होता वाटेत जवळच ओझ कमी करण्याकरता काहीनी आपल्याजवळची चॅकेट टाकून दिली तर काहीनी ती पाडून अंधे तुफानेच आपल्याजवळ ठेवले होते वाटेत उतरणीवरच्या एका रस्त्यावर आम्हा यावला रात्री सगळं शांत होत. थकून भागून सारेजण शांत झोपी गेले होते. इतक्यात कुणाच्या तरो हट्टभंडक किंसाळीन आम्ही जागे झालो भातपळ सुट गेली. जे सापेवून उठले नाहीत ते तुडवले गेले. आमच सामान आणि दागभाळा वाहून नेणाऱ्या बेल गाड्यांपैकी एका गाडीला तुपलेला बेल उधळला गेला होता आणि त्यान हा सगळा हाहाकार उडवला होता

कुटुंबाडो येथे आम्ही आलो तेव्हा तह झाल्याची बातमी आली. आम्ही आनंदान आगेठ्या टोकल्या आमचापैकी बऱ्याचजणाच वजन कमी झालं होत. एप्रिलमध्ये मात्र वजन एकदा वाढत पांउ होत. ऑगस्टमध्ये ते एकदा तीस पांडावर आलं आमची शरीर रापून निघाली होती अंगावरचे गणवेश फाटले होते आणि हॅटना मोक पडली होती तेवून आम्ही न्यूयार्कला गेलो.

रिचर्ड डेव्हिस यान या युद्धावर एक लेख लिहिला होता. आपल्या लेखात यान अस विधान केलं होत की जनरल मार्शल याच्या नवृत्तांमार्फत पोर्तो रिको येथे गेलेल्या सैन्यपथकाला फारसा त्रास झाल्याच नाही—ती एक सहजच होती. सॅटिआगो येथल्या रणयुमाळीच्या मानान आम्ही जे सोसल होत ते काहीच नव्हतं हे खर. परंतु आम्हाला काहीच त्रास आला नव्हता हे विधान मात्र हास्यास्पद होत. म्हणे आम्ही सहलीला निघालो होतो ! सहलीला निघालेल्या माणसाना उन्हापावसातून, दोपरमर चितलातून आमच्यासांगून वगवण फिरावलागत ? सहलीला निघालेल्या माणसाना महिनोमहिने टिनमधल्या थडगार वाटाण्यावर निर्वाह करावा लागतो ? त्याच अंग डास चावल्यामुळे सुजून निघत ?

सेटिआगोसारख तुमुल युद्ध, रक्तपात आमच्या वाट्याला आला नव्हता हे खर, परंतु आम्हीहि काही कमी हालअपेष्टा सोसल्या नव्हत्या.

न्यूयॉर्कमध्ये आम्ही गेलो तेव्हा रस्तोरस्ती लोकानी आमच हार्दिक स्वागत केल. त्यांचे जे नातेवाईक सैन्यात भरती झाले होते त्यांच्याविषयीच्या बातम्या त्यांनी आम्हाला विचारल्या. युद्धात महान् मर्दुमकी गाजवून आलेले आम्ही वीर आहोत अशा भावनेन ते आमच्याकडे पाहत होते. गेल्सबर्ग राज्यातल्या बॅलिग्टन स्टेशनवर आम्ही उतरलो तेव्हा शेकडो लोकांचा समुदाय आमच्या स्वागतार्थ जमला होता. माझे आईवडील आणि भावड या गर्दीत होती सव्याकाळी मी माझी बहीण मेरी हिच्याबरोबर डॅटिडा या गावी गेलो. तिथल्याच एका शाळेत मेरी शिक्षिका होती. मी खूप थकलो होतो. मेरीने सुंदर मऊ गादी असलेल्या बिछान्यावर माझी झोपण्याची सोय केली जवळ जवळ अर्धा तास त्या मऊ बिछान्यावर झोपण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो, पण झोप लागना. तेव्हा मी तसाच उठलो आणि जमिनीवरच्या चिऱ्यांच्या सतरजीवर झोपलो. पाच मिनिटात मला गाढ झोप लागली.

दुसरे दिवशी मी माझ्या बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरी गेलो. मार्ट गहिवरल्या स्वरात मला म्हणाला, “तू सुग्वरूप परत आलास हे पाहून आम्हाला खूप आनंद झाला आहे.”

मी म्हणालो, “मला तशी जीव धोक्यात घालण्याची सधीच मिळाली नाही.”

मार्टन विचारला, “तू नवीन काय शिकलास ?”

मी उत्तरो, “इतरत्र कधीहि शिकायला मिळणार नाहीत अशा अनेक नव्या गोष्टी मी शिकलो.”

मग मार्ट म्हणाला, “गेल्या वर्षी तू मटक्या होतास. या वर्षी तू सैनिक झालास. आता पुढच्या तुझा वर्षी काय वेत आहे ?” यावर मी म्हणालो, “पुढच्या वर्षी कॉलेजात जायच अस म्हणतोय !” हे ऐकून मार्ट उद्गारला, “कॉलेज ! छान कल्पना आहे !”

बावांनी मनःपूर्वक स्मित करून माझ्याशी हस्तादोलन केल. त्यामुळे मला माझा खूपच अभिमान वाटला. मला कळलं की आपल्याबरोबरच्या कामगाराना बावा सागायचे, “आता माझा पोरगा घरी येणार आहे. युद्धाच्या सगळ्या वार्ता आता आम्हाला कळतील.” आई म्हणाली की आजूबाजूचे लोक, दुकानदार

नेहमी माझी चोकशी करीत असत. माझ्या पगाराचे एकशे तीन डॉलर्स आणि व्याहेत्तर सेट मला मिळाले होते. त्यातले पन्नास डॉलर्स मी बाबाना दिले. अमेरिकेसाठी माझा मुलगा युद्धावर गेला—म्हणजे खऱ्याखुऱ्या अर्थाने आता आपण अमेरिकन नागरिक झालो अस बाबाना वाटल. त्यानंतर वर्तमानपत्रातून आमचे फोटो आले. ठिकठिकाणी आमचे सत्कार झाले. आम्हाला मेजवान्या दिल्या गेल्या.

प्रत्येक माणसाच्या जीवनात अकस्मात् असे काही प्रसंग येतात की त्यामुळे त्याच्या जीवनाला एक वेगळच वळण मिळत. माझ्याही जीवनात असे दोन प्रसंग घडले. आमच्या 'सी' कंपनीमध्ये जॉर्ज लॉगब्रेक नावाचा एक सैनिक होता. तो लोबार्ड युनिव्हर्सिटीचा विद्यार्थी होता. या युनिव्हर्सिटीची त्याने मला माहिती सांगितली आणि खटपट केली तर मला एक वर्षाची फी माफ होईल असहि तो म्हणाला. कॉलेजमध्ये नाव घालण्याची माझी तीव्र इच्छा आहे अस मी त्याला सांगितल. चर्चमधल्या आमच्या सत्कारार्थ झालेल्या एका मेजवानीच्या वेळी जॉर्ज मला म्हणाला की, लोबार्ड युनिव्हर्सिटीत माझ नाव घालण्याची त्यान व्यवस्था केली आहे.

त्यानंतर विज ब्राउन मला भेटला. फायर डिपार्टमेंटमध्ये एका माणसाची जरूरी आहे अस त्यान मला सांगितल. आगीची सचऱ्या देणाऱ्या एका माणसाची जरूरी होती. महिन्याला दहा डॉलर्स पगार मिळणार होता. कुठार्ह आग लागण्याचा टेलिफोन आला की ती रातमी आग विझवणाऱ्या पथकाला जाऊन सागायची हे माझ काम होत. विज ब्राउनने माझ्यासाठी मेयर कॉनेकडे शब्द टाकून मला ही नोकरी मिळवून दिली. बऱ्याखान्याचा मुख्य अधिकारी जिम ओब्रायन मला म्हणाला, “तू पूर्वा युद्धावर गेला आहेस, तेव्हा हे काम तुला काही कटिण वाटणार नाही.”

लोबार्ड युनिव्हर्सिटीत मी माझ नाव घातल. लॅटिन, इंग्लिश इनऑर्गॅनिक केमिस्ट्री, वक्त्व आणि नाट्य हे विषय मी अभ्यासासाठी निवडले. लवकरच प्रोफेसर जॉन ग्रव आम्हाला दररोज सकाळी आठ वाजता लॅटिन शिकवायला यायचे होते. अनेक वर्षापूर्वी गाईच दूध काढताना मी त्याना पाहिल होत. अशा रीतीने माझा अभ्यास सुरू होणार होता. वर्ग चालू असताना मध्येच जर आग लागत्याची घटा वाजली तर मला उठून जाव लागणार होत, पण अस घडण्याची शक्यता क्वचितच होती.

माझ्या शिक्षणाला आरंभ होत होता. मला आठवले, मी शाळेत असताना मला शिकवणारी लॅटी गोल्डक्रिस्ट ही शिक्षिका एकदा बोलता बोलता म्हणाली होती, “मुलानो, ज्ञानाचा सागर अफाट आहे. कितीही शिकत राहिल तरी ते अपुरेच पडणार.”

